

Ankara Üniversitesi Yayın No: 746

APAM Yayın No: 22

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
ASYA-PASİFİK ÇALIŞMALARI
UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZİ (APAM)

TÜRKİYE'DE KAMBOÇYA ÇALIŞMALARI-I

Yayına Hazırlayan
A. Merthan DÜNDAR

Para ile Satılmaz

Ankara - 2022

TÜRKİYE'DE KAMBOÇYA ÇALIŞMALARI - I

Yayına Hazırlayan
A. Merthan DÜNDAR

Ankara - 2022

Ankara Üniversitesi Yayınları No: 746
Asya-Pasifik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
APAM Yayınları: 22

Ankara Üniversitesi Yayınları, Yüksek Öğretim Kurulu'nca tanınan ve yükseköğretim kurumlarının kataloglarında yer alan uluslararası yayın niteliğindedir.

ISBN: 978-605-136-576-3

Yazarların görüşlerinin sorumluluğu kendilerine aittir.

Redaktörler
Aysun HARPER – Yusuf DAŞDEMİR

Baskı Yeri:
Ankara Üniversitesi Basımevi
İncitaşı Sokak No: 10 06510 Beşevler/ANKARA
Tel: (0312) 213 66 55
Basım Tarihi: 03/06/2022

İÇİNDEKİLER

A. Merthan DÜNDAR <i>SUNUŞ</i>	5
Gökçen KAPUZSUZOĞLU <i>Çin Kaynaklarında Kamboçya</i>	7
Yalçın KAYALI <i>Tarihî Kambuca (Kamboçya) Yazıtlarında Geleneksel Hint Kültürü'nün İzleri</i>	17
Tuna Kaan TAŞTAN-İlgaz HAKMAN <i>Kamboçya'nın Dinî ve Ulusal Kimliğinin Tarihsel Gelişimi</i>	49
Eyüp SARITAŞ <i>Kamboçya'da Pol Pot ve Dönemi Hakkında Kısa Bir İnceleme</i>	69
Mehmet GÖNÜLTAŞ <i>Milliyet Gazetesi Örneğinde Kamboçya İç Savaşı'nın Türk Basınına Yansımaları (1967-1975)</i>	83
Ahmet Faruk IŞIK-Temmuz Yiğit BEZMEZ <i>Bölgesel Ekonomi Bağlamında Kamboçya</i>	99
Vusal GULİYEV <i>XXI. Yüzyıl Kamboçya-Çin İlişkileri</i>	117
Ertuğrul EVİS <i>Tarihten Günümüze Kamboçya-Japonya İlişkileri</i>	149
Soramee NHOV <i>Kamboçya ve Tarihî-Kültürel Sahaları</i>	161
Tuana Fulya ÖZMEN <i>Kamboçya Hakkında</i>	183

SUNUŞ

Türkiye ve Kamboçya arasındaki diplomatik ilişkiler, 1959 yılında kurulmuş olsa da çeşitli sebeplerden dolayı, 2000’li yıllara kadar ciddi bir temas ya da işbirliği tesis edilememiştir. Son yıllarda yaptığı ekonomik atılımlarla dikkat çeken bu güzel Güneydoğu Asya ülkesi, Türkiye için yeni bir ticari ortak olma potansiyeline sahiptir. Eldeki bilgiler dâhilinde, Türk halklarıyla Kamboçya’nın yerli halkları arasında tarih içinde doğrudan bir ilişkinin varlığı şimdilik dile getirilemese de Güneydoğu Asya’nın diğer bölgelerindeki Türk izleri göz önüne alındığında, konunun daha derinden araştırılması ilginç ipuçlarına ulaşmayı sağlayabilir. Diğer yandan, ülkede yaşamakta olan yaklaşık 600.000 kişilik Müslüman topluluk ve onların tarihi üzerine yapılacak araştırmalar, Türkiye ve Kamboçya arasındaki ilişkilere yeni bir bakış açısı getirebilir. Özellikle, XVI-XIX. yüzyıllar arasındaki döneme ait Portekiz, İspanyol ve İngiliz gibi Batılılara ait seyahatname, hatırat ve seyir jurnallerinin dilimize tercüme edilmesi, bunlar üzerinde yapılacak araştırmalar, önemlidir.

Ankara Üniversitesi Asya-Pasifik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (APAM) olarak, Asya’yı tanımak, anlamak ve anlatmak amacıyla yaptığımız çalışmalar kapsamında, içeriği itibarıyla ülkemizde hazırlanmış ilk kitap olma özelliğini taşıyan, TÜRKİYE’DE KAMBOÇYA ÇALIŞMALARI-I ortaya çıktı. Bu aşamada, eserin ortaya çıkmasında katkısı olan tüm yazarlarımıza, Ankara Üniversitesi Basımevi çalışanlarına ve Rektörümüz Sayın Prof. Dr. Necdet ÜNÜVAR’a teşekkür ederiz.

Prof. Dr. A. Merthan DÜNDAR
Ankara-Nisan 2022.

ÇİN KAYNAKLARINDA KAMBOÇYA

Gökçen KAPUSUZOĞLU*

GİRİŞ

Uzun yıllar süren sistemli ve titiz çalışmaların ürünü olan Çince kaynaklarda, tarihsel süreç içerisinde Çin ile ilişki kuran pek çok halk ve ülke hakkında ayrıntılı kayıtlar tutulmuştur. Güneydoğu Asya ülkelerinden olan Kamboçya ile Çin'in sınırı olmamasına rağmen tarih boyunca yakın ilişkiler kurulmuş ve kaynaklarda Kamboçya hakkında oldukça detaylı kayıtlar tutulmuştur.

Kamboçya hakkında hem Çince Resmî Tarihler'de hem de Haricî Tarihler'de kayıtlar bulunmaktadır. Kaynaklar incelendiğinde, tarihsel süreç içerisinde Kamboçya için farklı dönemlerde farklı adlar kullanıldığı ve bu adlarla kaynaklara kaydedildiği görülmektedir. Kamboçya ile ilgili ilk kayıtlar, Çin ile ilk tanışıklık dönemi olan Han Hanedanı Dönemi'ni anlatan eserlerde yer almaktadır. Örneğin: *Sonraki Han Kayıtları*'nda Kamboçya için “Jiu Bu Shi/ 究不事” ifadesi kullanılmıştır. Eserin *Güneyli Yabancılar* başlıklı bölümünde şu cümle geçmektedir; “*Suzong Yuanhe [yönetim döneminin] ilk yılında (84), Rinan¹ sınırının dışındaki yabancılardan Jiu Bu Shi halkının soyluları [saraya] canlı gergedan [ve] beyaz sülün sundular.*” (HHS: 2837).

Kamboçya, daha sonraki dönemi anlatan pek çok kaynakta, “Funan Krallığı/扶南國” olarak geçmektedir. Bu kaynaklardan *Güney Tarihi*, *Güney Qi Tarihi*, *Liang Kayıtları*, *Jin Kayıtları* ve *Yeni Tang Kayıtları*'nda Funan Krallığı için birer monografi kaydedilmiştir. Haricî Tarihler'den *Tong Zhi*, *Tai ping Huanyu Ji*, *Tai ping Yulan* ve *Man Shu*'da da kısa kayıtlar bulunmaktadır. Bunun dışında Çin'de “*Funan'ın Nadir Ürün Kayıtları/扶南*

* Araş. Gör. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Yabancı Diller Bölümü. gokcenkapusuzoglu@kmu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6188-1188.

¹ Rinan (日南), Çin'de Han Hanedanı döneminde kurulan idari bir bölgedir. Günümüzde Vietnam sınırlarında yer almaktadır.

異物誌” adlı bir eser yazılmıştır. Eserin yazarı Üç Devlet Dönemi’nden Shi Ying, Funan’a elçi olarak gittiğinde yaşananları kaleme almıştır. Bir tomardan oluşan eser kaybolmuştur.

Daha sonraki süreçte Çin’in Sui Hanedanı Dönemi’nden itibaren Kamboçya için “Zhenla Krallığı/真臘國” ifadesi kullanılmış ve bu şekilde kayıtlar tutulmuştur. Örneğin: *Sui Kayıtları*’nda, *Kuzey Tarihi*’nde, *Eski Tang Kayıtları*’nda, *Yeni Tang Kayıtları*’nda, *Song Tarihi*’nde ve *Ming Tarihi*’nde “Zhenla” adıyla birer monografi kaydedilmiştir. Bunun yanı sıra Haricî Tarihler’den *Taiping Yulan*’da, *Taiping Huanyu Ji*’de, *Tong Dian*’de, *Tang Hui Yao*’da, *Cefu Yuanguai*’de ve de *Taiping Guang Ji*’de kısa da olsa bir monografi bulunmaktadır. “Funan” adında olduğu gibi bu adla da yazılmış ayrı bir eser bulunmaktadır. “Zhenla’nın Yerel Kültürel Notları/ 真臘風土記” adlı eser, Yuan Hanedanı Dönemi’nde yaşayan “Zhou Dagan” tarafından Kamboçya tarihi ve kültürü üzerine yazılmıştır.

Tang Dönemi’nde, Zhenla adının yanı sıra Kmer anlamında “Ji Mie/吉蔑” de Kamboçya için kullanılan ifadeler arasındadır. Ancak bu adla herhangi bir kayıt tutulmamış, yalnızca Zhenla’nın diğer adının “Ji Mie“ olduğu kaydedilmiştir (XTS: 6301). Bu ifadeler dışında, *Zhenla’nın Yerel Kültürel Notları* adlı eserde Kamboçya için “Zhanla/占臘”, “Gan Bei Zhi /甘亭智” ve “Gan Pu Zhi/澈浦只” ifadelerinin kullanıldığı kaydedilmiştir (ZLFTJ: 1). Bu adlardan Zhanla, *Yuan Tarihi*’nde şu cümlede geçmektedir: “Zhanla ülkesi saraya ağ, tütsü, fil, leopar ve beyaz maymun sundu.” (YS: 733). Ayrıca bazı kaynaklarda Zhenla’nın diğer adı olduğu yazılmıştır. Gan Bei Zhi adı ise yalnızca Ming Tarihi’nde şu cümlede geçmektedir: “Kendi ülkelerine Gan Bei Zhi derler, sonradan yanlışlıkla Gan Po Zhe /甘破蔗 [denildi], Wanli [Yönetim Dönemi’nden] (1573-1620) sonra adı ‘Kamboçya/柬埔寨’ olarak değiştirildi.” (MS: 8396). Bu kayıttan anlaşıldığına göre; “Kamboçya” adı Çin’de 1620 yılından sonra günümüzdeki hâliyle kullanılmaya başlanmıştır.

Aşağıda, tarihsel süreçte Kamboçya topraklarında kurulan krallıklar hakkında Çin kaynaklarında yer alan kayıtlardan örnekler verilmiştir.

1. Funan Krallığı/扶南國

Çin kaynaklarında görülen ilk Güneydoğu Asya ülkesi olan, 1. ve 7. yüzyıllar arasında ayakta kalan Funan Krallığı, kendi içinde “Hun Shi/ 混氏”

(1.ve 3. yüzyıllar arası), “Fan Shi/范氏” (3. ve 4. yüzyıllar arası), “Ba Mo/跋摩” (4. ve 7. yüzyıllar arası) olmak üzere üç ayrı döneme ayrılmıştır. *Güney Qi Kayıtları*’nda yer alan Funan monografisinin bir bölümünde şu bilgiler verilmiştir:

“Funan Krallığı, Rinan’ın güneyindeki büyük denizin batısındaki yabancı körfezindedir. [Topraklarının] genişliği, üç bin küsur li’dir². Batıda denize dökülen büyük akarsuları vardır. Eskiden kadın kralları vardı, adı Liu Ye idi. Bir de Ji Krallığı’ndan Kun Tian vardı. Rüya Tanrısı [Kun Tian’e] bir yay vererek, gemiyle denize açılmayı öğretti. Kun Tian, sabah kalkıp kutsal tapınak ağacının altından yayı aldı [ve] gemiyle Funan’a doğru açıldı. Liu Ye, gemiyi görünce halkına onu kontrol altına almalarını emretti. Kun Tian, yayını gerip okunu uzağa fırlattı, gemisinin bir tarafını insanların arasından geçirdi. Liu Ye korktu ve ardından teslim oldu. Kun Tian onu eş olarak aldı. Onun çıplak bedeninden hoşlanmadı, böylece kafasından kat kat giysiler [giydirdi]. Devamında krallığı yönetti, çocukları ve torunlarıyla gelenek devam etti. Kral Pan Kuang ölünce halk büyük komutan Fan Shiman’ı başa geçirdi. Man hastalanınca ablasının oğlu Zhan, tahtı ele geçirip Man’ın oğlu Jin Sheng’i öldürdü... Jin ve Song Dönemleri boyunca [Çin’e] haraç verdiler.” (NQS: 1014).

“Funan halkı, kokulu orkide [konusunda] ustadır, bilgili ve yeteneklidir. Topraklarının yakınında olan saldırganlar dost değilse, köle veya hizmetçi yapılır. Ticaret eşyaları altın, gümüş, renkli ipektir. Bütün erkekler, sırmalı ipekleri kesip sancak yapar. Kadınlar, kumaşın ortasına yuvarlak bir delik açıp giysi olarak boyunlarından geçirirler. Yoksullar, kumaşla kendilerini gizler. Altını dövüp bilezik yaparlar, gümüş mutfak eşyaları vardır. Ağaçları keserek ev yaparlar, kralları özel evde yaşar, şehirleri çitlerle [ayrılmıştır]. Deniz kıyısında büyük bambu yaprakları yetişir, uzunlukları 8-9 chi’dir³. Yaprakları evleri örtmek için dokurlar. Halk da evlerde yaşar. Gemileri 8-9 zhang⁴ uzunluğunda, 6-7 chi genişliğindedir, başı ve kuyruğu balığa

² 1 li (里), yaklaşık olarak 500 metreye tekabül etmektedir.

³ Chi (尺), eski Çin’de kullanılan bir ölçü birimidir. 1 metre, yaklaşık 3 Chi’ya denk gelmektedir.

⁴ Zhang (丈), eski Çin’de kullanılan ölçü birimlerindedir. 1 Zhang, 3,33 metreye denk gelmektedir.

benzer. Kralları file biner, kadınlar da file binebilir... Çeşitli şeker kamışları, nar, mandalina, pek çok palmye ile Çin'deki gibi kuş ve hayvanları vardır. İnsanın doğası iyidir, savaşmaya elverişli değildir, genellikle 'Lam Ap' tarafından saldırıya uğrarlar. Çevrelerindeki bölgelerle iletişim kurmazlar, bu yüzden nadiren elçileri gelmiştir." (NQS: 1017).

Jin Kayıtları'nda da kısa bir Funan monografisi bulunmaktadır. Burada da *Güney Qi Kayıtları* ile benzer kayıtlar yer almaktadır. Ancak farklı olarak, Jin Dönemi'nde Funan'dan Çin'e elçiler geldiğinden söz edilmiştir; "*Wudi Qingshi* [yönetim döneminin] başında (265), elçi gönderip hediyeler sundular. *Taikang* [yönetim döneminin] (280-289) ortasında, yeniden sık sık geldiler. *Mudi Shengping* [yönetim döneminin] başında (357), elçi gönderip evcil fil sundular. Hükümdar, farklı bölgelerin nadir hayvanlarının halkı hasta etmesinden korktu ve geri gönderilmesini emretti." (JS: 2547).

Funan hakkında bir başka monografi de *Liang Kayıtları*'ndadır. Bu kaynakta da sözü edilen diğer iki kaynaktan farklı olarak, Funan'daki cenaze geleneğinden söz edilmiştir; "*Krallığın geleneğinde, yas tutarken saç [ve] sakalın tıraş edilmesi kuralı vardır. Ölenler dört şekilde defnedilir. Suyu defnetmede, [ölü beden] akan suya atılır; ateşe defnetmede, [ölü beden] yakılır kül olur; toprağa defnetmede, [ölü beden] toprağa gömülür; kuşlara defnetmede, [ölü beden] açık alana bırakılır.*" (LS: 790).

Yine *Liang Kayıtları*'nda, Funan'dan Çin'e gelen elçilerden ve getirdikleri hediyelerden söz edilmiştir. Buna göre; 517, 519, 520, 530, 535 ve 540 yıllarında art arda elçi gönderildiği ve hediyeler sunulduğu, bu hediyeler arasında ateş incisi, zerdeçal, kara buhur gibi yerel ürünlerin yanı sıra canlı gergedan da olduğu kaydedilmiştir (LS: 790).

Ayrıca *Yeni Tang Kayıtları*'ndaki kısa monografide de Funan halkının esmer ve kıvrıkcık saçlı olduğu, çıplak hareket ettikleri ve de korsanlık geleneği olmadığı kaydedilmiştir (XTS: 6301). Eberhard'a göre; çıplak gezen Funan halkı, en azından kralın yanında, Çin etkisiyle giyinmeye başlamıştır (Eberhard 2010: 265).

Haricî Tarihler'den *Tong Zhi*'da ise krallığın yerel ürünleri hakkında sunlar kaydedilmiştir: "*Topraklarından altın, gümüş, bakır, metal, ödağacı,*"⁵

⁵ Asya'da yetişen, reçinesi parfüm olarak kullanılan bir kekik ağacıdır.

fil, gergedan, tavus kuşu, yalıçapkını, beş renkli papağan çıkar. Ayrıca altın, çelik [ve] ametist gibi şekillendirilebilen yeşim taşı vardır.” (TZ: Tom. 198).

Funan Krallığı 7. yüzyılda yıkıldıktan sonra yerine “Zhenla Krallığı”, yönetimi devralmıştır.

2. Zhenla Krallığı/真臘國

Zhenla Krallığı, her ne kadar Funan’ın ardından lider konumuna gelse de kuruluşu çok daha eskilere, Çin’in Qin-Han Hanedanları Dönemi’ne kadar gitmektedir. Bu süre içerisinde, Funan Krallığı’na bağlı olmuştur. Funan’ın yıkılışının ardından onun mirasını devralan Zhenla, 7. ve 9. yüzyıllar arasında ayakta kalmıştır. *Sui Kayıtları*’nda yer alan Zhenla monografisindeki kayıtlardan bir kısmı şöyledir:

“Zhenla Krallığı, Lam Ap’in güneybatısındadır. Aslında Funan’a bağlı ülkelerdendir. Rinan’a gemiyle altmış günde gidecek mesafededir. Ayrıca güneyde Chequ Krallığı’na sınırdır, batısında Zhujiang Krallığı vardır. Krallarının soyadı Shali, adı Zhiduosina’dır... Şehirlerinde bir meclis vardır, kral burada siyasi [işleri] dinler. Toplam büyük şehirleri otuzdur, şehirlerinde bin aile vardır. Her bir şehirde komutan vardır. Memuriyet adları Lam Ap ile aynıdır... Çadırlarının direği ahşaptandır, duvarları fildişi ve altın desenlidir. Şekli küçük ev gibi olanlarda altın parıltısı asılıdır tıpkı Kızıl Topraklar’da olduğu gibi... İnsanları küçük ve esmerdir [fakat] beyaz kadınlar da vardır.” (SS: 1835, 1836).

“Evlenenlere, yalnızca bir takım giysi hediye edilir, bir gün seçilip arabulucu gelini karşılar. Kadın ve erkeğin ailesi sekiz gün evden çıkmaz, gece gündüz aralıksız ışıkları yanar. Erkekler, evlenme töreni bitince ailesinden ayrılır, başka yerde yaşarlar... Cenazede, kadın erkek yedi gün yemek yemezler, saçlarını çekerek ağlarlar. Keşiş, rahip, akraba hepsi bir araya gelip şarkı söyleyerek ölüyü uğurlarlar. Ölü bedeni tütsü ile yakarlar, külleri altın [veya] gümüşten bir şişede toplayıp büyük bir akarsuyun içine bırakırlar.” (SS: 1837).

“Daye [yönetim döneminin] on ikinci yılında (616) elçi gönderip hediyeler sundular, hükümdar nezaketten oldukça cömert davrandı, bundan sonra devamı gelmedi.” (SS: 1837).

Eski Tang Kayıtları'nda da kısa bir Zhenla monografisi bulunmaktadır. Burada Tang'a, Zhenla Krallığı'ndan elçi gönderilmesinden söz edilmiş ve *Sui Kayıtları*'ndan farklı olarak Zhenla Krallığı'nın kara ve deniz olmak üzere ikiye ayrıldığı kaydedilmiştir:

“Wude [yönetim döneminin] altıncı yılında (623), elçi gönderip yerel ürünlerden sundular. Zhenguan [yönetim döneminin] ikinci yılında (628), yeniden Lam Ap Krallığı ile birlikte saraya gelip hediyeler sundular. Taizong onların kara ve deniz yorgunluğunu överek cömert hediyeler bahsetti. Güneyliler Zhenla Krallığı'na 'Kmer Krallığı' derler. Shenlong [yönetim döneminden] sonra (707), Zhenla ikiye ayrıldı. Yarısu güneyde deniz kenarındaki pek çok kıyı [şehrine] yerleşti, onlara Deniz Zhenla [Krallığı] denildi; yarısu kuzeydeki pek çok dağ [ve] tepelere [yerleşti], onlara Kara Zhenla [Krallığı] denildi. Ayrıca Wen Chan Krallığı da denildi. Gaozong, Wu Zetian, Xuanzong dönemlerinde elçi gönderip hediyeler sundular.” (JTS: 5272).

Eski Tang Kayıtları'ndaki bir başka kayıтта Kara Zhenla Krallığı'ndan “Wen Chan” Krallığı olarak söz edilmiş ve kralın Çin'e geldiği kaydedilmiştir; “[771 yılının] on birinci ayında, Wen Chan Krallığı Kralı Po Mi saraya gelip on bir tane evcil fil sundu.” (JTS: 298).

Yeni Tang Kayıtları'nda ise Deniz Zhenla Krallığı'nın topraklarının 800 li olduğu ve krallarının, Boluo Tiba şehrinde/婆羅提拔城 oturduğu; Kara Zhenla Krallığı'nın topraklarının ise 700 li olduğu ve krallarına “Qiequ /筮屈” denildiği kaydedilmiştir (XTS: 6301).

Song Tarihi'nde, Zhenla Krallığı'nın yirmi bin savaş fili olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca atlarının da çok olduğu ancak küçük oldukları kaydedilmiştir (SOS: 14086).

Resmî Tarihler dışında Haricî Tarihler'den pek çok eserde de Zhenla'dan söz edilmiş ve farklı bilgilere yer verilmiştir. Örneğin, *Tang Huiyao*'da “*Geleneklerine göre, kapıyı doğudan açarlar, ülkenin doğusu önceliklidir.*” denilmiştir. Yine aynı kayıтта, Zhenla'nın başkentinin “Yishena /伊奢那” şehri olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca *Song Tarihi*'ne göre, Zhenla'nın yirmi bin olan savaş fili, *Tang Huiyao*'da beş bin olarak kaydedilmiştir (THY: Tom. 98).

Funan ve Zhenla dışında Kamboçya'da kurulan bir diğer krallık da “Angkor Krallığı, Wuge/吳哥王朝”dır. Funan ve Zhenla Krallıklarının

ardından kurulan ve Kamboçya tarihinin en parlak dönemi olan Angkor Krallığı, 802-1431 yılları arasında ayakta kalmıştır. Çince kaynaklar tarandığında, Funan ve Zhenla'nın tersine Angkor anlamındaki “Wuge/吳哥” ifadesinin, kaynaklarda yer almadığı görülmektedir. Bu dönemin çağdaşı kayıtlara bakıldığında Angkor yerine, Zhenla sözcüğünün tercih edildiği ve Angkor Dönemi'nden bahseden kayıtların bu adla tutulduğu anlaşılmaktadır. Bu duruma örnek vermek gerekirse; *Eski Tang Kayıtları*'nda, Hükümdar Dezong'un yönetim dönemini anlatan 814 yılının dokuzuncu ayına tarihlenen bir kayıтта, “*Zhenla saraya gelip hediyeler sundu.*” denilmiştir (JTS: 450).

Aynı şekilde, Tang Dönemi'nde 847-859 yılları arasına denk gelen Dazhong yönetim döneminin ortalarında Zhenla'nın saraya hediyeler sunduğu kaydedilmiştir (XTS: 5120).

Daha ileri dönemleri anlatan kaynaklardan *Song Tarihi*'nde de Angkor Krallığı'ndan Zhenla olarak söz edildiği görülmektedir. Örneğin, 1120 yılının on ikinci ayına tarihlenen bir kayıтта, Zhenla'nın saraya hediyeler sunduğu kaydedilmiştir (SOS: 407).

Ming Tarihi'nde de 1371 ve 1404 yıllarına tarihlenen kayıtlarda, yine Zhenla'nın saraya hediyeler sunduğu kaydedilmiştir (MS: 26,82).

Daha önce kara ve deniz olarak ayrılan Zhenla Krallığı, 9. yüzyılın başında birleşmiştir (Eberhard 2010: 267). Sonradan yıkılmasına rağmen, 802 yılında Angkor Krallığı'nın kurulmasıyla Çince kaynaklarda Zhenla adı anılmaya devam etmiştir.

3. Kamboçya/柬埔寨

Ming Tarihi'nde belirtildiğine göre, günümüzdeki hâliyle “Kamboçya” adı, Çince kaynaklarda 1620 yılından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Bu şekilde, Resmî Tarihler'den *Qing Shi Gao*'daki Vietnam monografisi içerisinde iki cümlede geçmektedir. Bunlardan ilki; “*Kamboçyalı iş adamlarının [sayısı] bir milyunun üzerindedir.*” cümlesidir (QSG: 14648).

Diğeri ise “*...Denizin dolambaçlı yollarından kaçınmak için Yunnan ve Guangdong sınırında Saigon'dan Kamboçya'ya demiryolu inşa edildi.*” cümlesidir (QSG: 14649).

Günümüzdeki Kamboçya ifadesi, yine *Qing Shi Gao*'daki Siyam monografisinde de iki cümlede geçmektedir. Buna göre ilk cümle; “*Ayutthaya*

düştüğünde, Siyam'ın Savunma Komutanı Zheng Zhaofang'ın yönettiği ordunun Kamboçya'da işi vardı.” cümlesidir (QSG: 14693).

İkinci cümle ise “[1796 yılında] Siyam, Kamboçya'yı yenilgiye uğratıp... iki bölgeyi yıktı.” cümlesidir (QSG: 14695).

SONUÇ

Çalışmada, tarihsel süreç takip edilerek Kamboçya için Çince kaynaklarda değişik dönemlerde kullanılan farklı adlar ve topraklarında daha önce kurulan krallıklar tespit edilmiş, bunların hangi kaynaklarda geçtiği belirlenmiş ve kayıtlardan örnekler verilmiştir.

Tespit edilen “Funan” ve “Zhenla” Krallıklarının pek çok kaynakta geçtiği ve bu adla, monografilerin tutulduğu görülmüştür. Aynı şekilde, her iki krallığa ait evlenme ve cenaze gibi kültürel özelliklerin yanı sıra topraklarından çıkan değerli madenler ve coğrafyaya özgü nadir hayvanlar hakkında oldukça detaylı kayıtların tutulduğu görülmüştür. Bu krallıklardan Çin'e gelen elçilerin getirdikleri hediyelerin, bölgeye has nadir hayvan ve materyaller olduğu yine kaynaklarda görülmektedir.

Kamboçya hakkında dikkat çeken durum ise Zhenla Krallığı'ndan sonra kurulan “Angkor Krallığı”nın kaynaklarda geçmemesidir. Kaynaklarda Angkor ifadesi yerine, Zhenla adının kullanılmaya devam ettiği görülmektedir. Böylece daha ileri tarihli kayıtlarda kullanılan Zhenla ifadesi ile Angkor Krallığı'nın kast edildiği anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Eberhard, W. (2010). *En Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi*. Ankara: TTK.
- Fan, Ye 範曄 (1988). *後漢書 Hou Han Shu (Sonraki Han Kayıtları)*. Pekin: Zhonghua Shuju.
- Fang, Xuanling 房玄齡 (1988). *Jin Shu 晉書 (Jin Kayıtları)*. Pekin: Zhonghua Shuju.
- Liu, Xun 劉詢 (1975). *舊唐書 Jiu Tang Shu (Eski Tang Kayıtları)*. Pekin: Zhonghua Shuju.
- Ouyang, Xiu 歐陽修 (1975). *新唐書 Xin Tang Shu (Yeni Tang Kayıtları)*. Pekin: Zhonghua Shuju.
- Song, Lian 宋濂 (1975). *元史 Yuan Shi (Yuan Tarihi)*. Pekin: Zhonghua Shuju.
- Song Shi 宋史 <http://hanchi.ihp.sinica.edu.tw/ihpc/hanjiquery?@54^322978628^807^^702020200004024800010002^60@@@232841143#top> adresinden 20 Aralık 2021 tarihinde erişildi.
- Tong Zhi 通志 [https://zh.wikisource.org/wiki/%E9%80%9A%E5%BF%97_\(%E5%9B%9B%E5%BA%AB%E5%85%A8%E6%9B%B8%E6%9C%AC\)/%E5%8D%B7198](https://zh.wikisource.org/wiki/%E9%80%9A%E5%BF%97_(%E5%9B%9B%E5%BA%AB%E5%85%A8%E6%9B%B8%E6%9C%AC)/%E5%8D%B7198) adresinden 25 Aralık 2021 tarihinde erişildi.
- Xiao, Zixian 蕭子顯 (1975). *南齊書 Nan Qi Shu (Güney Qi Kayıtları)*. Pekin: Zhonghua Shuju.
- Wang, Pu 王溥 (1955). *唐会要 Tang Huiyao*. Pekin: Zhonghua Shuju.
- Wei, Zheng 魏征 (1975). *隨書 Sui Shu (Sui Kayıtları)*. Pekin: Zhonghua Shuju.
- Yao, Cha 姚察 ve Yao, Silian 姚思廉 (1975). *梁書 Liang Shu (Liang Kayıtları)*. Pekin: Zhonghua Shuju.
- Zhao, Erxun 趙爾巽 (1975). *清史稿 Qing Shi Gao..* Pekin: Zhonghua Shuju.
- Zhang, Tingyu 張廷玉 (1975). *明史 Ming Shi (Ming Tarihi)*. Pekin: Zhonghua Shuju.
- Zhenla Fengtu Ji 真臘風土記 <https://zh.wikisource.org/wiki/%E7%9C%9F%E8%87%98%E9%A2%A8%E5%9C%9F%E8%A8%98> adresinden 29 Aralık 2021 tarihinde erişildi.

KISALTMALAR

HHS: Sonraki Han Kayıtları

JS: Jin Kayıtları

JTS: Eski Tang Kayıtları

LS: Liang Kayıtları

MS: Ming Tarihi

NQS: Güney Qi Kayıtları

SS: Sui Kayıtları

SOS: Song Tarihi

QSG: Qing Shi Gao

THY: Tang Huiyao

TZ: Tong Zhi

XTS: Yeni Tang Kayıtları

YS: Yuan Tarihi

ZLFTJ: Zhenla'nın Yerel Kültürel Notları

TARİHÎ KAMBUCA (KAMBOÇYA) YAZITLARINDA GELENEKSEL HİNT KÜLTÜRÜ'NÜN İZLERİ

*Yalçın KAYALI**

GİRİŞ

Etnik yapısını Çam, Vietnam ve Çinli azınlıklarla dağlı yerel kabilelerin oluşturduğu ve neredeyse tamamına yakını Theravāda Buddhizmi¹ inananı olan -yaklaşık- on beş milyonluk nüfusuyla Kamboçya ya da resmî adıyla “Kamboçya Krallığı”, bir Güneydoğu Asya ülkesidir. Antik Dönem’deki adıyla Kambuja/Kambuca olarak bilinen ve bu çalışmada da tarihî Kambuca olarak anılacak olan ilgili coğrafya; Koşinşin (Chochin-China), Laos’un bazı bölgeleriyle Siyam’ın (Tayland) bir kısmını da içerisine alan bir bölgeyi ifade etmektedir. Coğrafi bir unsur olarak tarihî Kambuca için oldukça önemli olan Mekong Nehri ise Çin’den doğar; Myanma (Burma) ve Tayland’ın doğu sınırı boyunca uzanarak Luang Prabang Geçidi’ni aştıktan sonra Laos’a ulaşmaktadır. Laos’un batı sınırı boyunca dökülerek doğal bir sınır oluşturup Laos’u Tayland’dan ayırır. Nihayet Dāngrek Dağlarını aşarak Khong yakınlarından Kamboçya’ya ulaşır. Neredeyse ülkenin tam ortasından, kuzeyden güneye doğru akarken Mekong’un yatağının genişliği iki katına

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Asya-Pasifik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (APAM); Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Hindoloji Anabilim Dalı, ykayali@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4917-3530.

¹ Buddhist mezheplerden biridir; Güney Buddhizmi için kullanılan özel bir unvan olarak da bilinir. “Ataların öğretileri” anlamına gelen Theravāda sözcüğü aslında, Hīnayāna ile eş anlamlı olarak kullanılan bir terimdir ve Buddhizm’in erken dönemdeki biçiminde olduğu gibi yalnızca Sākyamuni Buddha’nın öğretilerini kabul eder. Arhat, yani Mahāyānacıların diğer insanların kurtuluşuna yardım etme temeline dayalı Bodhisattva idealinin aksine, Buddha vasıtasıyla elde edilen “kişisel kurtuluş” kavramı üzerinde durur. Aslında Theravāda, Güney Asya, Güneydoğu Asya ve Sri Lanka’daki mevcut yapısıyla Buddhizm’in bir mezhebi olarak varlığını sürdürmüştür. İlk dönem Hīnayānacıları ve onların taraftarları, eski Pāli kanunlarını iki temel gruba ayırmış ve bir grup, Theravāda adını alarak daha baskın bir topluluk hâline gelmiştir. Theravāda’da, Buddha’nın öğretilerine sıkı sıkıya bağlanmış ve son derece önemsenmişken Buddha’nın, bir birey olarak hayatının -mitolojisinin dışında- bir ehemmiyeti olmamıştır. Ayrıca zamanda Güney Asya’da, iç dünya ve atalar ruhuna ait unsurları kozmoloji ile birlikte özümleme eğilimi göstermiştir (Leeming 2018: 126).

ulaşır ve hemen hemen kollarıyla birlikte tüm Kamboçya'yı kucaklar. Bugünkü başkent Phnom-Penh'in (Punom Pen) güneyinde meydana getirdiği zengin Koşınşin Deltası'nı oluşturduktan sonra, Çin Denizi'ne dökülmektedir. Majumdar'ın deyiimiyle; “Mısır için Nil, Kuzey Hindistan için Gaṅgā (Ganj) ne ise Kamboçya için de Mekong odur.” (Majumdar 1953: IX). Öyle ki Mekong, bu bölge için yalnızca sıradan bir coğrafi unsur olmamış, tarihî Kambuca'nın siyasi ve kültürel gelişiminde de oldukça önemli bir rol oynamıştır. Çalışmamıza konu olan Sanskrit dilindeki Kambuca yazıtlarına da işte bu nehrin suladığı verimli ovalardaki tarihî yerleşim bölgelerinde rastlanılmıştır. Mekong'un batısında, kolları aracılığıyla bağlı olduğu Tonle Sap (Büyük Göl) bulunmaktadır. Bu gölün hemen kuzeyinde ise IX. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar tarihî Kambuca'nın merkezi olan Khmer Krallığı'nın gelişim sahası yani “Angkor Bölgesi”² yer almaktadır. Bu bölgede, kalıntıları hâlâ günümüzde de var olan, etrafı surlarla çevrili Anghor Thom şehri ve hemen dışında, Anghor Vat adındaki devasa tapınak yer almaktadır.

Kambuca toplumunu oluşturan halkın Mon-Khmer olarak bilinen isminin aslında; Monlar ve Khmerler olarak adlandırılan iki yerleşik kabilenin adlarından türetildiği bilinmektedir. Dillerinin Hint Muṅḍa ve Khāsi kabilelerinin dilleri ile aynı dil ailesine (Avustro-Asya dilleri ailesi) mensup olduğu ileri sürülmektedir. Genel kanı, Monlar ve Khmerler olarak anılan Kambuca yerlilerinin aslen Hindistan'da yaşadıkları; ancak istilacı Āriler'in (Āryanların) baskısıyla Hindi Çini'ne göç etmek zorunda bırakıldıkları şeklindedir. Monlar, Burma ve Tayland'a yerleşmişken Khmerler'in ise tarihî Kambuca'yı yurt edindikleri bilinmektedir (Kishore 1965: 567-568). Kambuca yerlilerinin aslen Hint menşeli olduğu yönündeki varsayımlar ve çalışmamıza konu olan antik Kambuca yazıtlarındaki Hint kültürüne ait unsurların sıklığı ve yoğunluğu da işte bu tezden yola çıkılarak geliştirilmiştir.

² Tarihî bir yerleşim yeri olan Angkor, Hint kültürünün fazlasıyla hissedildiği, Kambuca'ya ait Khmer medeniyetinin merkezidir. Angkor kökenli birçok mit türetilmiş ve bu sebeple de “Angkor mitolojisi” kavramı ortaya çıkmıştır. İlgili mitolojide, beş tanrıçanın (Devī), Indra'nın cennetinden dünyaya düştüğü söylenir. Tanrıçalardan biri, bir bahçıvanın karısı olarak altı yıl daha Indra'nın emrinde kalır ve birbirinden güzel elbiseler dokuyarak satan tanrıça (Devī), kocasını zengin eder. Onların bir oğlu olur. Bu oğul, büyük mitolojik mimar Vişvakarman'dır. Ona Sanskrit dilinde, Hindistan'da ve Kamboçya'da Vishṇu ile ilişkilendirilerek Braḥ Bisnukar (Viashnukarman) da denir. Genç Braḥ Bisnukar, cennete geri döndüğünde annesini bulur. O, cennetle ilgili işlerle meşgul olan kişi olarak Indra'ya tanıtılır. Orada, kendisinin insanoğlu tarafından yaratılanların tamamının efendisi olduğunu öğrenir. Indra'nın kendi oğlu olarak Braḥ Khet Mala, Kamboçya Kralı olarak taçlandırılınca, Angkor şehrini inşa etmesi için dünyaya gönderilir. Bundan sonra o, kutsal cennetin babası olarak hatırlanacaktır (Leeming 2018: 14-15).

Günümüz Kamboçya'sının kadim Hint kültür sahasıyla olan ilişkisi ve tarihî Kambuca'nın Hint etkisindeki kültürel birikiminin konu edildiği bu çalışmayla; kültürel bir öge olarak Sanskrit dili³, Hindu mitolojisi⁴ ve geleneksel Hint kast sistemi olguları ele alınarak kadim Hindistan ve tarihî Kambuca'nın kültürel etkileşim süreci açıklanmaya çalışılmıştır. Ulaşabildiğimiz kadarıyla bu çalışma, Kamboçya'daki Hint etkisi mevzusunu konu edinen literatürdeki ilk Türkçe çalışmadır. Uluslararası alanyazında ise bizim de çalışmamızda kullanmış olduğumuz, R. C. Majumdar'ın *The Asiatic Society* dizisi içerisinde yayımlanmış olan “*Inscriptions of Kambuja*” adlı kitap çalışması ile I. W. Mabbett'in “*Varnas in Angkor and the Indian Caste System*” ve K. Kishore'un “*Varnas in Early Kambuja Inscriptions*” adlı makaleleri, ilgili konuya dikkat çeken, aydınlatan çalışmalar olarak ilgili literatürde oldukça önemli bir yere sahiptir. Sonuçta, kadim Hindistan ve Kambuca'nın tarihsel süreçteki kültürel ilişkilerinin karşılıklı etkileşimi, dahası kadim Hint kültürünün antik Kambuca'daki tezahürü ve gelişim süreci; mevcut görüş, bilgi, veri ve yorumlar çerçevesinde biçimlendirilerek aktarılmaya çalışılmıştır. Bu makaleyle Sanskrit dilinde oluşturulmuş Kambuca yazıtlarını çözümleyen, S. Coedes'in aktarımlarını derleyen, R. C. Majumdar'ın çalışması üzerinden; tarihî Kambuca'daki Hint kültürüne ait öğelerin konu alındığı bir derlem çalışması oluşturulmak istenmiştir.

Kambuca'nın Hint Etkisindeki Tarihi Üzerine

“Fu-nan” ismiyle tanınan ve Kambuca'nın bilinen en eski krallığına ait ilk tarihî kayıtlara, Çin kaynakları aracılığıyla ulaşılabilmektedir. Bu ismin,

³ Mensubu olduğu dil grubunun Hint-Avrupa ismiyle anılmasına sebep olan Sanskrit dili, kırk dokuz sestene oluşan Devanāgarī Alfabesiyle yazılmaktadır. Bu dil, dilbilim çalışmalarının gelişmesine katkıda bulunduğu gibi karşılaştırmalı dilbilim çalışmalarının da başlatılmasına öncülük etmiştir. Avrupa dillerinin birçoğuyla akraba olmasının yanı sıra Hititçe, Latince, Grekçe ve Persçe gibi kadim dillerle de büyük benzerlikler gösterdiği anlaşılmıştır. Sanskrit sözcüğü kelime anlamı olarak “arınmış, düzeltilmiş, mükemmelleştirilmiş” anlamlarına gelmektedir. Çok gelişmiş bir geleneksel dilbilgisi kuralları silsilesine sahip olmakla birlikte, dünya kültür mirasının Hint'e mâl edilen hacimli edebî koleksiyonları bu dilde oluşturulmuştur. Sanskrit dili, tarihi ve grameriyle ilgili olarak ayrıca bkz. Kaya, K. (2005). *Hindistan'da Diller*, Ankara: İmge Kitabevi; Can, H. D., *Sanskrit Grameri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi; Burrow, T. (2001). *The Sanskrit Language*, Delhi: Motilal Banarsidass Publication.

⁴ Hindu mitolojisi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Williams, G. M. (2008). *Handbook of Hindu Mythology*, Oxford: Oxford University Press; Walker, B., (1968). *Hindu World: An Encyclopedic Survey of Hinduism*, London: Allen & Unwin; Dowson, J., (1888). *A Classical Dictionary of Hindu Mythology and Religion, Geography, History, and Literature*, London: Trubner & Co.

Güney Kambuca'nın yüksek kesimlerini çevreleyen bir şehir olan Ba Phnom'dan türetilmiş olduğu ileri sürülür. Başkentinin, Ba Phnom Tepesi'nin eteklerinde yer alan Vyādpura şehri olduğu düşünülmektedir. Geleneksel anlayış Fu-nan Hanedan soyunun, okyanusun öteki yakasından gelen ticaret gemileri sayesinde Kambuca'ya ulaşmış olan Brahman kastına mensup Hintli Kauṇḍinya'dan (Huen-tien) geldiğini ileri sürmektedir. Efsanevî anlatılarda; Kauṇḍinya'nın, Kambuca'da hüküm süren kadın hükümdar Somā'yı önce yendiği sonra da onunla evlenerek ülkeyi birlikte yönettiklerine dair ifadeler yer almaktadır. İşte bu dönem, geleneksel Kambuca tarihinde, "Hint Etkisindeki Kambuca Tarihi" olarak adlandırılır. Kronolojik olarak kökeni I. yüzyıla kadar giden bu sürecin, yaygın olarak III., IV., ve V. yüzyılları işaret ettiği bilinmektedir. Hint asıllı Kauṇḍinya'nın, yaklaşık olarak MS I. yüzyılda yıldızının parladığı ve tarihî Kambuca'nın bilinen ilk Kralı olarak kayıtlara geçtiği ifade edilmektedir. O ve torunlarının yaklaşık yüz yıl süren saltanatları süresince, Fu-nan İmparatorluğu'nun sınırları gitgide genişlemiş ve nihayetinde MS V. yüzyılın başında Fu-nan tahtına, II. Kaundinya'nın geçtiği kaydedilmiştir. Sonrasında yerine, adına yine Çin kaynaklarında rastlanılan Cayavarman (Cayavarman) geçmiş ve yaklaşık olarak MS 420-479 yılları arasında Fu-nan İmparatorluğu'na hükmetmiştir. Hemen akabinde vârisi Rudravarman'ın tahta geçtiği, 517-539 yılları arasında hüküm sürdüğü ve saltanatı sırasında altı elçiyi Çin'e göndermiş olduğu ifade edilmektedir. Fu-nan Krallığı'nın Rudravarman'dan sonraki dönemi ile ilgili bilgilerimiz, VII. yüzyıla kadar kesintiye uğramaktadır (Mabbett 1977: 435).

Geleneğe ait kayıtlarda, "*Āryadeśa'nın Kralı Kambu Svayambhuva ülkeye yerleşmiş ve orada hükümdarın kızıyla evlendikten sonra burası Kambuca ismini almıştır.*" ifadeleri yer almaktadır (Majumdar 1953: XI). Bilinen ilk Krallarının, Şrutavarman ve oğlu Şreshtavarman olduğu aktarılmaktadır. Tarihî Kambuca'nın sonraki Krallarının onların soylarından geldiğine inanılır. Krallığın başkenti, ikinci Kralı'nın adını taşımaktadır; yani Şreshtapura'dır. Şrutavarman'ın Hanedanlığı'nı, Fu-nan ve Kambuca soylarının her ikisiyle de bağlantılı olduğu tahmin edilen Bhavavarman'ın Hanedanlığı izlemiştir. VI. yüzyılın ortaları itibarıyla gelişen bu Hanedanlığın yeni başkenti, Bhavapura olmuştur. Halefleri Mahendravarman ve İşānavarman, Kambuca Krallığı'nın sınırlarını bir hayli genişletmiş olsa da nihayet VIII. yüzyılın başlarından itibaren Fu-nan, gücü ve etkisi tamamıyla ortadan kaybolmuştur. Akabindeki dönem, Kambuca tarihinde Angkor Dönemi ya da Khmer İmparatorluğu Çağı olarak

bilinmektedir. Khmer İmparatorluğu'nun saltanatı, Kral II. Cayavarman (802-854) ile başlamış ve başkent Angkor, siyasi ve kültürel bir merkez haline gelmiştir. II. Cayavarman'ın Sanskrit dilinde "tanrı-kral" anlamına gelen *devarāca* (देवराजः) unvanını kullandığı bilinmektedir. II. Cayavarman'dan sonra, tahta sırasıyla; III. Cayavarman (854-877), IV. Cayavarman, Yaşovarman (889-900), Racendravarman (944-969), I. Sūryavarman, vd. geçtiği kaydedilmiştir. Kambuca Krallık tarihinin bu dönemi, yani 800-1000'li yıllar arasında sınırların; kuzeyde Çin ve Burma'ya kadar genişletildiği, Tayland'ın tamamı ve Malay Yarımadası'nın bir kısmını içine alacak şekilde ilerletildiği kaydedilmiştir. Bu ilerleyiş ve bu geniş sınırlara hâkim güç, XIV. yüzyıl Angkor yani Khmer İmparatorluğu'nun çöküş dönemine kadar varlığını sürdürmüştür. Bizim de çalışmamıza konu olan ve I. yüzyıldan yaklaşık olarak XIV. yüzyıla kadar, çeşitli yönleriyle Kambuca'daki Hint kültürünün baskın izlerinin hissedildiği bu çağ, makalemizde ele alınan konunun tarihsel arka planını oluşturmaktadır. Elbette ki ilgili dönem siyasi, iktisadi ve idari yönleriyle daha ayrıntılı bir şekilde mevzu edilebilir; ancak bu çalışma için ilgili süreç, genel hatlarıyla bir kronoloji sunmak amacıyla kaleme alınmıştır. Çalışmamızın temel amacı, işte bu tarihî süreçte etkisini gösteren Hint kültürü vurgusunun detaylarına Kambuca kitabeleri aracılığıyla dikkat çekmektir.

Kambuca Yazıtları/Kitabeleri ve Hint Etkisi

Kambuca yazıtları da tıpkı Hint kitabeleri gibi Kambuca'nın geleneksel ve erken dönem devirlerinin aydınlatılmasında, son derece önemli bir rol oynamıştır. Bu çalışma kapsamında son derece zengin bir içeriğe sahip olan ve V.-XIV. yüzyıllar arasında oluşturulmuş Kambuca kitabelerinden Coedes'in çözümlediği, Sanskrit diliyle yazılmış olanları seçilmiştir. Bu yazıtlardaki Kambuca'nın tarihi ile ilgili siyasî kayıtlardan ziyade, Hint geleneğine ve Hindu dinine ait öğeler üzerinde durularak bahsi geçen tarihî Kambuca ve eski Hindistan kültürleri arasındaki etkileşimin izleri sürülmüştür.

M. Jules Harmand tarafından oluşturulmuş baskıları referans alınan Kambuca yazıtlarının bir bölümü ilk kez, 1879 yılında "H. Kern" tarafından deşifre edilmiştir. İlk sistematik yazıt koleksiyonu ise Fransız Kamboçyası Dönemi'nde "M. Aymonier" tarafından yayımlanmıştır. Sanskrit yazıtlar da M. A. Barth ve M. A. Bergaigne tarafından tasnif edilerek, iki ayrı cilt hâlinde

düzenlenmiştir. Editörlüğünü Burtli'nin yaptığı ilk bölüm, 1885'te yayınlanmış; ancak ikinci cildin editörlüğünü yapan Bergaigne, eseri bitiremeden vefat etmiştir. Bunun üzerine, ilk cildin hâlihazırdaki editörü Barth, bu cildi de 1898 yılında tamamlayıp, ek notlarıyla birlikte yayınlamıştır. M. Aymonier tarafından yayına hazırlanan, Khmer dilindeki yazıtların tercüme ya da geniş özetlerinin yer aldığı *Le Cambodge* adlı üç ciltlik eserin ise her bir cildi sırasıyla 1900, 1901 ve 1904 yıllarında yayımlanmıştır. Kambuca kitabelerine olan ilgi, sonraki dönemlerde de devam etmiş; özellikle E. Francaise, M. Finot ve G. Coedes gibi araştırmacılar, çok daha fazla sayıdaki Kambuca yazıtını çözümleyerek yayımlamışlardır. Bu çalışmalar arasında, Ecole Francaise tarafından yayımlanan “Collection de Textes et Documents Sur L’Indochine” başlıklı dizide, hem Sanskrit hem de Khmer dillerinde oluşturulmuş birçok yeni kitabe gün ışığına çıkartılmış ve üç cilt halinde sırasıyla; 1937, 1942 ve 1951 yıllarında neşredilmiştir (Majumdar 1953:XIV). Bu çalışmada ise ilgili malzemenin 1953 yılında R. C. Majumdar tarafından tasnif edilerek yayımlanan nüshaları kullanılmıştır. Öyle ki bu koleksiyon, ilgili literatürdeki en geniş Sanskrit birikimi içinde barındırmaktadır.

Coedes'in deşifre ettiği kitabelerin, kadim Kamboçya kültürüne ışık tutan üsluba ilişkin iki farklı yönü, özellikle dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki, *krallarının meziyetlerinin anlatıldığı övgü ve yüceltme* ile ilgili anlatıların içerisinde yer alırken ikincisi, *dinî hegemonya* sağlamak için yaptıklarının betimlendiği bölümlerde bulunmaktadır. Bahsi geçen övme ve yüceltme anlatılarında, adı geçen Kral'ın şeceresi de sunulur ve böylece kendisinden önceki Kralların adları ve tahta çıktıkları tarihler ile ilgili kronolojik bir bilgi de nakledilmiştir. Bu yazın geleneği, klasik Hint kültüründe *praşasti* (प्रशस्तिः) adıyla bilinen ve Kral ya da üst düzey yöneticileri övmek, yüceltmek, ululamak için kullanılan eski Hint'e özgü bir yazın geleneği olarak karşımıza çıkmaktadır (Majumdar 1953:XIV; Ricklefs 1967: 411). Aslında tarihî Kambuca Krallarının kitabelerinde dikkat çeken bu üslup benzerliği, soyları Hint'e dayandırılan kraliyet mensuplarının bir geleneği olarak takip edilmiş olması oldukça anlaşılır bir durumdur. Kambuca yazıtlarında çokça değinilen bir diğer mevzu ise dinî hegemonyanın tesisi için kaydedilmiş bilgileri konu almaktadır. Bu bilgiler, dönemin Kambucasının inanç sistemi, dinî anlayışı, tanrı panteonu, tapınma biçimleri, ritüel ve duaları hakkında ipuçlarını içermektedir. Öyle ki dinî ritüellerde kullanılan araç-gereç listelerinden dahi, dönemin sosyal ve ekonomik durumu hakkında çıkarımlar yapılabilmektedir.

Örneğin bazı kitabelerde, tapınma kâselerinin yapımında kullanılan madenden üzerindeki süsleme için kullanılan değerli taşlara kadar bir liste yer almaktadır. Dahası, sonraki dönemlerde inşa edilen antik Kambuca tapınaklarında bile bu kitabelerde mevzu edilen dinî kural, kaide ve geleneklere uygun bir biçimin takip edildiği anlaşılmaktadır. Kitabelerin büyük bir bölümünün, Hint'e özgü Şaivism⁵ (शैवसम्प्रदायः) geleneğinin yoğun izlerini taşıdığı ifade edilirken; ancak bazılarının da yine Hint'e ait Vaishnavizm⁶ (वैष्णवसम्प्रदायः) veya Buddhist mezheplerin etkisinde oldukları anlaşılmaktadır. Bu durum, bugün ağırlıklı olarak Buddhizm'in⁷ (बौद्ध धर्म) etkin olduğu Kamboçya'nın, tarihî çağlarında Hindu ve Buddhist geleneği birlikte ve hatta daha çoğunlukla da Hinduizm'in yaygın bir kültür olarak egemen olduğu şeklinde yorumlanabilir. Araştırmacılar, Kambuca'nın antik yazıtlarının, tarihî Kambuca ile Hint kültürü arasındaki olağanüstü münasebetin ve etkileşimin tartışmasız en kıymetli kanıtları olarak değerlendirilmesi gerektiği görüşünü ileri sürmektedir (Kishore 1965: 566).

Kambuca tarihinin ilk yazılı belgeleri niteliğindeki söz konusu kitabeler, hem toplumdaki sosyal iyileşme ve gelişimin hem de kültürdeki süreklilik ve

⁵ Hindu mezhepleri içerisinde Tanrı Şiva'yı en yüce tanrı olarak kabul eden mezheptir. Şaivism mezhebi mensuplarına, Şivacı anlamına gelen Şaiva ya da Şivait denir. Şiva'yı en yüce tanrı olarak kabul eder ve ona tapınırlar. Aslında Şaivism; Vaishnavizm, Şaktizm ve Smartizm ile birlikte Hinduizm'in dört temel mezhebenden birine verilen isimdir. Şaivalar, öz disipline riayet eder, bir Satguru, yani ruhâni lidere tâbidirler. Tapınaklarda ibadet eder, yoga yapar; hem bhakti (gönülden bağlanma) hem de yoga (düşünsel derinleşme) aracılığıyla ibadet ederler. Şaivism, Hindistan dışında Nepal, Sri Lanka, Cava, Bali, Kamboçya gibi Doğu ve Güneydoğu Asya'nın bazı bölgelerine de yayılmıştır (Gül 2018:382-384).

⁶ Hindu tanrılarında Vishnu'yu en kutlu tanrı olarak kabul eden, Vishnu'ya ve avatarlarına tapınmayı ön planda tutan Hindu mezhebidedir. Vishnu'ya adanan/takip eden kişiye, Vishnucu anlamında Vaishnava ya da Vaishnavit denir. Vaishnavalar için mutlak gerçeklik, Vishnu olarak tezahür etmiştir. Vishnu da on farklı avatariyle bedenlenmekte ve ilgili teolojinin en önemli özelliğini bu doktrin oluşturmaktadır (Gül 2018: 426-427).

⁷ Hint menşeli bir düşünce biçimi olarak doğmuş, felsefi bir hareketlilik olarak gelişmiş ve nihayetinde Asya'ya mal edilen bir din hâline gelmiştir. Buddhizm'in birçok türü vardır ve bu türler geleneğin bütününde tam olarak tanımlanamayan birçok çeşitliliği içerisinde barındırır. Ancak yine de önemli ortak özellikleri ile birbirlerine bağlıdırlar. Bunlar, “üç kıymetli şey” (Triratna), Buddha, dharma ve saṅgha olarak bilinen Buddhistler için vazgeçilmez unsurlardır. Buddha ve Buddhizm ile ilgili ana hatlarıyla Türkçe literatür bilgisi için bkz. Eliade, M. (2017). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi-Gotama Budha'dan Hristiyanlığın Doğuşuna*, İstanbul: Alfa Basın Yayın Dağıtım Ltd. Şti.; Çelebi, A. H. (2015). *Pali Metinlere Göre Gotama Buddha*, İstanbul: Hece Yayınları. Nakamura, H. (2012). *Buddha*, Çev. Z. Seyhan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları; Campbell, J. (2003). *Doğu Mitolojisi- Tanrıların Maskesi*, Çev. K. Emiroğlu, Ankara: İmge Kitabevi.

devininin bir kanıtı olarak oldukça değerli bilgileri içerisinde barındırmaktadır. Örneğin dinî hayattaki Hint etkisi, Hindu tanrıları Şiva⁸ (शिव) ve Vishṇu⁹ (विष्णु) ile birlikte Buddhist ikonografinin öğeleriyle beraber, bu yazıtların üzerine taşınmış anlatılarına mevzu olmuştur. Hindu mezheplerinden Bhāgavata (भागवत), Pāñcarātra (पंचरात्र) ve Pāṣupata (पाशुपतः) ile ilgili bahislere yer verildiği gibi Veda (वेदः) ve Vedāṅga (वेदाङ्ग) anlatılarıyla birlikte Brāhman kastının toplum üzerindeki hâkimiyeti, geleneksel Hint *kast-varṇa* sisteminin Kambuca Kraliyeti'ndeki ve hatta toplumundaki etkisi gibi konulara da değinilmiştir (Mabbett 1977: 429-430).

Sanskrit dilindeki Kambuca kitabelerinin yazın üslubu, Hint'e özgü edebî bir gelenek olan Sanskrit Kavya sanatının izlerini taşımaktadır; bahsi geçen edebiyatta görmeye alıştığımız vezinler, retorik ve prozodi kaideleri, klasik Kavya geleneğinin karakteristik yapısıyla da neredeyse birebir aynıdır. Coedes'in deyiimiyle; özellikle Gauḍī vezni kullanılmış olan 78 numaralı yazıttaki edebî biçem ve kültürel birikim, Hint yazın geleneğinin en önemli koleksiyonlarından Hint Destanlarını, dramları, Purāṅaları tüm detaylarıyla bilen ve ilgili kültüre ait felsefî, mitolojik kavramlara da son derece hâkim bir Kambucalı tarafından yazıldığı izlenimini vermektedir (Mabbett 1977: 430-431). 97 numaralı yazıttaki ifadeler ise Hintli dilbilimci Pāṇini ile Kambuca

⁸ Hinduizm inancındaki tanrı üçlemesi yani Trimūrti'sinin bir üyesi olan Şiva, "talihli, hayırlı olan" anlamına gelen ismiyle, "yok edici"; Vishṇu, "koruyucu"; Brahmā ise "yaratıcı" karaktere sahiptir. Şiva inanırları için Şiva'ya tapma, sonsuz kutsallığın bir göstergesidir. Şiva'nın yok edici bir tanrı olarak var olması, bazen karışıklıklara ya da anlaşılmazlıklara neden olabilir. Kâinatın hareketi, devamlılığı, yok oluş ve ölüm döngüsü; yeni hayatlar ve yenilenme olarak açıklanmaktadır. O, Nātarāca; yani dansın da tanrı kralıdır. Meditasyon halindeki bir yogi olarak sonsuz gurüdür. O, inananlarına Moksha, yani özgürlük getirir. Onun Hindu baş tanrılarında biri olmasıyla ilgili daha birçok önemli mit vardır. Diğer çok sayıdaki mit ise onun karısı, Şakti'si olan tanrıçalarla ilgilidir. Tanrıça Kālī ve Durgā, korku, dehşet saçar; fil başlı Tanrı Ganeşa'nın annesi ve Dağ'ın kızı olan Pārvaṭī ise yardımsever ve cömert halleriyle Hindu inanç ve mitolojisi içerisinde var olmuşlardır (Leeming 2018:120-121).

⁹ Hinduizm Trimūrti'sinin (Brahmā, Vishṇu, Şiva) tanrılarından birisidir. Vishṇu; varlığı ayakta tutan, koruyan, sürdüreren tanrıdır. Hindu Tanrısı Vishṇu, hem "hâkim" hem de "koruyucu" olandır. O, her şeye hâkimdir ve kâinatın düzeninin koruyucusudur. Dört kolu ve her birinde taşıdığı savaş aleti olan çark, büyük deniz kabuğu, güz ve lotus ile bilinir. Binek hayvanı bir tür kuş olan Garuḍa'dır. Şakti'sinin bedenlenmiş hâli olan eşi Şri Lakshmi ona eşlik eder. İnanırları yani Vaishṇava inancı mensupları onu, yaratılışın kaynağı olarak görürler. Yüce tanrı gerektiğinde, Krishṇa, Rāma ya da diğer avaturlarıyla vücut bulur. Onun varlığı, kâinatı ve sonsuz mutlak olan Brahman'ı da kapsar. O, yaratıcı olandır; karısı Lakshmi de yaratılışın, yani Vishṇu'nun dişil enerjisinin ortaya çıkmış hâli olarak kabul görmektedir (Leeming 2018:143-144).

Kralı Yoşavarman arasındaki bir mukayeseden söz etmektedir. Yapılan benzetme ve betimlemeler, yazarının dilbilim gibi oldukça zor ve kapsamlı bir konuda Hintli bilgin Pāṇini'nin görüşlerini değerlendirebilecek kadar derin bir bilgiye sahip olduğunu da göstermektedir. Üstelik aynı yazıtta Kambuca Kralı Yoşavarman'ın, Sanskrit klasiklerden Patancali'nin *Mahābhāṣya*'sı hakkında da bir yorum yazısı kaleme aldığından bahsedilmektedir. Yine Yoşa-yarman'a ait 60-65 numaralı yazıtlarda ise Hinduların kutsal kitaplarından *Manusmṛiti*'ye atıfta bulunulurken Vātsyāyana, Viṣālākṣha, Pravaraṣena, Mayūra, Guṇādhya, Suṣruta gibi klasik yazarların da adları zikredilmektedir. 60, 61, 66, 67 ve 68 numaralı kitabelerde de Kambuca'da Şivait, Vişṇuit ve Buddhist inancın egemen olduğundan, her dinin kendine ait tapınaklarının ya da *āṣram*larının (आश्रम) bulunduğundan bahsedilmektedir. Bu kadim *āṣram*lardan Hint menşeli inançların tüm Kambuca'ya yayıldığı merkezler olarak söz edilirken en ünlü yüz tanesinin bizzat Kral Yoşavarman'ın emriyle kurulduğu ifade edilmektedir (Mabbett 1977: 432-433). *Āṣram* kurallarının ayrıntılı bir şekilde kaydedilmiş olduğu Yoşavarman'ın kitabelerinden dördü (62-65), doğrudan Sanskrit dilinde yazılmışken diğer on iki tanesi, yerel Kambuca dilinde oluşturulmuştur. Bu durum, Sanskrit dilindeki kitabelerin yazar ya da yazarları ile ilgili olarak henüz yerel Kambuca diline hâkim olamamış Hintli bilginler tarafından oluşturulmuş olabileceği şeklinde yorumların yapılmasına sebep olmuştur. Zaten 60, 111, 162 ve 191 numaralı kitabelerde, bilge yazarlarının deniz aşırı göç ya da yolculuklar yapan kişiler olduğuna dair imâlar da bulunmaktadır.

Tarihî Kambuca ile antik Hindistan arasındaki kültürel münasebetin bir diğer örneğine ise 54 numaralı yazıt aracılığıyla ulaşılabilmektedir. Bahsi geçen kayda göre; Kambuca Kralı İndravarman'ın gurusu Şivasoma, Şaṣtralar olarak anılan koleksiyonla ilgili bilgisini, doğrudan Hintli filozof Şaṅkara'nın öğrencisi olarak edinmiştir. Şaṅkara'nın yaşadığı dönem ile ilgili Hint kaynaklarında kronolojik bir bilgi yer almazken bazı araştırmacılar, VI. ya da VII. yüzyılda yaşadığına dair bir tahminde bulunmuştur. Oysaki bahsi geçen 54 numaralı yazıtta, Şivasoma'nın IX. yüzyılda Şaṅkara'nın¹⁰ öğrencisi olduğundan ve Şaṣtralar, yani Hindu felsefesine ait öğretileri kendisinden

¹⁰ Hindu Advaita Vedanta okulu/mezhebinin kurucusu, düşünür ve teologdur. Hindu dinî düşüncesinin en önemli reformistlerinden biri olarak bilinmektedir. Yaklaşık olarak VIII. yüzyılda yaşadığı düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gül, A. (2018). *Ansiklopedik Hinduizm Sözlüğü* “Şaṅkara (Shankara)”, Şaṅkaraçarya (Shankachara)”, İstanbul: İz Yayıncılık.

öğrendiği ifade edilmektedir (Majumdar 1953: XIII., Ricklefs 1967:414). Bu bilgi, Şaṅkara'nın Hint tarihindeki kronolojisi ile ilgili bilinmezliğe farklı bir yorum getirmesi açısından oldukça kıymetlidir.

Sanskrit Dili'nde Oluşturulmuş Kambuca Yazıtlarından Seçmeler

Fu-nan Kralı Cayavarman (475-514) Dönemi'yle ilişkilendirilen 1 numaralı *Neak Ta Dambang* adlı kitabede, dindar Kambuca Kraliçesi Kulaprabhāvati hakkındaki bahislere rastlanılmaktadır. Kraliçenin, Hint kutsal metinlerinden Brāhmaṇalarda¹¹ adı geçen Tanrı Kurumbanagara'nın bir heykelini yaptırdığı ve inşa ettirdiği bir inziva yerinden bahsedilmektedir. Sanskrit dilindeki bu kitabe, beş şlokadan¹² oluşan bir kayıttır; Hindu Tanrısı Viṣṇu'nun bir inananı olarak tasvir edilen Kraliçe Kulaprabhāvati için erdem ve ahlak gibi hususlardaki meziyetleri sebebiyle övgüde bulunulmuştur (Majumdar 1953: 1)¹³.

Proasat Pram Loven adlı 2 numaralı kitabede ise Hindu Tanrısı Viṣṇu'nun dünyadaki ayak izlerinin üzerinde hükmeden bir Kral'dan bahsedilmektedir. Ancak Kral'ın isminin yazılı olduğu kısım okunamaz hâldedir. On iki şlokadan oluşan Sanskrit kayıтта, Kral'ın genç ve yetenekli oğlundan, veliaht Guṇavarman'dan bahsedilir ve onun soyunun Kaundilya'dan geldiği kaydedilmiştir. Adı geçen bu soyun, tarihî Kambuca'nın ataları olarak kabul edilen Hintli yerliler olduğu bilinmektedir. Araştırmacılar V. yüzyıla ait olduğu kabul edilen bu kitabede bahsi geçen genç Prens Guṇavarman'ın, Kambuca Kralı Cayavarman'ın, Kraliçe Kulaprabhāvati'den olma oğlu olduğunu ileri sürmektedir (Majumdar 1953: 2).

Bati'deki *Ta Prohm* Tapınağı'nda ortaya çıkartılmış olan ve yazıtta da adına veren 3 numaralı *Ta Prohm* kitabesi ise on bir şlokalık bir kayıttır. İlk altı şlokası neredeyse eksiksiz olarak günümüze ulaşmışken, kalanındaki belirsiz ifadelerle rağmen; VI. yüzyılın ilk yarısında hükmeden Fu-nan Kralı Rudravarman'a ithaf edildiği açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Kitabenin ilk iki şlokasında, Buddha'ya (बुद्ध) yapılan bir ululama duası, övgüsü yer

¹¹ Veda Dönemi'ne ait bir diğer koleksiyonun adıdır. Sanskrit Brāhmaṇa sözcüğü, “bilgili din adamının açıklamaları” anlamına gelmektedir. İçeriği itibarıyla kurban seremonilerine ilişkin mevzuları konu almaktadır.

¹² Sanskrit edebiyatı geleneğine ait bir nazım birimidir; iki dizeden oluşan bir edebî bütünü ifade etmektedir. Ayrıca yine Sanskrit edebiyatına özgü bir nazım biçimi yani vezni, ölçüsü anlamına da gelmektedir.

¹³ İlgili yazıtın görseli için bkz. Ek I. *Neak Da Dambang* Kitabesi.

almaktadır. III. ve IV. şloklarında ise Kral Rudravarman'a bir methiye düzülmüştür. Okunabilen V. ve VI. şlokalarda ise Kralın babası Cayavarman'ın Brahmaṇ kastına mensup bir Hindu olarak dinin ve inanırlarının koruyucusu olduğu kaydedilmiştir (Majumdar 1953: 5)¹⁴.

535 yılına ait 7 numaralı *Vat Vihar Tran* yazıtı, Kandal-Stung Bölgesi'ndeki yazıtla aynı isimdeki tapınağın sağ iç duvarına kaydedilmiştir. Henüz ilgili yazıtta ait herhangi bir bilgi yayımlanmamış olup, söz konusu kitabenin iki yanında yer alan ve Hindu panteonuna ait iyi durumdaki Tanrı Şiva ve karısı Tanrıça Pārvatī'ye (पार्वती) ait heykeller oldukça dikkat çekicidir. 546 yılı ile ilişkilendirilen 8 numaralı *Bayang* kitabesinde de on iki şlokadan oluşan Sanskrit bir kayıt yer almaktadır. Epigraf Barth'ın ifadesiyle; Brahmaṇ Kral Dhruva'nın oğlu Vidyādivindvanta'ya ithaf edilen bu kitabede, Tanrı Şiva ile ilgili anlatılar yer almaktadır (Majumdar 1953: 8).

Kral Bhavavarman'a ait 10 numaralı *Phnom Bantay* Nan kitabesinde ise tek bir Sanskrit şloka çözümlenebilmişken Hindu Tanrısı Şiva'ya ait bir sembol olarak bolluk ve bereketle ilişkilendirilen liṅga¹⁵ (लिङ्ग) tapınışına ilişkin ifadeler dikkat çekmektedir. Hint-Avrupa'nın en eski yazılı metinlerinden biri olan ve Hindu kültürünün arkaik döneminin bir tür ansiklopedisi niteliğindeki *Rigveda*¹⁶(ऋग्वेद) ilahilerinde de sıkça kullanılan Trishtubh ölçüsüyle oluşturulmuş bu dizelerde, Kral Bhavavarman'ın

¹⁴ İlgili yazıtın görseli için bkz. Ek II. *Ta Prohm* Kitabesi.

¹⁵ Hindu Tanrısı Şiva'nın sembolü olan, kutsal erkeklik organıdır. Bazı araştırmacılar, erkeklik organı tapınışı ile ilgili Şiva inancının, Āri öncesi dönem bereket tanrısı inancının bir uzantısı olarak, İndus Vadisi kültürüne (MÖ 3500) ait olduğunu iddia etmektedir. Liṅga, özellikle, *yoni* yani tanrıçanın dişilik organı ile ilişkilendirilerek betimlenmektedir. Bir bakıma liṅga, *yoni* ile birleşerek yaratılışı sembolize eder. Liṅga, geleneksel olarak, kurban sunaklarının yanında, bir tür koruyucu olarak yer almaktadır. Yūpa, kâinatın sütunu ve Tanrı Şiva'nın erkeklik organı olan liṅganın tasviridir. Hindu inancında Liṅga mitleri, Bhakti kültü kadar önemli bir yere sahiptir. Erkeklik organı ile ilgili özel bir adanma biçimi olarak yaratılışın özünün, yok oluşunu ve yeniden yaratılışını sembolize eder. Şiva'nın liṅgası genellikle *yoni* ile birleşmiş bir biçimde yani tanrıçanın dişilik organı ile birlikte tasvir edilir (Leeming 2018: 80-81).

¹⁶ Hint edebiyatının ve hatta Dünya edebiyatının en eski yazılı kutsal metinlerinden biridir. Hint-Avrupa topluluklarının kimliğinin saptanmasında, dünya tarihi için olduğu kadar; içerdiği teolojik birikim sebebiyle dinler tarihi araştırmacıları için de büyük bir önem arz etmektedir. Hinduların en fazla kıymet verdiği kutsal kitaplarından biridir. "İlahi Bilgisi" anlamına gelen *Rigveda*, lirik anlatımıyla edebî bir ziyafet sunmakla birlikte, 1.028 ilahiden oluşan hacimli içeriğiyle, dinin ve mitolojinin başlangıcı olarak nitelendirilmektedir. *Rigveda*'nın Türkçe tercümesi ve daha ayrıntılı bilgi için bkz. *Rigveda*. (2018). Çev. K. Kaya, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

yaptırttığı liṅga ikonundan bahsedilmektedir. Şiva'nın bereketi, gücü ve kudretine vurgu yapılan mübalağalı anlatımda; Brahman kastına mensup bireylerin taşıdığı Şrī unvanını kullanan Kral Bhavavarman, ellerinde iki dünyayı da taşıyan İmparator olarak betimlenmiştir (Majumdar 1953: 11)¹⁷.

Kompong Chnang Bölgesi'ndeki, 10 numaralı *Phnom Prah Vihar* kitabesinin de Kral Bhavavarman'a ait olduğu bilinmektedir. Dokuz kıtadan oluşan Sanskrit metnin sekizi, şloka hâlinde biri ise yine *Rigveda*'da kullanılan Ārya ölçüsünde kaydedilmiştir. I. şlokadaki Tanrı Şambhu'ya (शंभु) ait ululama bölümünü; II. ve III. şlokalardaki Kral Bhavavarman'a ait methiye takip etmektedir. IV. şlokada ise Şivait bir mezhep olan ve bugün Hindistan'da da çok sayıda takipçisi olduğu bilinen Pāşupata mezhebine dair açıklamalar yer almaktadır. Araştırmacılar, bu kitabenin dilinin; dilbilgisel yapısı ve felsefi biçiminin doğrudan Hintli bir yazara ait olduğu izlemini verdiği iddia etmektedir (Majumdar 1953: 11)¹⁸.

11 numaralı Panteo Hor kitabesi ise Trang Bölgesi'ndeki Chaudoe'deki tuğladan yapılmış bir tapınakta keşfedilmiştir. Tapınağın giriş kapısının sağında yer alan kayanın üzerinde, on yedi satırlık Sanskrit bir kayıt bulunmaktadır. Aynı kapının solundaki kayada ise altı satırlık Khmer dilindeki yazıtlar yer almaktadır. Henüz Khmer dilindeki kayıtlar çözümlenememiştir. Bhavavarman'a atfedilen Sanskrit kayıtlarda, Şiva-liṅga'ya tapınma, Tanrıça Dūrğa¹⁹ (दुर्गा) ve Şambhu (Şiva)-Vishṇu inançları hakkındaki bahisler bulunmaktadır. Ayrıca Tanrıça Lakshmī (लक्ष्मी) ve Vishṇu için yapılan dinî ritüellerin faziletlerinden söz edildikten sonra Tanrı Şiva'nın kutsal kişiliğine ithaf edilen, Kral Bhavavarman tarafından inşa ettirilen Dhanvipura adlı şehir tasvir edilmiştir (Majumdar 1953: 13).

I. Bhavavarman'a atfedilen ve kutsal Mekong Nehri'nin batısındaki Stung Treng Bölgesi'nde yer alan *Veal Kantel* adlı yazıt, Sanskrit geleneğe ait Anuşṭubh nazım birimiyle kaleme alınmış yedi kıtadan oluşan bir kitabedir. Bu kaydın özellikle dördüncü kıtasındaki ifadeler, Hint kültürüyle olan edebî,

¹⁷ İlgili yazıtın görseli için bkz. Ek III. *Phnom Bantay Nan* Kitabesi.

¹⁸ İlgili yazıtın görseli için bkz. Ek IV. *Phnom Prah Vihar* Kitabesi.

¹⁹ Hindu Tanrısı Şiva'nın karısı olan Tanrıça Devî'nin çok kollu, savaşçı formudur. Dūrğa ismi, "ulaşılamayan" anlamına gelmektedir. *Markaṇḍeya Purāṇa*'nın Devīmahatmya bölümünde tanımlandığı üzere Dūrğa, ifrit manda Mahisha'yı yok ederek kâinatı ve tanrıları kurtaran kişidir. Büyük ifrit Mahisha'nın yok edilişi ile ilgili olarak her yıl düzenlenen Hindu festivali ise Dūrğa ile özleştirilir (Leeming 2018: 47-48). Özellikle güney ve güneydoğu Asya'daki tanrıça kültürünün gelişmesinde son derece önemli bir yere sahiptir.

dinî münasebetin oldukça açık bir örneğini ortaya koymaktadır. Bahsi geçen bu dizelerde Hint kültürü, klasik edebiyatı ve Hinduizm içerisinde oldukça önemli bir yere konuşlandırılan *Rāmāyaṇa* (रामायण)²⁰, *Mahābhārata* (महाभारतम्)²¹ ve Purāṇalar²² adı verilen Hint’e özgü edebî koleksiyonların okunmasının faziletlerine değinilmiştir. Bilimsel açıdan edebiyata mâl edilmiş bir eser olarak görülen bu kaynaklar, bugün dahi Hindular için birer dinî kitap kutsallığındadır. Hindu kutsal kitaplarında okunmaları, tekrarlanmaları ve ezberlenmeleri ile ilgili ödül, mükâfat ve sevaplardan ayrıntılarıyla söz edilmektedir (Majumdar 1953: 18-19)²³.

Prāsāt Prat Thāt adlı yazıtın çözümlenebilen dizelerinde ise Hindu destanlarından *Mahābhārata*’nın bölümlerinden biri olan, Ādi Parvan’ın Sambhavadhyāya’ya ait bir bölümün, olduğu gibi tekrar edildiği

²⁰ İki büyük Hint destanından biridir. O ‘Flaherty’nin ifadesiyle Rāmāyaṇa; “Mahābhārata’dan çok daha bağdaşık, daha kısa, daha derli toplu ve edebî dil bakımından daha gelişkindir. Destan, temelde Rāma’nın maceralarını konu edinmiştir. Esere çokça eklemeler yapılmış ve birçok Hindu mitosu, destana dâhil edilmiştir” (O’ Flaherty 1996: 14) Rāmāyaṇa, öncelikle Buddhist inançtan etkilenmiş ve halk arasında yaşayan baladlar, destan yazıya aktarılmadan önceki zamanda sık sık ilgili anlatımları sözlü olarak aktarmıştır. Daha sonraki dönemde ise destan, doğrudan Hinduizm inancı ile ilişkilendirilmiştir. MÖ 300-100 tarihleri arasında yazıya geçirildiği düşünülen Hintlilerin ulusal destanlarından Rāmāyaṇa’nın, Mahābhārata’ya göre daha eski olduğu kanısı hâkimdir. Hint destanları Kuzey Hindistan’a ait metinlerdir. Rāmāyaṇa, Hindistan’ın Ayodhya şehrinde, Mahābhārata ise Hastinapura’da geçmektedir. Rāmāyaṇa Destanı, 24.000 beyit ve 7 bölümden (kāṇḍa) meydana gelmekte; Mahābhārata ise 100.000 beyit ve 18 bölümden (parvan) oluşmaktadır. Her iki destan da Hindu kültürüne ait Viṣṇu inancının ve mitolojisinin bir ansiklopedisi olarak görülebilir. Hint destanları çok geniş bir etki alanına sahiptir. Öyle ki; Cava, Endonezya, Malezya, Filipinler, Kamboçya, Tayland, Laos, Burma, Japonya, Nepal, Seylan ve Moğolistan gibi bölgelerin kendine has kültür yapısı içinde, kısmen değiştirilerek tekrar anlatılmışlardır. *Rāmāyaṇa* ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Goldman, R. P. (1984). *The Rāmāyaṇa of Vālmīki: An Epic of Ancient India*, Princeton University Press.; Arya, R. P. (ed.) (1998). *Ramayana of Valmiki: Sanskrit Text and English Translation. (English translation according to M. N. Dutt, introduction by Dr. Ramashraya Sharma, 4-volume set)* Delhi: Parimal Publications.

²¹ İki büyük Hint destanından hacimce daha büyük olanıdır. *Mahābhārata* ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Chaitanya, K. (1985) *The Mahabharata -A Literary Study*, New Delhi: Clarion Books; Badrinath, C. (2006). *The Mahābhārata: An Inquiry in the Human Condition*, New Delhi: Orient Longman; Sutton, N. (2000). *Religious Doctrines in the Mahabharata*, New Delhi: Motilal Banarsidass.

²² Klasik Sanskrit edebiyatında, Purāṇalar olarak isimlendirilen koleksiyon, Epik mitolojik devrin bir uzantısı olarak kabul edilmekte olup, bazen Epik-Purāṇik Dönem olarak da adlandırılmaktadır. Purāṇalar; Hindu yaşam tarzına ait dinî ve ahlaki öğreti, gelenek-görenek, ibadet şekilleri, mitolojik kültür ve tanrı anlayışını aktarması sebebiyle, ilgili kültürel mirasın paha biçilmez bir kısmını oluşturmaktadır. Purāṇalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kayalı, Y., (ed.), (2020). *Hint Mitolojisinin Kaynakları- Purāṇa Edebiyatı Yazıları*, Konya: Çizgi Kitabevi; Hazra, R. C. (1987). *Studies in the Puranic Records on Hindu Rites and Customs*, Delhi: Motilal Banarsidass Publishers.

²³ İlgili yazıtın görseli için bkz. Ek V. *Veal Kantel* Kitabesi.

görülmektedir. Kitabede, destanın yazarı olarak kabul edilen keşiş Vyāsa'nın adı da açık olarak geçmektedir. Öyle ki onun oluşturduğu *Mahābhārata*'yı yok etmek ya da tahrip etmek isteyen ya da kalkışan kişinin, sonsuza değin cehennemde kalacağı belirtilmiştir (Mabbett 1977: 430)²⁴.

136 numaralı *Phimanaka* adlı iki dilli Kamboca yazıtında ise kutsal Aşvattha ağacı hakkında, efsanevi bir anlatı yer almaktadır. Bu ağacın tapınma için kutsal kılınışından ve bir cisim olarak Hindu tanrı üçlemesi Brahmā²⁵, Viṣṇu ve Śiva'yı temsil ettiği açıklanmaktadır. İlk şlokası Sanskrit olan bu kitabenin ikinci şlokası ise Khmer dilindedir; ancak anlaşılacağı üzere ilgili dönemde Khmer dili de Sanskrit dili alfabetiyle yani Devanāgarī yazı dizgesiyle yazılmaktadır²⁶.

33 numaralı *Tuol Prah That* kitabesi, Kral I. Cayavarman'a ithaf edilmektedir. Sanskrit dilinde ve Ārya vezniyle oluşturulmuş on bir şlokalık bu kayıta; yaptırılan kutsal bir Liṅga Tapınağı'ndan bahsedilmektedir. Kitabenin ilk şlokasında bahsi geçen Śiva-liṅga Tapınağı'nın, 595 yılında yaptırıldığı kaydedilmiştir. II, III ve IV. şlokalarda, Kral Cayavarman'a sunulmuş övgü sözleri yer almaktadır. V. şlokada, yüce kralın, halkının hizmetkârı olduğu vurgusu yapılmaktadır. VI. şloka ise hükümdarın, kraliyetin temsilcisi olarak üstlendiği misyona dikkat çekilir. VII. Şlokadada, Śrī Kedāśvara adıyla yaptırılan Śiva'nın Mahā-liṅga'sının, Sanskrit dilindeki adıyla Svāyambhuva yani Kambuca için yaptırılan kutsal bir mabet olduğu tanrı Şambhu'ya dizilen övgülerle birlikte kaydedilmiştir. VIII ve IX. şlokalarda da tapınakta, Kral ve halk tarafından sunulması gereken adakların bir listesi verilmektedir (Majumdar 1953: 42-43)²⁷.

Kral Yaşovarman'ın 66 numaralı *Prasat Komnap* adlı kitabesi ise tarihî Kamboca'nın en hacimli yazıtlarından biridir; yedi ayrı taş bloktan oluşmaktadır. Hinduizm'in Vaishṇava ve Śivait mezhepleriyle ilişkili anlatımları içermektedir. Buddhist aşramlar (ibadethaneler) ve ibadet şekli ya

²⁴ İlgili yazıtın görseli için bkz. Ek VI. *Prāsāt Prat Thāt* Kitabesi.

²⁵ Diğer iki üyesini Viṣṇu ve Śiva'nın oluşturduğu tanrı üçlemesinin, yaratıcılık misyonunu üstlenmiş olan diğer mensubudur. Bu tanrı, tüm evrenin yaratıcısıdır ve ona Pracāpati (Yaratıkların Efendisi) de denir. Onun sadece dünyadaki canlıların değil, tanrıların da yaratıcısı olduğuna inanılır. Brahmā sözcüğüyle sözlükteki anlamıyla bütün kâinatın dayandırıldığı mutlakiyet kavramı kastedilmekte olup ilgili metafor işte bu tanrıyla ilişkilendirilmiştir.

²⁶ İlgili yazıtın görseli için bkz. Ek VII. *Phimanaka* Kitabesi.

²⁷ İlgili yazıtın görseli için bkz. Ek VIII. *Tuol Prah That* Kitabesi- A.; Ek IX. *Tuol Prah That* Kitabesi- B.

da çeşitleri ile ilişkili anlatımları da konu almaktadır. LXIII ve LXIV. şlokalarda ise Hinduların kutsal kitaplarından *Manusmriti*'den alıntılar yer almaktadır (Majumdar 1953: 120-121).

Angkor Bölgesi'nde yer alan 97 numaralı *Pre Rup* kitabesi 883 yılına aittir ve Kral Rācendravarman ile ilişkilendirilmiştir. Taş kitabenin her iki tarafı da işli, yani oyulmuştur. Sanskrit iki yüz doksan sekiz dizeden oluşmaktadır. Şloka, Vamṣastha, Īndravacra, Upacāti, Ārya gibi klasik Sanskrit dili nazım birimleri kullanılarak oluşturulmuştur. Hindu tanrı üçlemesi, yani Trimūrti kutsallığına vurgu yapılmıştır. Tanrı Şiva ve Brahmā'ya ait övgüleri, Hindu panteonunun diğer üyelerinden olan Vāsudeva²⁸(वासुदेवः) ve Nārāyaṇa'ya²⁹ (नारायण) yapılan methiyeler izlemektedir. Kambuca tarihi ile ilgili kronolojik ve hanedanlık bilgilerinin yanı sıra Epik ve Purāṇik Dönem mitolojisini konu alan anlatılardan pasajları içermektedir. LXIV. dizede; *Atharvaveda* (अथर्ववेदः)³⁰, CCVII. dizede; *Rāmāyaṇa* ve LXXXIII. dizede ise *Mahābhārata*'nın adı geçmektedir. Altı ayrı dizede ise Sanskrit dili felsefecisi Pāṇini'nin görüşleri ile ilgili aktarımlar yer almaktadır. Son olarak dört ayrı dizede ise *Raghuvamṣa*'dan (रघुवंश)³¹

²⁸ Hindu tanrısı Viṣṇu ve onun Śakti formu Lakṣmī'nin yaratıcı birliğini temsil etmektedir. Hindu mitolojisinde Vāsudeva aynı zamanda Kriṣṇa'nın mitolojik babası olarak da kabul edilmektedir.

²⁹ Hindu tanrısı Viṣṇu için kullanılan bir isimdir. Viṣṇu'nun Nārāyaṇa ismiyle çağrılmasının sebebi, Man'ın (Nārā) oğlu olan suların Nārā olarak isimlendirilmesidir. Hindu mitolojisine göre muhtemelen ilk erkek Puruṣa, Prakṛiti yani tabiat ile çiftleşmiş ve böylece suların yaşam alanı olan kâinat oluşmuştur. Bu sebeple Viṣṇu da "suların oğlu" olarak yani "Man'ın oğlu" olarak bilinir. Viṣṇu'nun, Viṣṇu- Nārāyaṇa formunda uyanması, ruhsal uyanmanın yani yeniden yaratılışın bir sembolü olarak gösterilir (Leeming 2018: 92).

³⁰ Hindu kutsal metinlerinden Vedalar olarak adlandırılan koleksiyonunun son yani dördüncü kitabıdır. 731 ilahi, yirmi bölümden oluşmaktadır. Yaklaşık olarak altı bin şlokadan oluşan bir hacme sahiptir. *Atharvaveda*, büyük oranda felaketleri ve etkilerini uzaklaştırmak için kullanılan büyü ve tılsımların yanında; kehanet ve ilenme içerikli metinleri ihtiva eden bir koleksiyondur. Hastalıklara karşı korunmak ya da kurtulmak, şeytan, cin ve düşmanların kötülüklerinden korunmak, insanların sevgisini kazanmak, iyi bir eş bulmak, evlat, mal, mülk edinmek için okunacak efsun ve yapılacak tılsımlar hakkında bilgi verir. Bu eser, özellikle hastalıkların tedavisine dair sahip olduğu bilgilerden dolayı geleneksel Hint tıbbı yani Ayurveda'nın da temel dokümanı olarak kabul edilmektedir (Gül 2018: 77). Ayrıntılı bilgi için bkz. Bloomfield, M. (1897.) *Hymns of the Atharva Veda*, Sacred Books of the East Vol. 42, Oxford: Clarendon Press; Griffith, R.T.H. (1895-1896) *The Hymns of the Atharva Veda*, Benares: E.J. Lazarus & Co.

³¹ Klasik Sanskrit edebiyatının Shakespeare'i olarak bilinen Hintli şair-yazar Kālidāsa'nın (MS IV. yüzyıl) Raghū Hanedanlığı Krallarının soyunu konu alan şiir türündeki bir eseridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kale, M. R. (2015). *The Raghuvamṣa of Kalidasa: With The Commentary (The Saṃjivani) of Mallinatha; Cantos I-X; Edited With A Literal English Translation, Copious Notes In Sanskrit And English, And Various Readings*, Facsimile Publisher.

alıntılar bulunmaktadır. Ayrıca XCIII. dizede ise Hint felsefesine ait bir terim ve Sanskrit bir sözcük olarak Sattva'dan (सत्त्व)³² söz edilmektedir (Majumdar 1953: 232-233).

Kral Racendravarman'a ithaf edilen *Kok Samron* kitabesi de yirmi biri Sanskrit, yirmi sekizi Khmer dilindeki dizeden oluşan bir kayıt olup; ilk iki şlokasında Saṅgha³³, Buddha ve Dharma/Dhamma'ya³⁴ saygı ve övgü ifadeleri yer almaktadır (Majumdar 1953: 584)³⁵.

713 yılına ait, 52A numaralı *Prasat Tan Kan* kitabesi ise Sanskrit edebiyatına ait Ārya vezniyle oluşturulmuş iki dizelik bir kayıttır. Bu kayıtta, ilk kez Avalokiteṣvara'ya³⁶ yapılan bir methiye yer almaktadır ve buna tarihi

³² Hindu felsefesine ait bir terim olarak bu Sanskrit sözcük, “oluş, varlık, öz; iyilik, erdem, yaşam, enerji; yaşam gücü vb.” anlamlarına gelmektedir. Hindu felsefesi ve kavramları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kaya, K. (2016). *Hint Felsefesinin Temelleri*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.; Hirayanna, M. (2019). *Hint Felsefesi Tarihi*, Çev. F. Aydın, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

³³ Buddhist Keşiş Örgütü veya Buddhist İnanırlar Cemiyeti (Skr. Saṅgha) anlamına gelir. Buddha ve Dharma ile birlikte üç mücevheri oluşturur. Saṅgha, erkek ve kadın keşişlerin sıradan hayatı bırakıp, gece gündüz Buddhist yaşam tarzını benimsemeleri sonucu oluşan bir örgüte işaret etse de geniş anlamıyla, sıradan tüm inanları içine alan Buddhist cemiyeti de işaret eder. Saṅgha'nın, Buddha'nın öğretilerini korumak, yaymak ve geleceğe taşımak gibi bir görevi vardır (Humphreys 1962 akt. Kaya, 2017: 166).

³⁴ Buddhizm'in temel ilkesidir (Skr. Dharma, Pāli. Dhamma). Sanskrit dilindeki “dhri”; taşımak, korumak, kullanmak, geçinmek eylemlerinden türetilmiştir. Dhamma; yasa, adalet, emir, hüküm, öğreti, iş, görev, erdem, nitelik, doğa ve din gibi birçok anlama gelmektedir. Buddha'nın öğretilerinin tümüne Dhamma (Dharma) adı verilmiştir. Zira onun öğretisinde ilgili sözcüğün bütün anlamlarının var olduğuna inanılır. Çark (çakra) sembolü, Dharma kavramı ile birleştirilmiş ve böylece Erdem Çarkı (dhamaçakra) dönmeye başlamıştır. Dharma, Buddha ve Saṅgha birlikte üç mücevheri oluşturmaktadır. Bunlara “üç sığınak” anlamına gelen *triṣarana* da denir. Buddha öğretisinde dhamma sözcüğünün; gerçeği oluşturan temel parçalar, izlenmesi gereken yasa, iyi nitelik ve gerçek anlamlarında kullandığı da olur. Edebî bir birikim olarak Dhamma ya da tam adıyla *Dhammapada* ise Pāli koleksiyonda Suttapitaka'nın Khuddakanikāya içerisinde yer alan dört yüz yirmi üç beyitlik bir eserdir. Buddhist etiği konu alır; arkaik dönem Hint Buddhizmi'nin vazgeçilmez eserlerinden biri olarak tanınmaktadır (Akira, 2007 akt. Kaya, 2017: 71-73). Hindu kültüründe ise dharma, Hint'in en eski kutsal metinleri olan Vedalar'dan türemiş olan ve Hindu sosyal yapısı ve etiği ile ilgili olarak gelişen sosyal yükümlülükler ya da kurallar bütününe verilen isimdir. (Leeming, 2018: 44).

³⁵ İlgili yazıtın görseli için bkz. Ek- X. *Kok Samron* Kitabesi.

³⁶ Mahāyāna mezhebinin en önemli Boddhisattvalarından birinin ismidir ve “aşağıya bakan efendi” anlamına gelmektedir. Birçok Buddhist Mahāyānist sūtra metninde, adından bahsedilir. Buddhist gelenekte o, merhametin ve bilgeliğin bedenlenmiş hâli olarak kabul edilir. Asya Buddhizmi'nin kutsal kitaplarından biri olan *Lotus Sūtra*'nın XIV. bölümünün tamamı onun erdem ve meziyetlerinin izahı için yazılmıştır. Burada başı deritte olanı kurtarısını ve sıkıntıyı defeden rollerini üstlendiği görülmektedir. Tibet'in koruyucu tanrısı

Kambuca'daki Buddhist Mahāyāna³⁷ kültürünün, mezhebinin varlığına işaret eden ilk kanıt gözüyle bakılmaktadır (Majumdar 1953: 571)³⁸.

925 yılı tarihli, kırk bir dizelik Sanskrit *Tuol Prasat* kitabesinde ise siyasi tarihle ilgili detaylarının dışında, yazıtın XXXIV. dizisinde; Kral Sahadeva'nın Buddha'ya duyduğu saygı ve hürmetten bahsedilmektedir (Majumdar 1953: 599). On dört şlokadan oluşan 911 yılına ait *Thma Puok* kitabesinin ilk altı şlokasında ise Buddha, Avalokiteşvara, Pracnapāramitā³⁹ ve Maitreya'ya⁴⁰ övgüde bulunmaktadır (Majumdar 1953: 594)⁴¹.

Kral Śrīndravarman'ın, 1230 yılına tarihlendirilen 188 numaralı *Kok Svay Cek* kitabesi, Kambuca yazıtlarının Pāli dilinde⁴² yazılmış ilk ve tek

olup, Çin'de dişi bir karakter olarak koruyucu ve bağışlayıcı meziyetleriyle öne çıkmaktadır. Eski Uygur kültüründe de "merhametle dolu Bodhisattva" olarak bilinmektedir (Kaya 2017: 32).

³⁷ Mahāyāna mezhebi, Sarvāstivādinlerden ve yine Hīnāyana'dan ayrılmış olan Mahāsaṅghika okulundan türeyip gelişmiştir. Hint Buddhizmi'nin, daha önce kurulmuş olan Nīkāya Buddhizmi ile birlikte, en büyük iki mezhebenden birini oluşturur. Sanskrit bir sözcük olan Mahāyāna, mahā "büyük" ve yāna "araç, vasıta" anlamlarına gelen iki sözcüğün birleşmesinden meydana gelmektedir. Tibet, Nepal, Bhutan, Çin, Moğolistan, Kore, Japonya ve Kamboçya'ya yayılmış olan bu mezhebin, MÖ II. yüzyılda Hīnāyana'ya tepki olarak doğduğu belirtilmektedir. Hīnāyana ile Mahāyāna arasındaki en önemli fark, birincisindeki bireysel kurtuluş yolu olan Arhat karşılık; ikincisinde, herkesi kurtuluşa götürmeyi amaçlayan Bodhisattvacılığın egemen olmasıdır. Arhat, tek başına nirvānaya ulaşmaya çalışırken; Bodhisattva yaşayan bütün varlıkları ona ulaştırmaya çalışır. Mahāyāna öğretisi dinsel türdedir ve akıldan çok duygulara hitap etmektedir. Arı ülke gibi Buddha'nın öz düşüncelerine aykırı fikirlere kadar giden, tanrılardan panteonlar oluşturan bir yapıdır. Gerçeğin tüm görünüşlerin arkasında saklı olduğu vurgulanır. Mahāyāna'nın ilk kurulan okulları Madhyamaka ve Yogācāra'dır. Mahāyāna Buddhizmi, Buddhizm'in nirvāna, manastır hayatı, katı çilecilik, Gautama Buddha'nın yolu gibi öğretileri üzerine kurulmuş olan Hīnāyana yani diğer bir ifadeyle Theravāda geleneğine ait olan uygulama ve inanç sisteminin reformize edilmiş halidir (Kaya 2017: 128-129; Leeming 2018: 84).

³⁸ İlgili yazıtın görseli için bkz. Ek XI. *Prasat Tan Kan* Kitabesi.

³⁹ Buddhist geleneğe Pracnā; "Aşkın Bilgelik" doktrini olarak bilinir. Karunā yani "merhamet" erdemi ile birlikte Mahāyāna mezhebinin iki temel öğretisini oluşturmaktadır. İlgili dinî anlayışta, altı kutlu mükemmellikten biri olarak tanımlanmaktadır. Bir Bodhisattva mutlak suretle Pracnapāramitā "bilgelik mükemmel yolunu" izlemek zorundadır (Kaya, 2017: 156-157). Ayrıntılı bilgi için bkz. Conze, E. (1993). *A Short History of Buddhism*, London: Oneworld Pubns Ltd.

⁴⁰ "Dost canlısı, yardımsever, sevgi gösteren" anlamlarına gelen, Sanskrit bir sözcüktür. Aslında, mitolojik bir isimdir ve gelecekteki Buddha'ya işaret etmektedir. Buddhist geleneğe göre; Maitreya, Buddhist Tushita cennetindedir ve son defa bedenleneceği zamanı beklemektedir. İnsanların kurtarıcısı olarak dünyaya gelecektir (Olcott 2020: 180). Buddhizm'in Hindistan'daki evrelerinde yaygınlaşan bu düşünce, zamanla başta Çin ve Japon Buddhizmi'ne sonrasında da Nepal, Bhutan, Tayland ve Kamboçya Buddhist geleneklerinde de Mahāyāna öğretisinin bir uzantısı olarak varlığını sürdürmüştür.

⁴¹ İlgili yazıtın görseli için bkz. Ek XII. *Thma Puok* Kitabesi.

⁴² Buddhist geleneğin aktarıldığı, birçok Buddhist metnin, kutsal kitabın yazıldığı Hint menşeli dilin adıdır. Sanskrit diliyle akraba olan Prakrit dilinden türetilmiştir. Theravāda okulu mensupları Buddhist Dhamma'yı korumak ve öğrenmek amacıyla Pāli dilinde kayıt tutmuşlardır. Pāli dili, gramer, cümle yapısı ve sözcüklerinin telaffuzları bakımından Sanskrit diline benzemektedir (Kaya 2017: 152).

örneği olarak bilinmektedir. Ancak tutulan bu kayıttan, ilgili dönemin Kamboçya’ında Buddhist terminoloji ve kavramlara hâkim olduğu; kullanılan dinî terimlerden açık bir şekilde anlaşılacaktır. Öyle ki kitabenin III.- IV. dizelerinde yüce *thera*⁴³ (थेरा) ifadesi kullanılarak Buddhist keşişlerin yaşadığı köyün kutsallığından söz edilmiştir. Ayrıca bu köyde Buddhist bir manastır inşa edildiğinden ve bu tapınağa Buddhist terminolojideki adıyla *vihāra*⁴⁴ (विहारम) denildiği anlaşılmaktadır. Bu vihāranın etrafında dönemin kralı tarafından yaptırılmış sekiz yekpare Buddha heykelinin yer aldığı da kaydedilmiştir (Majumdar 1953: 533-534)⁴⁵. Bu kitabe, Seylan menşeli Hinayāna Buddhizmi’nin⁴⁶ Kamboçya’daki varlığının ilk belgesi olma özelliğini taşımaktadır. Ayrıca XIII. yüzyıl Kamboçya tarihindeki Hint kültürel etkileşiminin, Buddhizm üzerinden de devam ettirildiğinin bir ispatı olarak görülmelidir. Bu durum günümüz Kamboçya’ında hâkim olan Buddhist kültürün tarihî izlerinin sürülmesine referans olarak gösterilebilir.

Çalışmamıza konu olan aktarım süreciyle ilgili olarak Kambuca kitabelerinde dikkat çeken bir diğer unsur, Hint’e özgü kast sistemi ya da geleneğiyle ilgili kavramların Kambuca kültüründe de yer almış olduğu ile ilgili gerçektir. Geleneksel Hint Kast Sistemi⁴⁷, Sanskrit dilindeki adıyla

⁴³ Yaşlılar, büyükler anlamına gelir (Skr. Sthavira); Buddhist örgüt içerisinde üst düzey ya da daha doğru bir ifadeyle, muhafazakâr keşişler için kullanılan bir terimdir. Buddha öldükten yaklaşık bir yüzyıl sonra Saṅgha örgütü, iki ana kola ayrılmıştır: Mahāsaṅghikalar ve Sthaviralar (Theralar). Theraların oluşturulduğu mezhep, Theravāda adıyla ilgili kültürün içerisinde yer almıştır (Akira 2007 akt. Kaya 2017: 174).

⁴⁴ Kadim Buddhist geleneğinde, manastır biçimindeki yapıları adlandırmak için kullanılmış olan bir terimdir. Önceleri Buddhist keşişlerin, bambu kamışlarından yaptıkları basit kulübelerde veya barınabilecekleri kaya oyuklarında yaşadıkları bilinmektedir. Ancak zamanla kralların, gelişkin birtakım yapılar inşa ettirdiği ve vihāralar olarak isimlendirilen bu manastırlarda, yüzlerce Buddhist keşişin bir arada yaşadığı kaydedilmiştir. Vihāralar, özellikle Buddhist eğitimle ilgili yönü ile bir tapınaktan ziyade bir eğitim merkezi olarak kabul edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kayalı, Y. “Buddhist Kültürün Acanta Mağaralarındaki İzleri: Vihāralar”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 58(1), 2018: 29-58.

⁴⁵ İlgili yazıtın görseli için bkz. Ek XIII. *Kok Svay Cek* Kitabesi.

⁴⁶ Conze’nin deyimiyle; “*Mahāyāna dev adımlarla ilerlerken eskilerin yolundan çıkmayan Hīnāyana yerinde saydı ve eski konumunu korumaya çalıştı. Ama yeni gelişmelerin etkisi altında kalmaktan da kurtulamadı. Hīnāyanacılar Mahāyāna’nın bazı öğretilerini ya ödünç olarak özümsemi ya da aynı kökten geldikleri için aynı yönde benzer öğretiler geliştirmek zorunda kaldılar.*” (Conze 2004: 74-75). Özellikle de Güneydoğu Asya’daki Buddhizm işte bu etki ile kendisine bir gelişim sahası bulabilmiş ve yekpare bir mezhep olarak varlığını sürdürmüştür.

⁴⁷ Varnalar, Hint felsefesi temelli ve üç genetik karaktere yani yaratılanların Gunalarına (Sattva, Racasa ve Tamasa) dayanan ilahi bir dağılımı temsil etmektedir. Dört Varna’nın tanrısal kaynağının, Vedik geleneğin bir uzantısı olarak, *Vishnu Purāna*’da ifade edildiği

varna (वर्ण); Hint toplumuna özgü özellikleriyle tarihî Kambuca'da da etkisini hissettirmiştir. Hindistan ve Kambuca arasındaki tarihî ve kültürel aktarım süreci, açıklanmaya çalışıldığı gibi yüzyıllar boyunca devam eden, etkileşime dayalı bir faaliyeti ifade etmektedir. Söz konusu aktarım süreci, kast sistemi mevzusunda da kendisini göstermiştir. Kast sözcüğü, Portekizce “casta” sözcüğünden türemiş olup; kelimenin esas anlamı kabile, aşiret, ırk olmakla beraber, sandık ya da çekmece anlamlarına da gelmektedir. Eski Hindistan'da bu kavramın yerine zaman zaman renk anlamına gelen ve bazı bilim insanları tarafından sınıf olarak ifade edilen “varna” terimi de kullanılmıştır (Kılıç & Dinç 2020a: 659). Kast piramidi, sırayla Brahman -din adamları (ब्राह्मण), Kshatriya -askerler- (क्षत्रिय), Vaişya -tüccarlar- (वैश्य), Şudra -işçiler- (शूद्र) adlı dört ayrı sınıftan oluşmaktadır. Kast dışı tutulanlar ise Parya (dokunulması yasak olanlar) olarak adlandırılır. Brahmanlar'ın dinî metinleri okumak, ritüelleri yönetmek, Vedaları halka öğretmek, kralın danışmanlığını yapmak ve mahkemelerde hazır bulunmak gibi görevlerinin bulunduğu kaydedilmiştir. Kshatriyaların ise başlangıçta Brahmanlar ile eşit bir statüye sahip oldukları, hatta bazı durumlarda, din adamlarından dahi üstün gösterildiklerinden bahsedilmektedir. Fakat zamanla Hint kast piramidinin yukarıdan aşağı doğru ikinci basamağını oluşturan yönetici sınıfı statüsüne düşürüldükleri ve geleneksel olarak seçkin ikinci sınıf olarak tanımlandıkları bilinmektedir. Tüccar ya da zanaatkâr Vaişyalar'ın da ticaretten elde ettikleri kazanç neticesinde Hint toplumunun en varlıklı sınıfını oluşturdukları bilinmektedir. Doğuştan değersiz ve pis bireyler olarak kabul edilen Şudralar, diğer üç kastın mensuplarının ayak işlerini yapmakla yükümlüdürler.

üzere; Tanrı Vishnu'nun ağız (Brahmanlar), kol (Kshatriyalar), bacak (Vaişyalar) ve ayaklarından (Şudralar) meydana geldiğini ileri sürmektedir. *Şrimad-Bagavata Purāṇada* ise Brahmanların; kozmik Puruṣa'nın ağızından doğduğu, onun kollarından Kshatriyaların, bacaklarından Vaişyaların ve ayaklarından ise Şudraların meydana geldiği aktarılmaktadır. Ayrıca tanrısal yaratıcı gücün ağızından doğmuş olmaları sebebiyle, Brahmanları insanların en asili ve diğerlerinden üstün olanları şeklinde yorumlarken; kollarından doğdukları için Kshatriyaların, insanoğlunu hırsızlık gibi kötülüklerden koruyup kollaması için görevlendirildiklerini; ayaklarından yaratılmaları sebebiyle Vaişyaların, insan yaşamının yiyecek gereksinimlerini karşılamak üzere ekip biçmek için yaratıldıklarını ve son olarak tanrının ayaklarından yaratılmış olan Vaişyaların ise diğer üç varnanın mensuplarına hizmet etmek için meydana getirdiklerini aktarılmıştır. Tüm Varnalar için geçerli olan görev ve sorumluluklar şu şekilde sıralanmıştır: Şiddetsizlik, doğruluk, merhamet, tüm yaratılanlara karşı nezaket, hac, yardımlaşma, çile çekme, adanma, ateşe kurban sunma, kutsal metinlerin öğrenilmesi, hoşgörü, tanrılara ve diğer dünyaların varlığına koşulsuz inanma (Srivastava 2014:349).

Şudraların, üst kastlara itaat edip dinî vecibelerini yerine getirdikleri takdirde, bir sonraki yaşamlarında bir üst kastın ferdi olarak doğacaklarına inanılmaktadır (Kılıç & Dinç 2020b: 707-708)⁴⁸. Bazı araştırmacılar, Eskiçağ Hint alt kıtasına özgü gelişen ve genellikle birbiri yerine kullanılan “kast” ve “varna” terimlerini iki farklı şekilde ele almaktadır. Kast Sistemi ile Varna Sistemi’nin birbirinden farklı olduğunu düşünen bu uzmanlara göre; bir piramite benzetilen Varna Sistemi’nin kabaca geleneksel dört ayrı katmanı ifade ettiği düşünülmektedir. Fakat Kast Sistemi olarak bilinen yapıda meslek kavramı ön planda tutulmuştur. Diğer bir deyişle kastı “geçim kaynağına uyum sağlayan bir meslek” olarak düşünmüşlerdir (Kılıç & Dinç 2020b: 707-708)⁴⁹. İlk kez Le Cambodge’un çalışmasında dikkat çekildiği üzere; Kambuca yazıtlarında da Hint etkisindeki kast sisteminin izlerine rastlanılmaktadır. Ancak geneli itibarıyla dört katmanlı bir toplumsal sınıflandırmayı temsil eden Hint klasik düzeni; Kambuca’da kendisini daha sınırlı olarak tanımlamış ve yukarıda bahsedilen *varna* kavramıyla ilişkili bir zihniyetin gelişmiş olduğu bilinmektedir. Kambuca’nın kitabelerinde, geleneksel dört kasttan sadece, Brahman yani “din adamları” sınıfı ile Kshatriya yani “askerler” sınıfı hakkındaki bahislerden söz edildiği anlaşılmaktadır. Vaişyalar (tüccarlar) ve Şudralar (köleler) ile ilgili herhangi bir bahse yer verilmemiştir. Örneğin; 801 yılına ait *Prah Ko* kitabesinde şöyle bir anlatım yer almaktadır: “*Hanedanlık soyundan gelen kraliçe, Rudravarman’ın kızı ve Kral Şrī Nripatindravarman’ın ise torunudur. Kral Prithivīndrarvarman’ın eşi olmuş ve hanedanlığa bir oğul vermiştir. O oğul, saygıdeğer kutlu Kral İndrarvarman’dır ve o, kahraman Kshatriyaları temsil etmektedir*”. Ayrıca *Lobok Srot* kitabesinde de 703 yılında hükümdarlığının en şaşalı dönemini yaşadığı ileri sürülen Kral Cayavarman’ın soyunun kutsallığı ile ilgili vurgu yapılırken, Brahman-Kshatriya kasta mensup bir İmparator olduğundan söz edilmektedir. Bu betimlemelerden de anlaşılacağı gibi Hint menşeli kasta ilişkin bu ifadelerin, Kambuca’nın tarihî karakterlerinin soyunun ne denli köklü olduğuna vurgu yapmak ve doğuştan gelen gücünü tescillemek için kullanılmış olduğu ifade edilebilir. Kambuca

⁴⁸ Hint kast sistemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kumar, V. “Inequality in India; Caste and Hindu Social Order”, *Transcience*, 5(1) 2014: 36-52; Mukerjee, R. “Caste and Social Change in India”, *The American Journal of Sociology*, *The University of Chicago Press*, 43(3) 1937: 377-390; Sharma, A. *Caste in India*. Delhi: Indian Publishers Distributors, 1988.

⁴⁹ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Sanjay Sonawani, “The Origins of the Caste System - A New Perspective”, *Pushpa Prakashan*, Pune, India, November 2017: 24-26.

kitabelerindeki kast düşüncesinin, Hint'teki haliyle, toplumu sınıflara ayırmaktan ziyade; kral ve yönetici sınıfının soyu ile ilgili övgü içerikli tanımlamalarda kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, çalışmamızın araştırma malzemesini oluşturan, kaynaklık eden Kambuca kitabeleri odağında, tarihî Kambuca ve eski Hindistan'ın karşılıklı etkileşim sürecinin ele alınmaya çalışıldığı bu makaleyle; ilgili kültürler arasındaki aktarımın özellikle ve sıklıkla dil, din, edebiyat ve mitoloji gibi unsurlar üzerinden gerçekleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bahsi geçen kültürel etkileşim sürecinin, karşılıklı bir değiş-tokuş faaliyetinden ziyade; Hint'ten Kamboçya'ya doğru gerçekleşmiş bir aktarımı ifade ettiği anlaşılmaktadır. Ancak tabii ki bu konuyla ilgili kesin bir şey söylemek doğru değildir. Bir başka çalışmaya konu olabilecek olan bu araştırma konusunun da Hint menşeli kaynak metin ya da malzemeler üzerinden incelenmesi, değerlendirilmesi gerekmektedir. Öyle ki varsa ya da hangi ölçekte olduğu ile ilgili durumun da açıklanması gerekmektedir.

Bu çalışma özelinde; tarihî çağlarının başlangıcından itibaren kökeni Hint'e dayandırılan Kambuca'nın, kültürel mirasını Hint'ten ödünç olarak geliştirmiş, yorumlamış olduğu anlaşılmaktadır. Bu minvalde Kambuca'nın kendine has geleneklerinden ziyade, Hint menşeli kültürel birikimini yorumlayarak Kambuca'nın kültürel malzemesini oluşturmuş olduğu ileri sürülebilir. Dolayısıyla bu yaklaşım, özgün bir Kamboçya kültüründen bahsetmenin aslında çok da söz konusu olamayacağını düşündürmektedir. Elbette ki bu kanaat, V.-XI. yüzyıllar arası tarihî Kambuca'sına ilişkin bu makalenin bir sonucu olarak ileri sürülmektedir. Günümüz Kamboçya'sının kültürünün özgünlüğü meselesi ise ayrıca tartışılmalı, çalışılmalıdır. Ancak bugünün Buddhist Kamboçya'sı bile ilgili durum hakkında bir ön bilgi sunmakla birlikte; konunun aydınlatılması için çok daha detaylı bilimsel araştırmaların yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Güney ve Güneydoğu Asya'daki kültürlerarasılık kavramının Kamboçya ve Hindistan özelinde konu alındığı bu çalışmayla, ilgili coğrafyanın daha iyi anlaşılabilmesi ve günümüz şartlarıyla değerlendirilebilmesi için -bu çalışmada olduğu gibi- kültür avcılığı biçimindeki araştırmaların, bölgesel çalışmalar bağlamında nitelik ve nicelik bakımında arttırılarak genişletilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

EKLER:

युञ्जन् योगमतर्कितङ्कमपि यः(ः) क्षीरोदशङ्क्या'गृहे
शेते शेषभुजङ्गभोगरचनापर्यङ्कपृष्ठाश्रितः ।
कुक्षिप्रान्तसमाश्रितत्रिभुवनो नाभ्युत्थिताम्भोरुहो
(राज्ञी) श्रीजयवर्मणोप्रमहिषीं स स्वामिनीं रक्षतु ॥१
कुलप्रभावती नाम्ना प्रभावात् कुलवर्द्धिनी ।
दृष्टिरेकेव^२ या, दृष्टा, जयेन जयवर्मणा ॥२
विप्राणां भवनं कुरुम्बनगरे प्रा.....
कृत्वा यां प्रतिमां सुवर्णरचितां..... .. ।

Ek I. Neak Da Dambang Kitabesi.

जितं विजितवासनासहितसर्वदोषारिणा
 निरावरणबुद्धिनाधिगतसर्वथा(सम्पदा)¹
 जिनेन करुणात्मना परहितप्रवृत्तात्मना
 दिगन्तरविसर्पिनिर्मलवृहद्वयश — — ॥१
 उद्भूय त्रिभुवाम्बु — — तितं लोकं निरालम्बनं
 निर्वाणस्थलमुत्तमन्निरुपमं संप्राप्य — — ।
 यस्याद्यापि च कुर्वते परहितं श्रीधातवशशेषिताः
 शास्तुस्तस्य हितोदयाय जगतां स इ — — ॥२
 यस्योत्कृष्टतया कृशोपि न गुण कश्चित् ससंप्रेक्षितो ।
 यश्चूडामणिवच्छिरः सुजगतां स्थातुं नय — — ।
 एकस्थानखिलान् नराधिपगुणान् उद्भूयच्छतेवेक्षितुं
 धात्रां निम्मित एक एव स भुवि श्रीरुद्रवर्म — — ॥३
 सर्वं सचरितं कृतं नृपतिना तेनातिधर्मार्थिना

Ek II. *Ta Prohm* Kitabesi.

शरासनीत्रोगजिताथेदानै×
 करस्थलोकद्वितयेन तेन ।
 त्रैयम्बकं लिङ्गमिदं नृपेण
 निवेशितं श्रीभववर्मनाम्ना ॥

Ek III. *Phnom Bantay Nan* Kitabesi.

जयतीन्दुरविज्योमवाय्वात्मक्ष्मा¹जलानलैः ।
तनोति तनुभिश् शम्भुर्योष्टाभिरखिलखगत् ॥१

विजित्य यः क्षितिपतीन् नीनिशौर्यबलान्वितान् ।
दिवस्पृशं समागम्य यशःस्तम्भमक्रीलयत् ॥२

राजा श्रीभववर्मति भवत्यधिकशासनः ।
सोमवंश्योप्यरिध्वान्तप्रध्वंसनदिवाकरः ॥३

तस्य पाशुपताचार्य्यः विज्ञापुष्पाह्वयः कविः ।
शब्द²वैशेषिकन्यायतत्त्वार्थकृतनिश्चयः ॥४

श्रेयसीं गतिमुद्दिश्य श्रीसिद्धेशप्रणालिकां ।
राजतीं राजतो लध्वा³कारयित्वाप्यतिष्ठिपत् ॥५

ततस् स निष्क्रमन्नानातीर्थायतनपर्वतान् ।
कथञ्चिदानीत इह स्वप्रान्ते श्रीत्रिशूलिना ॥६

यथा प्रदर्शितं स्वप्ने दृष्टवानिह शंकरं ।
लिङ्गं पदं गोष्पदञ्च भस्म तुङ्गीशपर्वते ॥७

प्रदानानि प्रदायास्मै दासादीनि शिवाय सः ।
पुनश् शैवेन विधिना तप्त्वा शैवं प — — — ॥८

यावत् प्रदानमस्मै
शिवाय गोभूहिरण्यदासादि ।
भोग्यं पाशुपतानाम्
स्वप्नार्थम् ॥९

Ek IV. Phnom Prah Vihar Kitabesi.

श्रीवीरवर्मदुहिता स्वसा श्रीभववर्मणः ।
 पतिव्रता धर्मरता द्वितीयारुन्धतीव या ॥
 हिरण्यवर्मजननी यस्तां पत्नीमुपावहत् ।
 द्विजेन्दुराकृतिस्वामी¹ सामवेदविदप्रणीः ॥
 श्रीसोमशर्मा² कृतं स श्रीत्रिभुवनेश्वरम् ।
 अतिष्ठिपत्न महापूजामतिपुष्कलदक्षिणाम् ॥
 रामायन³ पुराणाभ्यामशेषं भारतन् ददत् ।
 अकृतान्वहमच्छेद्यां स च तद्वाचनास्थितिम् ॥
 यावत् त्रिभुवनेशस्य विभूतिरवतिष्ठते ।
 यो य ए... .. ॥
 धर्मा⁴ शस्तस्य तस्य स्यान् महासुकृतकारिणः ।

 हतस्तु⁵ हर्ता दुर्बुद्धिर्य एकमपि पुस्त(कम्) ॥

Ek V. Veal Kantel Kitabesi.

— — — द्र (?) शरैश् शके दिने — — — चतुर्दशे ।

— — — स्थितये दत्तं संभवपुस्तकम् ॥१

भवज्ञानेन निहिनं व्याससत्रनिबन्धनम् ।

यो नाशयति दुर्बुद्धिः निरये स चिरं वसेत् ॥२

सन्तानमेव वञ्चन्थः व्याससत्रविनाशकृत् ।

यावत् सूर्यश्च चन्द्रश्च स वसेत् नरकेषु वै ॥३

Ek VI. Prāsāt Prat Thāt Kitābesi.

ब्रह्ममूल शिवस्कन्ध विष्णुशाख सनातन ।

वृक्षराज महाभाग्य सर्वश्रय फलप्रद ॥ १

मा त्वाशनिर्म्मा परशुर्म्मानिलो मा हुताशनः ।

मा राजा मा गजः क्रुद्धो विनाशमुपनेशयति ॥ २

Ek VII. Phimanaka Kitābesi.

शरनवशराङ्किताब्दे वृषेन्द्रलग्ने पुनर्वसुयुतेन्दौ ।
चैत्रसितपक्षनवमे स्थापितमत्रैश्वरं लिङ्गम् ॥१

जयति जगदेकहेतुर्नतजननिशुश्रेयसाभ्युदयकारी ।
कामजगत्सुचरितच्छेनमिति यस् स^१निर्दहति ॥२

यस्य जितचक्रभृतो जितशत्रुगणस्य विक्रमेण जिता ।
अपि सागरपर्यन्ता करावबद्धा हरेरिव भू^२ ॥३

राजा श्रीजयवर्मा श्रीपतिरिव सर्व्वदा श्रिया जुष्टः ।
रणशतजयिनां राज्ञां स माननीयः पुरोयातः ॥४

सबलैरपि नृपसिंहैर्दुर्बलक्षितशासनस्य तस्यैव ।
भृत्यस्वाम्यनुरक्तस् त्यागी शूरो विजितशत्रुः ॥५

Ek VIII. Tuol Prah That Kitabesi-A.

स्वस्वामिन × प्रसादात् स च राजसभाधिपत्यकृतनामा ।
 सौवर्णकलशकरङ्कसिनातपत्रादिसन्मानः ॥६
 तेनैकान्तिकभक्त्या शम्भोस् स्वायंभुवं महालिङ्गम् ।
 श्रीकेदारेश्वर इति नाम्ना स(°)स्थापितं विधिना ॥७
 हैमं कोशं मकुटं कलशकरङ्कं तथा च रूप्यमयम् ।
 क्षेत्रारामा बहवो गोमहिषा दासवर्गाश्च ॥८
 विविधो द्रव्यविशेषः श्रद्धादत्तो धिया कुराजेन ।
 श्रीकेदारेश्वरस्य पूजार्थन्तेन भक्तिमता ॥९
 दत्तमिदमुत्तरोदयनामाभ्यां तत्स्वभागिनेयाभ्याम् ।
 स पुरं पूजास्थितये तेन च तस्यैव देवस्य ॥१०
 श्रीकेदारेशधनं यत् किञ्चित् कश्चिदाहृत्य सर[ति] ।
 एकविंशतिनरकान्त + खानलनापितो ब्रजतु ॥११

Ek IX. Tuol Prah That Kitabesi- B.

नमस् संघाय ।
 जलाञ्जलिरपि न्यस्तो ॥ १
 संबुद्धरत्नं प्रणमामि धर्मं
 ।
 निर्भिन्नता ... स्त्रिलोके
 ज ॥ २

Ek X. Kok Samron Kitabesi.

समगुणशशिनगशाके प्रथितो यस् सुप्रतिष्ठितो भगवान् ।
जगदीश्वर इति नाम्ना स जयति लोकेश्वरप्रतिमः ॥ १

Ek XI. *Prasat Tan Kan* Kitabesi.

योऽप्येको बहुधा भिन्नो विनेयाशानुरोधतः ।
शशीव नैकनीगस्थविम्बो बुद्धस् स पातु वः ॥ १
प्रज्ञापारमिता पायादपायाद्धो वरीयसः ।
जिनानामप्यजातानां या जाता जननी सती ॥ २
वन्दे लोकेश्वरं भक्त्यामिताभ इव भ ... ।
यस्योत्सुङ्ग ॥ ३
वञ्जी जयति ।
मार्त्तण्डमण्डल ॥ ४
नमध्वमार्यमैत्रेयमार्य ।
करुणामुदितोपेक्षाक्षमाद्यात्मैव ॥ ५

Ek XII. *Thma Puok* Kitabesi.

विसुद्धमविसुद्धानं सुद्धिसम्पापकञ्जिनं ।
 धम्मञ्चारियसङ्गञ्च सततं सीरसा नमे ॥ १
 सिरिसिरिन्दवम्माख्यभूपेसो गुणभूसनो ।
 यसोधरपुरे आसि मङ्गलिन्दुयमिन्दुना ॥ २
 नभग्गियमचन्दम्हि अस्सिनीतारकान्विते ।
 रविवारम्हि ततिये यामेऽतीते द्विपादके ॥ ३
 सिरिसिरिन्दमोलिस्स महाथेरस्स धीमतो ।
 सिरिसिरिन्दरतनगाममेतं अदा मुदा ॥ ४
 सिरिमालिनीरतनलक्खी नाम उपासिका ।
 सद्दादिगुणसम्पन्ना राजालङ्कारपाळका ॥ ५
 पेसिता तेन कारेत्वा विहारमिध सा पुन ।
 परिखञ्च तटाकञ्च खणापेन्ती ततो परं ॥ ६
 चन्दग्गियमचन्दम्हि भूपाधिपतिपेसिता ।
 बुद्धरूपण् ठापापेत्वा दासिदासादिके अदा ॥ ७
 वकुलत्थलगामञ्च दंदामब्धयगामकं ।
 तालीसत्थलगामञ्च नद्यगगामकञ्चिमे ॥ ८
 बन्धेन्तो खेत्तसीमायो समन्तद्वदिसासु च ।
 बुद्धपूजाय चादासि भूपाधिपति धम्मिको ॥ ९

Ek XIII. Kok Svay Cek Kitabesi.

KAYNAKÇA

- Akira, H., (2007). *A History of Indian Buddhism*, Çev. P. Groner, Delhi: Motilal Banarsidass Publishers.
- Arya, R. P. (ed.) (1998). *Ramayana of Valmiki: Sanskrit Text and English Translation. (English translation according to M. N. Dutt, introduction by Dr. Ramashraya Sharma, 4-volume set)*, Delhi: Parimal Publications.
- Badrinath, C., (2006). *The Mahābhārata: An Inquiry in the Human Condition*, New Delhi: Orient Longman.
- Bloomfield, M. (1897.) *Hymns of the Atharva Veda*, Sacred Books of the East Vol. 42, Oxford: Clarendon Press.
- Burrow, T., (2001). *The Sanskrit Language*, Delhi: Motilal Banarsidass Publication.
- Campbell, J., (2003). *Doğu Mitolojisi- Tanrıların Maskesi*, Çev. K. Emiroğlu, Ankara: İmge Kitabevi.
- Can. H. D., *Sanskrit Grameri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Çelebi, A. H., (2015). *Pali Metinlere Göre Gotama Buddha*, İstanbul: Hece Yayınları.
- Chaitanya, K., (1985). *The Mahabharata- A Literary Study*, New Delhi: Clarion Books.
- Eliade, M., (2017). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi- Gotama Budha'dan Hristiyanlığın Doğuşuna*, İstanbul: Alfa Basın Yayın Dağıtım Ltd. Şti.
- Goldman, R. P., (1984). *The Rāmāyaṇa of Vālmīki: An Epic of Ancient India*, Princeton University Press.
- Griffith, R.T.H. (1895-1896). *The Hymns of the Atharva Veda*, Benares: E.J. Lazarus&Co.
- Gül, A. (2018)., *Ansiklopedik Hinduizm Sözlüğü*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Hazra, R. C., (1987). *Studies in the Puranic Records on Hindu Rites and Customs*, Delhi: Motilal Banarsidass Publishers.
- Hirayanna, M., (2019). *Hint Felsefesi Tarihi*, Çev. F. Aydın, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Humphreys, C., (1962). *A Popular Dictionary of Buddhism*, London: Arco Publications.
- Kale, M. R., (2015). *The Raghuvamsa of Kalidasa: With the Commentary (The Samjivani) of Mallinatha; Cantos I-X; Edited with a Literal English Translation, Copious Notes in Sanskrit and English, and Various Readings*, Facsimile Publisher.
- Kaya, K., (2005). *Hindistan'da Diller*, Ankara: İmge Kitabevi.
- _____ (2016). *Hint Felsefesinin Temelleri*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- _____ (2017). *Buddhizm Sözlüğü*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.

- Kayalı, Y., (2018). “Buddhist Kültürün Acanta Mağaralarındaki İzleri: Vihāralar”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. 58(1), s. 29-58.
- _____ (Ed.) (2020). *Hint Mitolojisinin Kaynakları-Purāna Edebiyatı Yazıları*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Kılıç, Y.; Dinç, M. H., (2020a), “Eskiçağ Hindistan’da Kast Sisteminin Kökeni”, Dr. Kemal Daşcıoğlu’na Vefa Kitabı, Ed. M. Aydın, S. İnan, Ankara: Pagem Kitabevi, s. 673-688.
- _____ (2020b). “Eskiçağ’da Hindistan’da Kast Sınıfları”, Dr. Kemal Daşcıoğlu’na Vefa Kitabı, Ed. M. Aydın, S. İnan, Ankara: Pagem Kitabevi, s. 689-709.
- Kishore, K. (1965)., “Varnas in Early Kambuja Inscription”, *Journal of the American Oriental Society*, S. 85 (4), s. 566-569.
- Kumar, V. (2014)., “Inequality in India; Caste and Hindu Social Order”, *Transcience*, S. 5 (1), s. 36-52.
- Leeming, D., (2018). *Asya Mitolojisi Sözlüğü*, Çev. Y. Kayalı, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Mabbett, I. W. (1977)., “Varnas in Angkor and the in Caste System”, *The Journal of Asian Studies*, S. 36 (3), s. 429- 442.
- Majumdar, R. C., (1953). *Inscriptions of Kambuja, The Asiatic Society Monography Series, Vol. IIII, Calcutta: The Asiatic Society.*
- Mukerjee, R. (1937)., “Caste and Social Change in India”, *The American Journal of Sociology*, The University of Chicago Press, S. 43(3), s. 377-390.
- Nakamura, H., (2012). *Buddha*, Çev. Z. Seyhan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- O’Flaherty, W. D., (1996). *Hindu Mitolojisi*, Çev. K. Emiroğlu, Ankara: İmge Kitabevi.
- Olcott, H. S., (2020). *Budist Kateşizm*, Çev. A. Gül, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ricklefs, M., (1967). “Land and the Law in the Epigraphy of Tenth-Century Cambodia”, *Journal of Asian Studies*, S. 26 (3), s. 411-420.
- Rigveda*. (2018). Çev. K. Kaya, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sanjay S., (2017). “The Origins of the Caste System-A New Perspective”, Pushpa Prakashan, Pune, India, S. November, s. 24-26.
- Sharma, A., (1988). *Caste in India*. Delhi: Indian Publishers Distributors.
- Srivastava G. C., (2014). “Social Thought of the Purānas” *History of Science, Philosophy and Culture in Indian Civilization, Cilt I- Purānas, History and İtihāsas*, (Ed. D. P. Chattopadhyaya, V. N. Mishra, N. S. Raman), Centre for Studies in Civilization, Delhi: Munshiram Monaharlal Publishers.
- Sutton, N., (2000). *Religious Doctrines in the Mahabharata*, New Delhi: Motilal Banarsidass.

KAMBOÇYA’NIN DİNÎ VE ULUSAL KİMLİĞİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

*Tuna Kaan TAŞTAN**

*Ilgaz HAKMAN***

GİRİŞ

Hindi-Çin Yarımadası’nda, insanlığın yerleşimine dair ilk belirtiler, binlerce yıl öncesine tarihlendirilmektedir. Bugün, çok sayıda ülke ve kültüre ev sahipliği yapan bölgenin merkezi sayılabilecek bir noktasında bulunan Kamboçya topraklarında da aynı şekilde, binlerce yıldır siyasi ve kültürel etkiler neticesinde şekillenen köklü bir uygarlık karşımıza çıkmaktadır. Kamboçya’nın yerli halkı olan “Khmer” toplumu, öncelikle birbirleriyle sürekli iletişim hâlinde olan yerel yerleşimler kurmuşlardır. Bu yerleşimlerle ilgili bilgilere ilk olarak Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. Daha sonrasında ise uzunca bir süre Hindi-Çin Bölgesi’nin en kudretli devleti olan Angkor İmparatorluğu kurulmuştur. Khmer halkının bir ulus hâlini almasında, dinî temelli bu imparatorluğun göz ardı edilemez bir önemi vardır. Angkor İmparatorluğu’nun yıkılışından sonra dahi etrafındaki çok güçlü siyasi unsurlara rağmen Khmer halkı, ulus yapısını ve bağımsızlığını belli değişimler çerçevesinde korumayı başarmış; bu durum, Fransızların gelişine kadar böyle devam etmiştir. Kamboçya’yı inceleyen birçok tarihçinin hemfikir olduğu üzere din, bu ulusu bir arada tutan harç vazifesi görmeye devam etmiştir. Çalışmamızda, ilk yerel yönetimlerden Fransızların gelişine kadar olan sürede Khmer ulusunun geçirdiği kültürel, siyasi ve ekonomik değişimler irdelenerek günümüzdeki Kamboçya toplumunun yapısına ve dinin bu yapının içindeki etkisine ışık tutulmaya çalışılacaktır.

* Öğr. Gör. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Ankara, tktastan@ybu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5436-0592.

** Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları (Hindoloji) Anabilim Dalı, Ankara, ilgaz.h@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7217-7997.

Angkor Öncesi Dönem ve Antik Funan

Günümüzde Kamboçya¹ olarak bilinen topraklarda, binlerce yıldır insanlar yaşamaktadır. O dönemde, bölge sakinlerinin çoğunlukla avcı-toplayıcı göçebeler olduğu bilinmektedir. Bahsi geçen bu insanların, günümüz Khmerlerin uzak ataları olup olmadıklarına dair herhangi net bir bilgiye sahip olunmama ile birlikte; Khmer-Mon halkının, milattan önce üç binyıldan kısa bir süre önce, Burma ve Güney Çin Denizi arasındaki bölgeye yerleştiği bilinmektedir. Monlar, aşağı Burma ve Tayland'a yerleşirken, Khmerler Kamboçya'yı işgal etmişlerdir (Majumdar 1953: xi). Göçebe halklardan bazılarının, tam olarak bu tarihlerde Mekong Nehri'nin doğusunda, tarıma dayalı yerleşik hayata başladıklarını gösteren arkeolojik kalıntılar bulunmaktadır. MÖ 500 dolaylarında ise ilk defa tarım ve hayvancılığa dayalı artı-ürününün yaratılması üzerine karmaşık toplumsal sistemlerin kurulmaya başlandığı görülmektedir. Yine de o dönemde, tek bir birleşik devlet gibi köklü yapının varlığı pek olası değildir. Yalnızca “*pon*” olarak adlandırılan çok sayıda küçük yerel yönetimler bulunmaktadır.

Tüm kanıtlar, Angkor'un kuruluşuna kadar üniter bir devletin olmadığını göstermektedir. Belki de tam olarak bu sebepten dolayı, günümüzde Kamboçya tarihi denildiğinde akla ilk olarak Angkor Dönemi gelmektedir. Buna rağmen, düşünülenin aksine Angkor İmparatorluğu, Kral II. Caya-varman'ın başkenti Mekong Vadisi'nin kuzeyine taşıdığı MS 802 gibi geç bir tarihe tekabül etmektedir (Chandler 2008: 46). Oysa Kamboçya sakinlerinin kültürel kimliklerinin yaratılma sürecinin başlangıcı, bundan çok daha öncesine dayanmaktadır. Özellikle MS 1. yüzyılın başlarında Çin kayıtlarının da bahsettiği gelişmiş bir uygarlığın kurulması ve diğer toplumlarla kurdukları kültürel etkileşimler, Khmer toplumunun ne kadar köklü bir tarihe sahip olduğu gerçeğini göstermektedir.

Çin kayıtlarında Funan olarak adlandırılan yerleşimin sakinleri, yaşam biçimlerine ilişkin kapsamlı kalıntılar bırakmışlardır. Şehirlerinde büyük

¹ Kamboçya ismi, günümüzde Preah Thong Hikâyesi olarak bilinen ve düğün geleneklerine işlemiş eski bir efsaneye dayanmaktadır. Çinli gezginlerin aktardıklarına göre antik Funan, Kauçdinya adında Hintli bir Brahman tarafından kurulmuştur. Anlatılana göre MS 1. yüzyılda Kauçdinya'ya rüyasında bir yay alıp nâga (yarı yılan-yarı insan) Prensesi'ni yenmesi emredilmiştir. Sonrasında Kauçdinya, Prenses'e âşık olmuş ve onunla evlenmiştir. Düğün hediyesi olarak Nâga Kralı günümüz Kamboçya Bölgesi'ni denizlerden yükselterek vermiştir. Nâga Prensesi evlendikten sonra Somā ismini almış ve Funan toplumu, onların soyundan gelmiş, Krallıkları da Kambucadeşa olarak bilinmeye başlanmıştır (Sanyal 2016: 93).

kanalların varlığı, çok sayıda işçiyi planlayabilen ve yönetebilen bir devlet gücüne işaret etmektedir. Oysa Angkor öncesi tarih araştırmacısı Michael Vickery, Funan'ın birleşik bir devletle karıştırılmaması gerektiğini ve aşağı Mekong Deltası'nda bulunan bu liman yerleşimlerinin, yalnızca bir ittifak olduğu konusunda oldukça açıktır. Bununla birlikte *pon* kelimesinin kökeni hakkında varsayımları doğrultusunda, Funan sakinlerinin proto-Khmerler olarak adlandırılması mümkün görülmektedir (Tully 2005: 9). Yine de günlük hayatta konuştukları dil bilinmediğinden, etnik kökenlerine dair net bir yorum yapmak mümkün değildir. Ne yazık ki Çin kayıtlarında sözü edilen etkileyici Funan kitapları, sıcak ve nemli iklim şartlarında yok olarak günümüze ulaşmamıştır. Aslında Funanlıların kendilerini nasıl adlandırdıklarını bile bilmenin herhangi bir yolu bulunmamaktadır. Bazı araştırmacılar, Çince bir kelime olan Funan'ın, Khmerce *phnom* (dağ) kelimesinin yozlaşması olabileceğini ileri sürmüşlerdir (Coedès 1975: 17). Yine de net bir kanıt bulunmadığından bu görüş, bir varsayım olmaktan öteye gidememiştir.

Funan hakkında günümüzde bilinenler Çin hanedan kayıtları, Khemerce-Sanskrit yazıtlar ve arkeolojik kalıntılara dayanmaktadır. Krallığın tarihi hakkındaki en eski anlatımlar, MS 265 ila 419 yılları arasındaki Jin Hanedanı tarihi kayıtlarında yer almaktadır (Hall 2011: 61). Genellikle aktarılanların güvenilirliği, olayların yaşanmasından yüzyıllar sonrasına ve sözlü geleneğe ait kulaktan dolma bilgilere dayandıklarından, güvenilirlikleri tartışmalı olmuştur. Yine de kayıtlar, uzun süre varlığını sürdürmüş bir uygarlığa dair birçok önemli ayrıntı içermektedir.

Kayıtların aktarımına göre Funanlılar, Hindistan ve Çin ile ticaret yapan denizci bir halktır. Gelişmiş liman yerleşkeleri ve denizcilik faaliyetlerinin olması kültürel etkileşimin bulunduğunu açıkça göstermektedir. Bu etkileşimin ne zaman başladığı veya ne kadar süredir devam ettiği tam olarak bilinmemektedir. Yine de günümüz Kamboçya'sında bile varlığını sürdüren ve araştırmacılar tarafından "Hintlileşme" ya da "Hint etkisindeki Kamboçya" olarak adlandırılan dönemin, çok eski tarihlere kadar dayandığı düşünülmektedir (Majumdar 1944: 8). Bu Hint etkisi, hiçbir zaman sömürgeleştirme veya zorla dayatma olarak gerçekleşmemiştir. Hintli tüccarlar, bölgeye geldiklerinde yerel halk tarafından özümsemeye başlanmıştır. Böylece milattan sonra ilk beş yüz yıl kadar Hindistan'dan

Kamboçya'ya yazı sistemi (Devanāgarī²), dil (Sanskrit³) ve bunlarla birlikte geniş bir kültür aktarımı sağlanmıştır.

Modern Khmer kültürünün oluşumunda, Hint etkisinin harmanlanmasının yanı sıra yerel kültürün de etkisi oldukça fazladır. Çin kaynakları, yerel halkın geleneklerine dair detaylı bilgiler aktarmaktadır. Funanlılar, ahşap veya bambudan yapılmış, palmiye sazdan çatıya sahip ve sütunlar üzerinde yükseltilmiş basit evlerde yaşamışlardır. Temel besin kaynakları, günümüzde de olduğu gibi pirinç ve balıktır. Ayrıca portakal, nar gibi meyveler ve şeker kamışı da yetiştirmişlerdir (Chandler 2008: 104). Bir tarım toplumu olan erken dönem Khmerlerin liderlerinin temel endişesi, dinî erdem ve ekonomik getiri elde ettikleri yerel tapınakların kurulmasıdır. Bu yerel tapınaklar ve onlara ilişkin MS 6. yüzyıldan itibaren dikilen Khmerce ve Sanskrit yazıtlar, tapınak merkezli bir yönetim şeklini net bir biçimde ortaya koymaktadır. Her tapınak, ayrı yönetim mekanizmaları geliştirmiş olsa da asla Khmer toplumunun tamamından ve siyasi düzenden bağımsız olmamıştır. Bunun en temel sebebi, Khmer tapınaklarının seçkinlerin ekonomik ve politik otoritelerinin pekiştiği araçlar olmalarıdır.

Tapınakları kuran yerel seçkinler, fiziksel güçlerinden ziyade dinî erdemleriyle kendilerini ön plana çıkarmışlardır. Böylelikle egemenlik iddiasında bulunan bölgesel liderler (*pon*), oluşmuştur. Bununla birlikte Khmer halkı üzerinde en yüksek otoriteye sahip olduğunu iddia eden birkaçı, daha öncesinde var olan bölgesel liderlere yeni unvanlar vererek onları, devlet yönetiminde bölge memurları (*mratan*) olarak atamışlardır (Hall 2011: 163). Bu şekilde egemen toprak sahipleri ekonomik, sosyal ve politik bir devlet sisteminin parçaları hâline gelmişlerdir.

Khmer devletinin yönetiminde, resmî unvanlara sahip güçlü yerel ailelerin ağ bağlantılı dinî vakıfları (yani tapınaklar), toprağı ve üretimi devlet yapısına entegre etmenin bir yoludur. Aile tapınakları ve mülkleri, krallık

² Brāhmī yazısına dayalı, Sanskrit dilinin yazımında kullanılan alfabedir. Kelime, “deva, tanrı” ve “nāgarī, şehir” kelimelerinin birleşiminden oluşmuş “Tanrıların Şehri” anlamına gelmektedir. Antik Hindistan’da, 1. yüzyıldan itibaren geliştirilmeye başlandığı düşünülmektedir. 14 ünlü ve 33 ünsüz olmak üzere 47 ana karakterden oluşan Devanāgarī yazısı, 120’den fazla dilde kullanılmasıyla dünyada en yaygın olarak kullanılan dördüncü yazı sistemidir.

³ Kelime olarak “kültür” anlamına gelen Sanskrit, Hint-Avrupa dillerinin Hint-Aryan koluna ait olan bir Güney Asya dilidir. Hinduizmin kutsal dili, klasik Hindu felsefesinin, Buddhizm ve Cainizm’in tarihi metinlerinin dili olarak Hint alt kıtasının kültürünün oluşumunda önemli bir role sahiptir.

boyunca stratejik olarak yerleştirilmiş merkezî tapınakların ağ bağlantılı astları hâline gelmiştir. Bununla birlikte yerel aile tapınaklarının rahipleri, merkezî tapınakların ritüellerine periyodik katılım yoluyla meşruluk kazanmışlardır. Yerel aile kültürleri de Khmer hükümdarları tarafından, tapınılmaları ve kraliyet kültürüne tabi olmaları yoluyla devlet tarafından güvence altına alınmıştır. Tapınaklar, sadece dinî merkezler değil, devletin ekonomik ve siyasi ağındaki önemli bağlantılardır. Din, seküler ekonomik veya siyasi kurumların yardımı olmaksızın devletin üretimden faydalanmasını sağlamanın yanı sıra halkı üretmek için organize edebilecek bir ideoloji ve yapı oluşturmuştur.

Erken dönem Khmer toplumunda tapınaklar ve dinî törenler yalnızca yerel kaynakların yönetiminde önemli bir rol oynamakla kalmamış, aynı zamanda yerelleşmekte olan Hindu din biçimleri ile siyasi (dolaylı olarak ekonomik) bütünleşmeyi de meşrulaştırmıştır. Özellikle liderlik bağlarının, çoktan var olan yerli sembollerini güçlendiren Şivaizm⁴ ön plana çıkmıştır. Hint geleneğinde, Tanrı Şiva'nın⁵ unvanlarından biri de Dağın Efendisi (Giriş⁶) olarak bilinmektedir. Bu sayede, bir tarım toplumu olan Khmerlerde ilk tapınak sakinleri, refah ve bereketten sorumlu ata ruhlarının meskeni olduğuna inanılan dağların kutsallığına ilişkin yerel inançlarla Şiva arasında bir bağ kurmuşlardır. Gelenekler, bereket ruhları vasıtasıyla Hint tanrısı Şiva'nın sembolü Liṅga'nın⁷ bir lokalizasyonu, erken tapınaklarda odak ritüel nesnesi haline gelmiştir (Kulke 1993: 329). Bu Liṅga kültürleri, aynı zamanda yerel liderin maneviyatını da desteklemiştir. Böylece Khmer inancı, liderlerin kişisel ve mânevi başarıları sonucunda tebaalarını bu ve sonraki yaşamda refahla ödüllendirme yeteneklerini kutsamaktadır.

⁴ Vedik Dönem'de Rudra olarak adlandırılan, Epik Dönem'e geldiğinde üç büyüklerden Tanrı Şiva'ya tapan başlıca Hindu geleneklerinden biridir. Günümüzde, Hinduizm'in en büyük mezheplerinden biri olarak görülmektedir.

⁵ Vedik Dönem'de yıkıcı felaketlerin tanrısı olan Rudra, Epik Dönem'e geldiğinde Şiva ismini almıştır. Hinduizm'in en büyük üç tanrısından biri olarak kabul edilmektedir. Brahma ve Vishnu ile birlikte oluşturdukları üçlemede, "Yok Edici Tanrı" olarak bilinmektedir.

⁶ Sanskrit, "Dağın Efendisi" anlamına gelen, "giri, kaya/dağ" ve "ṛṣā" kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır (Monier-Williams 1899: 355). Himālaya Dağları'ndaki meskeni sebebiyle, Tanrı Şiva'nın unvanlarından biri olarak kabul edilmektedir.

⁷ Erkek organı veya fallus anlamına gelmektedir. Özellikle Şiva'nın organı, genellikle bir yoni'den (kadın organı) yükselen ve Şiva'ya adanmış tapınaklarda bulunan bir taş veya mermer sütun şeklinde tapılan nesnedir. Eskiden 12 ana Şivaliṅga vardır; en iyi bilinenleri Gucarat'ta, Somanātha, Uccaain'de Mahākāla ve Benares'de Viṣveṣvara vb.; ancak Hindistan'daki liṅgaların sayısının 30 milyon kadar olduğu tahmin edilmektedir (Monier-Williams 1899: 901).

Angkor ve Devarāca Kültü

Angkor⁸, orta Mekong Nehri havzasında yer alan önceki Khmer bölgesel devletlerinin devamı olarak kabul edilmektedir. Çalışmamızın bir önceki bölümünde bahsedildiği gibi bu yerel devletlere dair bilgilere, Çin kaynaklarının yanı sıra Khmerce ve Sanskrit yazıtlar sayesinde ulaşılmaktadır. Güneydeki tarımsal ürünlerin sınırlılığı ve Cham⁹ akınlarına karşı savunmasız bir bölge olması sebebiyle, 9. yüzyılın başlarında Angkor, II. Caya-varman¹⁰ tarafından Kamboçya'nın Büyük Gölü'nün (Tonle Sap) kuzeyinde yeniden konumlanmıştır.

Angkor devleti, kendisini Hint tanrısı Şiva'nın lütfuyla, Devarāca¹¹ olarak ilan eden II. Caya-varman (h. 802-234) tarafından kurulmuştur. Başkenti, güneydoğuda bulunan Hariharalaya'dır. Saltanatına dair günümüze ulaşan taş yazıtlar ve Çin kayıtlarında pek bir bilgi bulunmamaktadır. Buna rağmen II. Caya-varman, altı yüz yıldan uzun sürecek bir devarāca kültü ve diğerleriyle rekabet edebilecek güçlü bir uygarlık kurmasıyla, Kamboçya tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bu öyle bir uygarlıktır ki antik Angkor tapınakları, günümüzde dünyanın en büyük harabeleri ve uzaydan görülebilen tek arkeolojik alan olarak bilinmektedir (Tully 2005: 16).

Saltanatı sırasında gerçekleştirilen düzenlemelerle devarāca kültü resmîleştirilmiştir. Kült, Hint ve yerel inanışların, Kral'ın şahsında bütünleşmesine odaklanmanın yanı sıra; kutsal gücü ve kaynak kontrolünü yerel yönetimden uzaklaştırarak, devlet merkezinde toplamıştır. Bu nedenle, devarāca kültünün kurulması Khmer toplumunun bütünleşmesinde önemli bir adım olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda Kamboçya topraklarındaki ilk üniter devlet olan Angkor'un, başlangıcına da işaret etmektedir.

⁸ İsim, “şehir” anlamına gelen Sanskrit “nagara” kelimesinden türetilmiştir (Chandler 2008: 42).

⁹ Günümüzde, Vietnam ve Kamboçya'nın bulunduğu bölgelerde, 2 ila 15. yüzyıllar arasında Champa adındaki birleşik yerel eyaletlerde yaşayan, etnik bir topluluğun adıdır.

¹⁰ Hint kültürünün etkisinin görülmeye başlanmasıyla birlikte, Kamboçya krallarının isimlerine “koruyucu” anlamında eklenen Sanskrit kelimedir (Tully 2005: 9).

¹¹ Sanskrit diline ait bir kelime olan devarāca, “deva, tanrı” ve “rāca, kral” kelimelerinin birleşmesiyle “tanrı-kral” anlamına gelmektedir. Vedic Dönem'in en güçlü tanrısı İndra'nın unvanlarından biri olarak, aynı zamanda “Tanrıların Kralı” anlamında da kullanılmaktadır (Monier-Williams 1899: 492). Kamboçya kralları, tanrıların yeryüzündeki temsilcileri olarak kabul edildiğinden, bu unvanı kullanmaktadırlar.

Devletin üniterleşmesindeki bir diğer etken de tapınak ekonomisine dayalı bölgesel toplumları başkentte birleştirmek olmuştur. Krallığın ana tapınağı, başkent merkezinde bulunan bir dağın zirvesine konumlandırılmıştır (Wolters 1973: 21). Böyle bir konumun seçilme sebebi, hem yerel hem de Hint kültüründeki kavramlara dayanmaktadır. Hindu mitolojisinde evrende bulunan yedi okyanus ve kıta, merkezî bir kıta olan Cambudvîpa'yı¹² çevrelemektedir. Güneş, ay ve yıldızlar, sözü edilen bu kıtanın merkezinde bulunan Meru Dağı'nın etrafında dönmektedir. Biraz daha farklı olmak üzere Buddhist gelenek içerisinde de Meru Dağı, yedi denizin ve dağ silsilesinin merkezidir (Mabbett 1983: 67). Kamboçya'nın başkenti, bu geleneklerde bahsedilen âlemlerin yerel bir uygulaması olarak kabul edilmiştir. II. Caya-varman, başkentini Angkor'un güneyinde bulunan, Meru Dağı'nın Khmer eşdeğeri olarak kabul edilen, Mahendra Dağı'nın zirvesine konumlandırmıştır. Günümüzde bilinen Angkor kenti, ancak I. Yaşo-varman (h. 889-910) zamanında başkent olmuş ve onun onuruna Yaşodharapura olarak adlandırılmıştır. Zaten “pura” sözcüğü de Sanskrit bir sözcük olup, “şehir” anlamına gelmektedir. Buna rağmen II. Caya-varman hükümdarlığında, kült bir tarım toplumu olarak var olan yerel yüceleştirmeyi, dağlarla birleştirmiştir. Aynı şekilde dağları mesken tutan yerel ata ruhlarını, bir Hint tanrısı olan Şiva'ya bağlayarak merkezî bir birlik sağlamıştır. Ardından II. Caya-varman'ın Şiva'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak ilan edilmesi, bölgesel tapınak yönetiminin merkezî bir hükümdarlığa bağlanmasını meşrulaştırmıştır. Bunun sonucunda devarāca kültürünün, dinî olduğu kadar siyasi bir yapı olarak da Khmer toplumunun bütünlüğünün bir sembolü hâline geldiği söylenebilir.

II. Caya-varman'dan itibaren Khmer hükümdarları, en yüce Hint tanrısının (genellikle Şiva, Vişṇu¹³ ve Buddha¹⁴) temsilcileri olarak, saltanatlarını meşrulaştırma yoluyla güçlendirmişlerdir. İnanişâ göre, dağın

¹² Kelime, “cambu” ve “-dvîpa” olarak iki ayrı kelimenin birleşiminden oluşmaktadır. Cambu ağacı, Hindistan'da bol miktarda bulunan bir çeşit elma ağacıdır. Dvîpa ise “ada, yarımada, kumsal” vb. anlamındadır. Sonuç olarak Cambudvîpa kelimesi “cambu ağaçlarının diyarı” anlamında kullanılmaktadır (Monier-Williams 1899: 412).

¹³ Vedic Dönem'de ikinci planda kalmış bir tanrı olmasına rağmen, Epik Dönem içerisinde Brahma ve Şiva'yla birlikte tanrı üçlemesinde, koruyucu tanrı görevini üstlenmiştir. Özellikle Hinduizm'in en büyük iki destanının, önemli bir figürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple, Hint halkının en sevilen tanrılarından biri hâline gelmiştir.

¹⁴ Terimsel bir kavram olarak “Buddha”, Buddha Şākyamuni ya da aynı anlama gelen bir ifadeyle Buddhizm'in kurucusu Gautama Buddha'yı (Gautama Buddha, Buddhizm) tanımlamak amacıyla da kullanılmaktadır.

zirvesinde yaşayan yüce Hint tanrısı, Kraliyet başkentini ve Kraliyeti korumaktadır. Onun yeryüzündeki temsilcisi olan Kral ise ülkesini düşmanlara karşı koruyan, bereketin kaynağı ve yeryüzündeki tüm otoritenin sahibidir.

I. Surya-varman (h. 1002-1050), hükümdarlığını taht kavgalarının sonucunda zorlu bir mücadeleyle elde etmiştir. Sonrasında saltanatı süresince de savaflara devam ederek Angkor'un sınırlarını bölgenin her yanına genişletmiştir. Bununla birlikte, stratejik olarak Krallığın sınırları içerisinde çevreye inşa ettirdiği yeni devlet tapınakları, bölgesel nüfusu Kraliyet maiyetine entegre etmenin bir yolu olmuştur (Briggs 1951: 149). Bununla birlikte, idari ve sembolik gücü daha da yoğunlaştıran bir dizi reform gerçekleştirmiştir. Kraliyet kültürlerini yöneten Khmerli din adamlarının ve soylu ailelerin kalıtsal hakları gözden geçirilerek, hükümdara bağlılıkları arttırılmıştır. Bunun sonucunda, I. Surya-varman kendisine birçok manevi taraftar bulmuştur. Kamboçya tarihinde önemli bir başka devarāca kültü de günümüze kadar ulaşan, Angkor Wat tapınağıdır. Tapınak, II. Surya-varman (h. 1113-1150) tarafından yaptırılarak, Hint tanrısı Vishṇu'ya adanmıştır. Böylece II. Surya-varman, hükümdarlığı boyunca Tanrı Vishṇu'nun temsilcisi olarak kendisini meşrulaştırmıştır.

Cham güçleri, 1177 yılında Angkor'a baskın düzenleyerek tapınaklara saygısızlık etmiş ve yerel halkla birlikte devletin zenginliklerine de el koymuşlardır. Kısa bir süre devam eden karışıklık dönemi sonrasında VII. Caya-varman (h. 1181-1218), Chamlara karşı krallığı başarıyla savunarak bir dizi askerî zafer kazanmasının sonucunda, düzeni yeniden sağlamıştır. Ayrıca Angkor Wat'ın yakınında, Angkor Thom'da yeni bir başkent kurmuş, burada Mahāyāna Buddhizmi'ne¹⁵ ait Bayon Tapınağı'nı inşa etmiştir (Rawson 1993: 102). Kendisini Buddha'nın temsilcisi olarak ilan edip, devarāca kültü sayesinde, otoritesini bir kez daha meşrulaştırmıştır.

VII. Caya-varman'ın ölümünden sonra azalan devlet yazıtlarının sayısıyla birlikte, Angkor devletinin de zayıflamaya başladığı görülmektedir. 1295-1296 yıllarında Angkor'u ziyaret eden Çin elçisi Zhou Daguan,

¹⁵ Dördüncü Buddhist Konsey'in toplanmasıyla eş zamanlı olarak, Buddhist mezhepler ve temel öğretilerde ilk büyük bölünmeyi işaret eden Mahāyānizm ortaya çıkmıştır. Miladın ilk yılları itibarıyla, "büyük araç" anlamına gelen Mahāyānizm ya da Mahāyāna Ekolü adıyla anılmaya başlandığını söyleyebiliriz. Bu ekol ya da mezhep, Buddhizm'in Hindistan dışı coğrafyalarda varlık bulmasına neden olan en önemli etkidir.

Tayland'la bir dizi yorucu savaş sebebiyle çökmekte olan bir Kraliyeti tanımlamaktadır. “*Kamboçya'nın Gelenekleri*” adlı eserinde yaptığı bu tanımlamalar, Angkor'un son dönemlerine dair birinci elden yazılı tek kaynak olması bakımından oldukça kıymetlidir (Zhou 1992: 72).

Khmer Kralları, 14. yüzyılın ortalarına doğru Yaşodharapura'da (Angkor) yönetimlerine devam ediyorlarsa da ülke, eski ihtişamlı günlerine bir daha geri dönememiştir. Öyle ki 1352 gibi erken bir tarihten itibaren Siyamlılar tarafından birçok defa kuşatma altında kalan ülke yönetimi, birçok defa el değiştirmiştir. Tayland Ayudhya Bölgesi'nin orduları, 1431'de Angkor'un başkentini yağmalamış ve kraliyet sembolünü kendi başkentlerine taşıyarak Tayland'ın siyasi otoritesinin bir sembolü olarak günümüze kadar korumuşlardır (Tully 2005: 49). Uzun süren mücadelelerin sonunda aynı yıl, başkenin çok açıkta ve savunulması zor olduğu için terk edilmesi kararı alınmıştır. Dönemin hükümdarı, Basan'da kısa bir süre kaldıktan sonra günümüzdeki Phnom Penh şehrinin bulunduğu bölgeye yerleşmiştir.

Avrupalılar Geldiğinde Kamboçya

Avrupalılar, Portekizlilerin ve İspanyolların başlatmış oldukları deniz keşifleri neticesinde Güney ve Güneydoğu Asya'ya geldiklerinde, stratejik konumu nedeniyle Kamboçya ile de karşılaşmaları kaçınılmaz olmuştur. Kamboçya'ya geldiklerinde, İmparatorluk Çağı'nın şaşaasını kaybetmiş ve Siyamlılar ile uzun süredir savaşıyan bir ülke bulmuşlardır (Tully 2005: 57). Buna rağmen, bu toprakların halkı oturmuş millî bilinçlerini savunmak için savaşmayı ve direnmeyi göze almışlardır. Avrupalılar tarafından yazılmış, Kamboçya'dan ilk bahseden kaynak, Portekizli Tome Pires'in yazmış olduğu “*Suma Oriental que trata do Mar Roxo até aos Chins*” adlı kitaptır. Lizbonlu bir eczacı olan Tome Pires, Avrupalıların Güneydoğu Asya'ya yeni yerleşmeye başladığı bir tarihte, yani 1512-1515 yılları arasında Malakka ve Hindistan'da bulunarak kitabını tamamlamıştır (Cortesao 1944: xiii). Eseri, Kızıldeniz'den Çin'e kadar yaşayan uluslar ve yaptıkları ticaret konusunda önemli bilgiler aktarmaktadır. Aynı şekilde, Kamboçya hakkında da oldukça özet, ancak önemli bilgiler verilmektedir. Tome Pires, Kamboçya'yı anlatırken; “*Kralı bir kafir ancak şövalye gibi kıyidan gerilere doğru geniş topraklara uzanan bir krallıktır. Hükümdar, Burma, Siyam ve bazen de Champa ile savaş halindedir ve hiç kimseye itaat etmez. Kamboçya halkı savaşçı bir halktır.*” ifadelerini kullanmıştır (Cortesao 1944: 112). Bu durum açıkça göstermektedir ki Kamboçyalılar, kendi hükümdarları altında

yaşamakta ve başka bir ulusun boyunduruğunu kabul etmemektedirler. Özgürlükleri için ise gerektiğinde savaşmaktan da çekinmemişlerdir. Tome Pires, ülkenin ticareti ve coğrafyası ile ilgili olarak da şu bilgileri aktarmaktadır; “*Kamboçya ülkesinde çok sayıda nehir bulunmaktadır. Bu nehirlerde bulunan çok sayıda kayık, Lakon tarafından Siyam kıyılarına doğru hareket etmekte; kimi zaman da, dostları için veya düşmanlarına karşı filolar halinde toplanmaktadır. Kamboçya ülkesinde yüksek miktarlarda gıda üretimi yapılmaktadır. Ülkede çok sayıda at ve fil de bulunmaktadır.*” (Cortesao 1944: 112).

Eldeki bilgilere göre, Kamboçyalıların denizciliğe de yabancı olmadığını görmekte ve ülkede gelişmiş bir tarım ve hayvancılığın bulunduğunu da tahmin edebilmekteyiz. Tome Pires’in, buradaki hayvanlar arasında atlar ve fillerden özellikle bahsetmesi, bunların askerî amaçlar için kullanıldığı ihtimalini akla getirmektedir ki bu da Kamboçya halkı üzerindeki Hint etkisi olabileceği düşüncesini desteklemektedir. Kamboçya’daki gıda üretimi ve ticaret hakkında detaya da inen Pires, bu topraklarda pirinç, et, balık ve şarap üretimi yapıldığını ifade etmiştir. Ayrıca reçine, fildişi ve kurutulmuş balık ticareti yapıldığını belirtmektedir. Bengal kumaş, karabiber, karanfil, kırmızı boya, cıva, sıvı buhur ve kırmızı boncuk da bulunabildiğini söylemiş olması, buradaki ticaretin ne kadar çeşitli olduğunu gözler önüne sermektedir. Kültür ile ilgili olarak ise bu topraklarda Kral ölünce ona yakın soyluların kendilerini yaktıklarını ifade etmiştir (Cortesao 1944: 112). Aynı şekilde Satī¹⁶ geleneğinin de görülmesi, ülkedeki Hint etkisinin bir başka göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yine de Tome Pires’in dinlemiş olduğu Kamboçya, eski güçlü halindeki kudretinin yalnızca bir gölgesidir. Güneydoğu Asya’daki en kudretli imparatorluğun kalıntılarının üzerinde olduğu fark edilemez hâldedir. Bir zamanların devasa şehri Angkor, eskisinin yalnızca *bir iskeleti* olarak kalmıştır (Tully 2005: 57). Bir önceki bölümde de sözünü ettiğimiz gibi Avrupalıların gelişinden yaklaşık yüzyıl önce, yani 1431 tarihinde Angkor şehri yağmalanmış, ancak siyasi birliğini tamamlamış bu Krallık, bir süre daha yıkılmadan devam etmeyi başarmıştır. Millî bir birlik içerisinde Siyamlı

¹⁶ Dul kadınların kendilerini kocalarının cenaze ateşinde yakma geleneği olan Satī, sadece Hintlilere özgü bir adetmiş gibi bilinir. Ancak kuzeybatı Avrupa’dan Hindistan’a kadar yayılmış eski bir Indo-German âdetidir. Yaygın olarak Satī ismi kullanılsa da Sutte şeklinde de kullanımı vardır (Kayalı 2013: 366).

istilacılara karşı savaşıyan Khmerliler; Siyam Kralı II. Paramarāca, Angkor'da Khmer tahtına oğlu İndrapath'ı oturttuğunda, bir suikastla bu yabancı Kralı öldürmüşlerdir. Bir sonraki Khmer Kralı ise başkentini daha güvenli bir noktaya taşımıştır (Tully 2005: 57). Bu Krallık, dış baskılar nedeniyle, başkentinin değişimine yabancı değildir. David Chandler, Kamboçya'nın coğrafı ve yönetimsel ağırlığının Angkor'dan güneye kaymasını, Çin ile yapılan deniz ticaretinin gelişmesine de bağlamıştır. Bunun yanı sıra, Çinliler tarafından Khmerlere gösterilen tavrın, Kamboçya'nın bu dönemde hâlâ güçlü ve etkin bir devlet olduğunun bir göstergesi olduğunu belirtmiştir (Chandler 2008: 94). 16. yüzyıl başlarında Avrupalılar bu topraklara geldiklerinde, Siyamlı istilacıların çoğu bu toprakları terk etmiştir. Uzun süren bir savaştan yeni çıkmış bir Krallığa ait bilgiler olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Tome Pires'in yazdıklarının etkileyiciliği bir kat daha artmaktadır. 1510 yılında Khmer Kralı Ang Chan, Angkor'u dahi geri almış¹⁷; ancak bu iki uygarlık arasındaki savaş, yüzyıl boyunca sürmeye devam etmiştir. Yine de 1570 yılında İberli keşiş Gabriel de Quiroga, Angkor'u ziyaret ettiğinde, buranın “çok kalabalık bir şehir” olduğunu yazmıştır (Tully 2005: 58).

İşte böyle bir dönemde, Avrupalılar artık Güneydoğu Asya kıyılarında sıklıkla bulunmaya başlamışlardır. Bunun temel sebebi, Kamboçya topraklarının zenginlik peşindeki Avrupalıların dikkatinden kaçmamış olmasıdır. Hatta İspanya Kralı, 1513 tarihinde Papa'ya yazdđı bir mektupta Kamboçya'nın çok stratejik bir konumda olduğunu belirtmiştir (Tully 2005: 58). 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Avrupalılar artık Güneydoğu Asya'nın istilasını planlamaya başlamış, oradan da Çin'e yönelmekle ilgili tasarılar kurmuşlardır. İspanyollar, bu planları İngiltere'nin denizden istilasına hazırlanmak için geciktirmişlerdir¹⁸. Buna rağmen misyonerler, bu

¹⁷ Hatta David Chandler, Kamboçya'nın Angkor Dönemi'nden sonra bir çöküş durumunda olduğu görüşünü tarihçilerin çok çabuk kabullendiğini öne sürerek bu savı, sorgulamaktadır. Ona göre, Angkor'u da geri aldıktan sonra yeniden inşa eden ve kalabalık bir şehir haline getiren Khmerler, hâlâ oldukça güçlü bir Krallığa sahiptir. Kaynaklar için mücadele edebilmekte ve güçlü komşularıyla ticaret yapabilmektedirler. Bunun yanı sıra, Çinlileri de önemli bir ticari ortak olduklarına ikna etmişlerdi. Bütün bu durumlara bir arada baktığımızda, Angkor'un düşüşünün Kamboçya'nın çöküşü anlamına gelmediği gözler önüne serilmektedir. Bu görüşü sorgulamakla kalmayan David Chandler, Theravada Budizmi'nin barışçıl bir inanç olduğu için Kamboçyalıları zayıflattığı görüşüne de karşı çıkmış, bu iddianın Kamboçyalıların zaferlerini ve kimi zaman yenildikleri milletlerden biri olan Siyamlıların da aynı inanca mensup oldukları gerçeğini açıklamakta yetersiz kaldığını öne sürmüştür (Chandler 2008: 94).

¹⁸ İspanya, İngiltere'yi denizden istila etmek için 1588 yılında, “Yenilmez Armada” denilen çok güçlü donanmasıyla Büyük Britanya üzerine sefere çıkmıştır. İspanyollara kıyasla az

topraklarda çoktan faaliyetlerine başlamışlardır. Yine de, Kamboçya topraklarındaki insanlar, Hristiyanlığa hiçbir zaman sıcak bakmamıştır. Portekizli keşiş Gaspar da Cruz bu durumu, ‘büyücüler’ olarak nitelendirdiği Buddhist keşişlerin etkisine bağlamıştır (da Cruz 1569: 153). Kamboçya toplumunun ulus olmasının en temel etkenlerinden birinin din olduğu göz önüne alındığında, bu toplumun bir başka dine sıcak bakmaması hiç de şaşırtıcı değildir.

16. yüzyılın sonlarına doğru Kamboçya’ya dair bir diğer Avrupa kökenli kaynak, Hollandalı seyyah Jan van Linschoten’in yazdıklarıdır. Van Linschoten, Tome Pires’ten farklı olarak duyduklarını değil, bu topraklarda bizzat bulunarak gördüklerini aktarmıştır. Kamboçya’nın Mekong Nehri kıyısında olduğunu belirttiikten sonra, tıpkı Nil’in Mısır’ı suladığı gibi Mekong Nehri’nin de bu toprakları suladığına dikkat çekmiştir (Tiele 1885: 121). Ayrıca bu topraklardaki insanların, karma¹⁹ inancına sahip olduğunu aktarması, Buddhizm’in ve Hint felsefesinin bu topraklarda hâlâ ne kadar yaygın ve güçlü olduğunun bir başka göstergesidir.

Avrupalıların Kamboçya’yı sömürgeleştirme konusunda karşılığın çıkarılan ilk fırsat ise yine 16. yüzyılın sonunda kendini göstermiştir. Yeniden bir Siyam istilasıyla karşı karşıya kalan Khmer Kralı, Manila’ya bir elçi göndererek İspanyollardan Siyamlılara karşı yardım istemiştir. İspanyollar ise büyük bir kuvvet göndermeyi göze alamadıklarından küçük ve düzensiz bir grup maceracıyı, Kamboçya’ya göndermişlerdir. Bu küçük birlik, uzun süren mücadeleler sonunda Siyamlıları ülkeden atmayı başardıysa da yerel halkı küçük gören tavırları sonucunda ayaklanan Kamboçyalılar tarafından katledilmişlerdir (Tully 2005: 60-61). Bu şekilde, İspanya’nın Kamboçya’yı sömürgeleştirme yönündeki bütün umutları yok olmuştur.

sayıda gemileri bulunan İngilizler, kurnaz manevralar ve yıpratma amaçlı ani baskınlarla bu armadaya büyük kayıplar verdirmişler, İspanyollar bu başarısız seferden gemilerinin yaklaşık beşte birini kurtarabilmişlerdir. Bu sayede denizlerdeki İspanyol üstünlüğü ortadan kalkmış, İngilizlerin deniz aşırı sömürgeleşmesi başlamıştır (Fuller 1987: 55-59).

¹⁹ Karma kavramı için eski Hint metinlerinden farklı tanımlamalar yapılmıştır; tanımlamaları (1) etik ve etik olmayan nedenselliğin; (2) etikleştirme, iyi ya da kötü eylemlerin sonuçlarının ve (3) yeniden doğumun bir kombinasyonudur. Bazı araştırmacılar, karma teorisinin tanımına bir bireyin mevcut durumlarını, geçmişte yaptıkları eylemlere atıfta bulunarak açıklamayı dâhil ederler. Bu eylemler, bir insanın şu anki yaşamında veya Hint geleneklerinin bazı okullarına göre muhtemelen geçmiş yaşamlarındaki eylemleri olabilir; dahası eylemlerin sonuçları şimdiki yaşamında ya da bir insanın gelecekteki yaşamlarında gerçekleşebilir (O’Flaherty, 1980: 3-37).

Avrupalıların, Angkor İmparatorluğu'nun gücünün doruğuna denk gelmiş olsalar neler yaşanabileceğini, halihazırda yaşanmış olanlardan tahmin etmek mümkün görünmektedir. Kamboçya'da, geç Angkor Dönemi ve Angkor sonrası dönem arasında benzerlikler olsa da bazı önemli farklılıklar vardır. Theravada Buddhizmi daha Angkor Devleti zayıflamadan önce bu topraklara yerleşmiş ve Angkor sonrası dönemde de bu topraklarda halkın ortak dini haline gelmiştir²⁰. Bunun yanı sıra halk, ortak bir dil konuşmaktadır (Tully 2005: 62). Angkor Dönemi'nden kalan birçok gelenek ise varlığını sonraki dönemlerde dahi sürdürmektedir. Buna rağmen toplumun dili üzerinde Siyam etkisi görülmektedir. Halkın ekonomik ve sosyal düzeni de Siyamdan ve istilalarından ciddi biçimde etkilenmiştir. Yine de Siyam yönetimini kabul etmemesi, Khmer halkının millî birliğini çok daha önceleri tamamlamış olduğunun net bir göstergesidir. İstilalar sonucu önce başkent değişmiş ve üretimde de birçok yenilik meydana gelmiştir. Avrupalılar, Kamboçya'ya geldiklerinde sulu tarım önceye kıyasla ciddi bir azalma göstermektedir. Angkor sonrası Khmer halkı, Angkor Dönemi'nde şehrin dışında yaşayan halkın çoğu gibi yağmurla sulamaya dayalı pirinç yetiştirmeye başlamıştır. Angkor şehri geri alınıp yenilense dahi, halkın Mekong Nehri'nin güneyine doğru göçü durmamış ve şehir, bir daha eski ihtişamına asla kavuşamamıştır (Chandler 2008: 96). Khmer kimliği için hâlâ önemli bir yer tutsa da bu şehir, artık geçmişe ait bir hatıra olarak kalmıştır. Bu göçlerle birlikte devletin merkezîyetçiliğinde de bir azalma görülmektedir.

Angkor Dönemi'nden sonra Kamboçya, çoğunlukla kırsal bir ülke yapısına bürünmüş ve bu durum bugün hâlâ gözlemlenebilmektedir. Ayrıca geniş alana yayılmış Khmer köylerinde, resmî ve merkezî bir otorite yapısı yerine, daha yerel ve gelişigüzel bir otorite tipi gözlemlenmeye başlanmıştır. Buna rağmen din, merkezîyetçilikten uzaklaşmış bu toplumu bir arada tutan bir harç görevi görmeye devam etmiştir (Tully 2005: 65). Çok sayıda keşiş, bu durumun sürmesini sağlamıştır. Gaspar da Cruz'un ifadelerine göre, Khmer toplumunun üçte biri Buddhist keşişlerden meydana gelmektedir (da Cruz 1569: 154). Bu durumda, merkezî otorite zayıfladıktan sonra dinî otoritenin bazı noktalarda devlet otoritesinin yerini dahi aldığını tahmin etmek çok zor değildir²¹.

²⁰ David Chandler, bu değişimi batıda Siyamlıların Theravada Budizmi'ne bağlı Ayudhya Krallığı'nın yükselişine ve uzunca bir süre Kamboçya ve Ayudhya tahtlarının arasındaki bağlantılara bağlamıştır (Chandler 2008: 95).

²¹ Yine de da Cruz'un ifadelerini alıntılایan Chandler, onun, buradaki halkın Kralın sözünden asla çıkmadığını ve Kraldan izin almadan Hristiyan dahi olamadıklarını yazdığını

Bunların yanı sıra, halkın çoğunluğunun güneye doğru göç etmesi, ülke halkının kendini deniz ticaretinde geliştirmesi sonucunu doğurmuştur²². Böylece, önce Çin ile deniz ticareti yapmaya başlayan Khmerler, Avrupalılar geldiklerinde Tome Pires'in satırlarında görülen zengin deniz ticaretine ve çok sayıda gemiye sahip bir toplum olma noktasına çoktan ilerlemişlerdir. Kamboçya'ya büyük zenginlikler getiren bu deniz ticareti, Vietnamlıların güneye gelerek Mekong Deltası'na yerleşmelerine sebep olmuş ve bu zengin ticarete engel olarak Kamboçya'nın çöküşüne giden yolu hazırlamalarını sağlamıştır (Tully 2005: 67).

On sekizinci yüzyıl başlarına gelindiğinde Kamboçya, hâlâ Avrupalılar tarafından sömürgeleştirilmemiş, ancak Siyamlıların saldırıları da son bulmamıştır. Siyamlılar, geçen yüzyılda güçlerini ve zenginliklerini ciddi biçimde artırmış olmakla birlikte, Kamboçya'ya egemen olma hedeflerinden de vazgeçmemişlerdir. Kaptan Alexander Hamilton, Khmer liman şehri Banteay Meas'ın, 1717 yılında bir Siyam donanması tarafından yakılana kadar gelişmekte olan bir liman kenti olduğuna dikkat çekmiştir (Hamilton 1995: 196). Bunun yanı sıra, Vietnam da güçlü ve giderek zenginleşen güç olarak Kamboçya'nın diğer tarafında bulunmaktadır. Daha 17. yüzyılda, Vietnam'ı ziyaret eden İtalyan Christoforo Borri, Vietnamlıları *güçlü, çevik, cesur ve yabancı fikirlere açık zeki zihinleri olan insanlar* olarak tanımlamıştır (Borri&Baron 2006: 130). Khmerlerden teknolojik olarak çok daha ileride olduklarını ve daha etkin, merkeziyetçi bir yönetime sahip olduklarını belirtmiştir. Vietnamlılar, 17. yüzyıl başlarından itibaren Kamboçya topraklarına doğru ilerlemeye başlamıştır. Kamboçyalıların Siyam saldırılarıyla uğraşmaları ve merkeziyetçi yönetimlerini kaybetmiş olmaları, Vietnamlıların işini kolaylaştırmıştır. Ayrıca Khmer tahtı üzerindeki Vietnam

aktarmıştır. Hemen ardından ise din adamlarının ne kadar saygı gördüğünü ve otorite sahibi olduğunu yazdığı satırlarına yer vermiştir. Cruz, daha sonrasında Kralın izni olmadan kimsenin bir şeye sahip olamadığını da yazmıştır. Bir evin sahibi öldüğünde, o ev Krala dönmekte, ölen kişinin ailesi dahi yeni bir yaşam arayışına girmek zorundadır. Chandler'ın eserinde alıntılanan bu satırlar da Cruz'un Kamboçya'yı ziyaret ettiği 1556 yılında yine de ne kadar güçlü bir merkezî otorite bulunduğunu ve din adamlarının da kraliyetin de günlük yaşam üzerinde ne kadar etki sahibi olduğunu açığa çıkarmaktadır (Chandler 2008: 99).

²² Yukarıda anlatıldığı gibi David Chandler, bu sebep sonuç ilişkisine daha farklı yaklaşmış, deniz ticaretinin gelişmesini ülkenin merkezinin güneye kaymasının sebebi olarak göstermiştir. Sebep-sonuç ilişkisi nasıl olursa olsun, ülkenin merkezi güneye kaydıktan ve deniz ticareti bu ülke için giderek daha önemli hâle geldikten sonra Kamboçya halkının, bu ticarete giderek geliştiği ve deniz ticaretinin önemli bir yer tuttuğu aşikârdır (Chandler 2008: 101).

etkisi de bu dönemde, artmıştır. Yine Borri'nin ifadeleriyle 1620 yılında, Khmer Kralı II. Cayacetta, Siyamlılara karşı ittifak kurmak için bir Vietnam Prensesi ile evlenmişti (Chandler 2008: 98). Kamboçya, uzun süre boyunca güçlü müttefikleri arasında denge politikası izlemek zorunda kalmıştır. Bu durum, kendini evlilikle de göstermektedir. Hatta, Kral II. Cayacetta, Vietnamlılarla olan anlaşmasının bir parçası olarak Vietnamlı tüccarların ve insanların Prey Nokor şehrinde yerleşip çalışmasına izin vermiştir. Buraya yerleşen Vietnamlıların sayısı o kadar artmıştır ki 1698 yılında Vietnam hükümdarı, bölgeye bir vekil atamış ve şehrin adı da “Saigon” olarak değiştirilmiştir (Tully 2005: 68). Zamanla güneye doğru inmeye devam eden Vietnamlılar, Mekong Deltası'nın doğusuna ve Camau Yarımadası'na tamamen hâkim olmuşlardır. İşte bu durum da Kamboçya'nın deniz ve ticaret ile bağlantısına ciddi bir darbe vurmuştur. Saigon'un önemi arttıkça Phnom Penh'in önemi azalmıştır. Buna bağlı olarak Kamboçya'ya yönelik Avrupalıların ilgisi de kesilmiştir. Bu dönemde Güneydoğu Asya'da ticaret yapan bir tüccar, ülkenin çok fakir ve iyi yönetilmeyen bir yer olduğunu, zengin kimsenin bulunmadığını ve çok az şey üretildiğini yazmıştır (Ishii 1998: 70).

Bugün hâlâ Vietnam'ın güneyinde, yarım milyon kadar Kamboçyalı yaşamaktadır (Tully 2005: 69)²³. Fransız arkeolog ve yazar Louis Malleret, bu insanların asimile olmamasının sebebini Fransızların gelip bölgeye hâkim olmalarına bağlamıştır (Tully 2005: 69). Yine de, Kamboçyalıların inancının onların millî birlikleri üzerindeki etkisi göz önünde bulundurulursa, Fransız hakimiyetinin Kamboçyalıların asimilasyonunu önleme konusundaki tek etken olmasının ihtimali akla daha düşük gelmektedir. 18. yüzyılın sonlarında Siyamlıların son Khmer başkenti Phnom Penh'i yakmalarının ardından ülke, bir daha toparlanamamış ve o tarihlerden sonra komşularından birine vergi veren, bağımlı bir ülke hâline gelmiştir. Buna rağmen, millî benliklerine ve inançlarına, daha güçlü olan komşularına nazaran daha sıkı bir şekilde bağlı kalmaya devam etmişlerdir. Örneğin Vietnam, Kamboçya'dan daha güçlü, merkezîyetçi ve sağlam bir yönetime sahip olmasına rağmen Fransız misyonerler, Vietnam'da Kamboçya'da olduklarından çok daha başarılı olmuşlardır (Tully 2005: 70). Hint kültürünün etkileri sonucu kültüre de şekil

²³ Chandler, 1953 yılında Kamboçya bağımsızlığını kazandığında güney Vietnam'da 400.000 kadar Kamboçyalı'nın yaşadığını ve bu kişilerin bu topraklara hâlâ Aşağı Kamboçya ya da Kampuchea Krom dediğini belirtmiştir (Chandler 2008: 98).

veren Kamboçya'daki Theravāda Buddhizmi, Vietnam'daki Mahāyāna Buddhizmi'nden çok daha yerleşmiş bir şekilde bulunmaktadır.

Tahttan feragat ettiği 2004 yılına kadar Kamboçya Kralı olan Norodom Sihanouk, 17, 18 ve 19. yüzyılları Kamboçya için uzun ve acı dolu bir trajedi olarak nitelendirilmiştir (Tully 2005: 71). Özellikle 1780'lerden 1848'de Ang Duang'ın tahta geçişine kadar, Khmerlerin monarşileri ve ulusal bağımsızlıkları yok olma noktasına gelmiştir. 19. yüzyılın ilk yarısında Siyamlılar, Kamboçya başkentini üç defa yakmışlar; bunun yanı sıra ülkede kıtlıklar, salgınlar, sel felaketleri ardı ardına gelmiştir. Siyamlılar, 1778'de ülkeyi yeniden istila edip çekildikten sonra, ülkede bir iç savaş baş göstermiş ve bu durumdan fayda sağlayan Vietnamlılar da iç savaşı körüklemişlerdir. Bu süreç boyunca, ülkede yerel güçler ile Siyam ve Vietnamlıların destekledikleri güçler, sürekli bir çatışma halinde bulunarak ülkeyi korkunç bir kaosu içine sürüklemişlerdir. Kraliyet ailesinden olanlar bile Vietnam ya da Siyam tarafını tutanlar olarak ikiye ayrılmışlardır (Chandler 2008: 98). Ülke, Siyam ve Vietnam arasında bölünmüş olsa da Kamboçyalılar, kendilerine zulmeden Vietnamlılara karşı isyan etmekten çekinmemişlerse de isyanları başarılı olamamıştır. Ülke, bir süre Siyamlılar ile Vietnamlıların çekiştiği taht için kendi adaylarını destekleyerek birbirlerine karşı istila hareketlerine giriştikleri bir hakimiyet mücadelesi sahasına dönüşmüştür. 1840 yılında ise baskıcı Vietnamlıların hükmü altında yaşayan Kamboçyalılar, yeniden ayaklanmışlardır. Bu durum, bir Khmer devletinin varlığının devam edeceğini Vietnamlılara göstermiştir (Tully 2005: 75). Daha sonrasında Siyamlılar, kendi destekledikleri aday olan Duang'ı tahta geçirmek için yeni bir askerî sefere girişmişlerdir. Bu seferin sonunda, Fransız istilasından da korkmakta olan Vietnamlılar, geri çekilmiştir. Böylece, Ang Duang'ın tahta geçmesiyle birlikte Khmer Krallığı, yeniden tek bir hükümdara sahip olmuştur (Chandler 2008: 158).

Ang Duang'ın tahta geçmesi, ülkede bir istikrar ve barış dönemini başlatmıştır. Ülkenin varlığı ve toprakları, geçen onlarca yılda büyük badirelerden geçmiştir. Ang Duang, ülkesini yeniden inşa etmeye ve merkezî bir yönetim kurmaya çalışmış, böylece uzun süren savaşlardan dolayı ormanlara sığınan halk, yeniden şehirlere ve kasabalara dönmeye başlamıştır. Ülkede üretim ve ticaret de yeniden canlanmıştır. Uzun süren savaşların yaralarını sarmak için daha çok zamana gerek olmasına rağmen, 19. yüzyılda bu topraklara gelen Avrupalılar, ülkenin yeniden ticarete açılmış olan tek

limanı Kampot'tan övgüyle bahseden satırlar yazmışlardır. Yönetimde köklü değişiklikler yapan Ang Duang, ülkenin *Hintlileşmiş ve Buddhist bir ülke olarak yeniden doğuşunun* tetikleyicisi olmuştur (Tully 2005: 77). Ülkedeki Siyam etkisi ve fiili hakimiyeti sürse de Ang Duang Dönemi, ülkenin yeniden inşasının başarısına sahne olabilmıştır.

Ang Duang'ın ölümünden sonra oğlu başa geçmiştir. Onun hükümdarlığı sırasında Siyamlılara, Vietnamlılara ve İngilizlere karşı Fransızlardan destek istenmiş ve bu da Kamboçya tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Yaklaşık bir yüzyıl boyunca Fransız hakimiyeti altında kalmış olan Kamboçya, bu sürecin sonunda yeniden bağımsız ve kültürü ile inançlarına bağlılığını yitirmemiş bir toplum olarak kendini göstermiştir.

SONUÇ

On dokuzuncu yüzyılın ortalarından sonra Kamboçya, uzun süren bir Fransız yönetimi ve iç savaşlar dönemi geçirmiş olmasına rağmen bugün giderek gelişen ve ticaret hacmini arttıran bir devlet olarak karşımıza çıkmaktadır. Sömürge yönetimleri, kimi topraklarda ulus bilincini öldürürken, kimi topraklarda bu bilincin sömürgecilik dönemi bittiğinde daha da güçlü bir şekilde gözlemlenmesine zemin hazırlar. Kamboçya'da karşımıza çıkan durumun ikinci seçenek olmasının, bu toplumun köklü bir tarihe ve kültüre sahip olmasından ileri gelmekte olduğunu söyleyebiliriz. Çok eski tarihlerde Hint etkisiyle birlikte şekillenen inanışları ve toplum yapıları, dağınık halde yaşayan antik Khmerleri önce bir ulus, sonra bir imparatorluk ve en sonunda tüccar ve savaşçı bir Krallığa dönüştürmüştür. Bugünkü Kamboçya millî bilincinin ve gelişen ticaretinin temeli, Hint etkisiyle gelen bu inanışın, yerel kültürle harmanlanarak başka bir derin kültüre dönüşmesinden doğmuştur. Ulusun böyle bağlayıcı bir dinî unsura sahip olması ve dinin, bu toplumun günlük hayatının neredeyse her alanına nüfuz etmiş olması, Hristiyan misyonerlerin bu toplumun inancını değiştirerek onları kendi istekleri doğrultusunda farklı bir toplum olmaya yöneltmelerine engel teşkil etmiştir. Bugün Kamboçya'nın özgün kültüründe dinin bağlayıcı etkisi, halklarının bayrağında dahi görülebilmektedir. Dünya üzerinde çok az milletin bayrağında, o milletin dinî inancını temsil eden bir tapınağın silüeti bulunmaktadır.

Bunun yanı sıra, bulunduğu coğrafyanın imkânlarından da en iyi şekilde yararlanmayı bilmiş olan Kamboçya halkı; ülkelerini diğer milletlere karşı

savunurken, tarımsal üretime ve ticarete de büyük önem vermişlerdir. Bu durum, 16. yüzyılda coğrafyaya yeni adım atan Avrupalılar için Kamboçya topraklarını ilgi çekici bir hale getirmiş, hâlihazırda Çin ile ciddi bir ticareti bulunan Kamboçya ile Avrupalılar da ticarete başlamış, ancak bu ülkeyi sömürgeleştirmeyi uzunca bir süre başaramamışlardır. Kamboçya'nın etrafında bulunan Siyam ve Vietnam gibi daha güçlü ülkeler ise istila etseler bile tamamen Kamboçya'ya hakim olamamışlardır. Uzun süren savaşları ve yıkımları, Kamboçya'yı içten yıkmayı amaçlayan diplomatik hamleler izlemiştir. Bütün bu zorluklara rağmen Kamboçya, uzunca bir süre varlığını bağımsız ve bütünleşmiş bir siyasi unsur olarak sürdürmeyi başarmış, yıkılan şehirler yeniden yapılmış, ticaret, Vietnamlılar Saigon ile Phnom Penh ticaretine darbe vurana kadar etkili bir şekilde devam etmiştir. En sonunda zayıf düşen Kamboçya da bölgedeki diğer ülkelerle birlikte Fransız hükmü altına girmiş, ancak millî bilinçleri ve inançlarına bağlılıkları sayesinde bu süreç boyunca da kültürlerini muhafaza ederek bugünkü saygın Güneydoğu Asya ülkesi olmayı başarmışlardır.

KAYNAKÇA

- Briggs, Lawrence Palmer (1951). "The Ancient Khmer Empire" Transactions of the American Philosophical Society. New Series, Vol. 41, No. 1, Syf. 1-295.
- Borri, Christoforo & Baron, Samuel (2006). Views of Seventeenth-Century Vietnam. Ed; Olga Dror and K. W. Taylor. New York: Cornell University Southeast Asia Program.
- Chandler, David (2008). A History of Cambodia. Fourth Edition. Unites States: Westview Press.
- Coedès, George (1975). The Indianized States of Southeast Asia. United States: The University Press of Hawaii.
- Corteseo, Armando (haz.) (1944). The Suma Oriental of Tome Pires. Londra: Hakluyt Society.
- Da Cruz, Gaspar (1569). Tractado em que se contam muito por estenso as cousas da China. Portekiz.
- Fuller, J. F. C. (1987). A Military History of the Westerns World: From the Defeat of the Spanish Armada, 1588, to the Battle of Waterloo, 1815. Boston: Da Capo Press.
- Hall, Kenneth R. (2011). A History of Early South Asia. United Kingdom: Rowman & Littlefield Publishers.
- Hamilton, Alexander (1995). A New Account of the East Indies Being the Observations and Remarks of Capt. Alexander Hamilton from the Year 1688-1723. Yeni Delhi: Asian Educational Services.
- Ishii, Yoneo (ed.) (1998). The Junk Trade from Southeast Asia: Translations from the Tosen Fusetsu-gaki, 1674-1723. Singapur: Institute of Southeast Asian Studies.
- Kayalı, Yalçın (2013). "Eski Bir Hint Geleneği: Safî" Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi. Cilt 53, Sayı 1, Syf. 365-374.
- Kulke, Hermann (1993). Kings and Cults State Formation and Legitimation in India and Southeast Asia. New Delhi: Manohar Publishers & Distributors.
- Mabbett, Ian W. (1983). "The Symbolism of Mount Meru" History of Religions. The University of Chicago Press, Vol. 23, No. 1, Syf. 64-83.
- Majumdar, R. C. (1944). Hindu Colonies in The Far East. Calcutta: General Printers & Publishers Limited.
- Majumdar, R. C. (1953). Inscriptions Of Kambuja. Calcutta: The Asiatic Society.

- Monier-Williams, Sir Monier (1899). A Sanskrit-English Dictionary. Delhi: Motilal Banarsidass Publishing House.
- O'Flaherty, Wendy D. (1980). Karma and Rebirth in Classical Indian Traditions. University of California Press.
- Rawson, Philip (1993). The Art of Southeast Asia. London: Thames and Hudson.
- Sanyal, Sanjeev (2016). The Ocean of Churn: How the Indian Ocean Shaped Human History. United Kingdom: Penguin Books.
- Tiele, P. A. (haz.) (1885). The Voyage of John Hyugen van Linschoten to the East Indies, C.2. Londra: Hakluyt Society.
- Tully, John (2005). A Short History of Cambodia: From Empire to Survival. Australia: Allen & Unwin.
- Wolters, Oliver W. (1973). "Jayavarman II's Military Power: The Territorial Foundations of the Angkor Empire." Journal of the Royal Asiatic Society. Cambridge University Press, No. 1, Syf. 21-30.
- Zhou, Dagan (1992). The Customs of Cambodia. Çev; Paul Pelliot. Bangkok: The Siam Society.

KAMBOÇYA'DA POL POT VE DÖNEMİ HAKKINDA KISA BİR İNCELEME

*Eyüp SARITAŞ**

Kamboçyalı bir devlet adamı olan Pol Pot, ülkesinde kurduğu baskıcı yönetimle (1975-1979) kentleri zorla boşaltmış, kendi halkının büyük sıkıntılar çekmesine yol açmış ve milyonlarca Kamboçyalının ölümüne sebebiyet vermiştir. Köylü bir aileden gelen Pol Pot, iki yılı keşiş olmak üzere altı yıl, bir Buda manastırında kalmıştır. Başkent Pnom Penh'teki bir teknik okulda, bir yıl marangozluk öğrenimi görmüştür.

Pol Pot, 1940'lı yıllarda Kamboçya'nın diğer tanınmış liderlerinden olan Ho Shi Minh (19.05.1890-02.09.1969) önderliğindeki Fransızlara karşı yürütülen direniş hareketine katılmış, 1946 yılında "Kamboçya Komünist Partisi"ne üye olmuş, 1949 yılının Ağustos ayında radyo elektriği alanında öğrenim görmek üzere gittiği Paris'te daha çok devrimci etkinliklerle ilgilenmiştir. Sınavlarında gerekli başarıyı gösterememesi üzerine bursu kesilmiş ve 1953 yılının ocak ayında ülkesine dönmüştür.

Pol Pot'un Hayatı (19.05.1925-15.04.1998)

Asıl adı "Saloth Sar" olan Pol Pot, 19 Mayıs 1925 tarihinde Kamboçya'nın Kompong Thom şehrinde, zengin bir çiftçi ailesinde dünyaya gelmiştir. Doğduğu şehirdeki bir manastırda ilköğrenimini tamamladıktan sonra Phnom Penh'de ortaöğrenimini tamamlayan Pol Pot, 1949 yılında Radyo Mühendisliği alanında eğitim almak üzere Fransa'ya gitmiştir. Fransa'da öğrenim gördüğü yıllarda, Komünizm ideolojisine duyduğu yakınlık nedeniyle, 1951 yılında Fransa Komünist Partisi'ne üye olmuş; 1953 yılında ülkesine döndükten kısa bir süre sonra Kamboçya'daki devrim organizasyonlarına katılarak, ülkesini sömüren Fransız sömürgecilerine karşı tertiplenen ayaklanmalara katılmıştır¹.

* *Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi. ORCID: 0000-0002-9940-2207.*

¹ Xu Yan, "Boer Bute: Zuohuo de Yimian Jingzi (Sol Felaketin Bir Aynası: 波尔布特: 左祸的一面镜子)", *Bai Nian Chao (Asırlık Gel-Gitler: 百年潮)*, Yıl 2001, Sayı 03, s. 67.

Komünizm ideolojisine karşı ilgisi, gençlik yıllarında başlayan Pol Pot, 30 Eylül 1960 tarihinde Kamboçya Komünist Partisi'ne üye olmuştur. Sözüünü ettiğimiz tarihte Tüm Kamboçya'yı kapsayan Birinci Büyük Kongre'de Pol Pot, üst düzey yönetim kadrosuna dâhil olmuş, 1962 yılının Temmuz ayında Kamboçya Komünist Partisi'nin genel sekreterinin vefat etmesi üzerine, çok geçmeden 1963 yılında Kamboçya Komünizm Partisi'nin Genel Sekreterliği görevine getirilmiştir. Bu üst düzey göreve getirildikten sonra, adeta efsaneleşmiş bir hüviyete bürünmüş ve ülkesinin geleceğinin şekillenmesi konusunda kilit bir rol oynamaya başlamıştır².

Birçok kez Çin Halk Cumhuriyeti'ne giderek askerî ve teorik alanlarda eğitim alan Pol Pot, Çin merkezî yönetiminin büyük desteğini elde etmiştir. O yıllarda Çin'de baş gösteren “Kültür Devrimi Hareketi”nden büyük oranda etkilenmiştir. 1970 yılında, dönemin Kamboçya lideri Norodom Sihanuk'a (31 Ekim 1922-15 Ekim 2012) karşı düzenlenen darbe hareketine katılmış ve bu hareketin başarısızlığa uğraması üzerine Çin'e kaçmış ve bu ülkede bulunduğu süre içinde izleyeceği strateji konusunda değişikliğe giderek Sihanuk ile iş birliği yapmıştır. 1979 yılının Nisan ayında Kızıl Kmerlerin başkente hâkim olmaları üzerine Pol Pot, Kamboçya'da hâkimiyeti eline almıştır. Çok geçmeden, Çin lideri Mao Zedong'un büyük desteğini elde etmiş, üstelik Çin'in üst düzey bazı görevlileri, yeni hükümete karşı olan desteklerini göstermek üzere Kamboçya'yı ziyaret etmişlerdir.

Kızıl Kmerler, 1976 yılında ülkenin adını “Demokratik Kamboçya” olarak değiştirmiş ve Pol Pot Başbakan olarak ülkede Komünizm ve tarım alanında kollektifleşme başlatmıştır. Bu kapsamda şehirlerde yaşayan tüm insanlar tarım yapılan köylere gönderilmiş, devlet kadrolarında çalışan pek çok kişi, düşman ilan edilerek katledilmiş; büyük temizlik adı altında, üst düzey liderlerin öncülüğünde halka karşı büyük bir katliam hareketleri başlatılmıştır. 1979 yılının ilk günlerine kadar devam eden bu katliamlar sırasında iki milyondan fazla insan hastalıklar, yoğun çalışma ve kıtlık gibi afetler nedeniyle hayatlarını kaybetmiştir. Bu katliamlar sırasında katledilen insanlar, tüm ülke nüfusunun dörtte birini oluşturmuştur.

1978 yılının Aralık ayında Vietnam, tüm Kamboçya'yı işgal etmiş, Kızıl Kmerlerin tüm uygulamalarından korkup bıkan Kamboçya halkı da

² Yan Ming, “Boer Bute de Xingqi Yu Meiluo (Pol Pot'un Yükselişi ve Çöküşü: 波尔布特的兴起于没落)”, *Xinwen Aihaozhe (Habersever; 新闻爱好者)*, Yıl 1998, Sayı 12, s. 29.

Vietnam'a destek vermiştir. 1979 yılının Ocak ayında, Demokratik Kamboçya rejimi yıkılarak yerine “Kamboçya Halk Cumhuriyeti” kurulmuştur. Kamboçya'daki Vietnam askerleri 1989 yılında geri çekilmişse de Pol Pot, kurulan yeni rejim ile iş birliği yapmayı reddetmiş ve 1998 yılında aniden ölmüştür. Bazı çevreler, Pol Pot'un kendiliğinden ölmeyip intihar ettiğine inanmaktadırlar³. Pol Pot ile ilgili Çince materyaller de onun 15 Nisan 1998 yılında kalp krizi sonucunda hayatını kaybettiğini, cesedinin ölümünden üç gün sonra ormandan getirilerek yakıldığını belirtilmektedir. Pol Pot'un ölümünden sonra Kızıl Kmerlerin eski güçlerini kaybetmesinden dolayı, tüm silahlı güçler silahlarını bırakmış; 2.000 kadar Kızıl Kmer mensubu asker, mevcut hükümetin otoritesini tanıyarak, devlete tabi olmuşlardır⁴.

Kızıl Kmer rejiminin yıkılması sonrasında yapılan yargılamalar, hukuk normları açısından yetersiz bulunmuştur. Kamboçya hükümeti, bu acı olayların daha dikkatli bir şekilde irdelenmesi ve faillerin uluslararası standartlarda yargılanması için Birleşmiş Milletler ile anlaşmaya varmıştır. Bu çerçevede, hem Kamboçyalı hem de yabancı yargıçlar, savcılar ve avukatlardan oluşan; hem Kamboçya hem de uluslararası hukuku uygulamakla yükümlü olan; BM destekli bağımsız bir Kamboçya mahkemesi kurulmuştur. Resmî adı, “Demokratik Kampuchea Dönemi'nde İşlenen Suçların Yargılanması İçin Kamboçya Mahkemelerindeki Olağanüstü Daireler” olan bu mahkeme, 2007'de faaliyete geçmiştir. Olağanüstü Daireler; hukukta “melez”, “uluslararasılaştırılmış” veya “karma” mahkeme olarak sınıflandırılmaktadır. Bu yapıya benzer başka mahkemeler bulunsa da Kamboçya'nın Olağanüstü Daireleri, yapısı ve işleyişi sebebiyle şimdilik benzersiz sayılmaktadır⁵.

A. Pol Pot'un Yönetimi Ele Geçirmesi

17 Nisan 1975 tarihi, Kamboçya için çok kritik bir gün idi. 2000 yıllık Kmer tarihi, aniden anlamsızlaşmıştır. Bu, Kızıl Kmer rejim güçlerinin rakipsiz bir şekilde Phnom Penh'in merkezine yürüdüğü bir zamandı. Birkaç saat içinde ütöpik bir komünist toplum için barbar planlarını uygulamaya başlamışlardır. Kızıl Kmerler, ülkeyi tarım kooperatiflerine dönüştürerek,

³ <https://www.wiki.zh-cn.nina.az/%E6%B3%A2%E7%88%BE%E5%B8%83%E7%89%B9.html>

⁴ Yan Ming, Boer Bute de, ...a. g. m. s. 31.

⁵ Mehmet Oğuzhan Tulun, “BM Destekli Kamboçya Mahkemesinin Aldığı Soykırım Kararı ve 1915 Olayları”, *Analiz No: 2018/31*, <https://avim.org.tr/tr/analiz/bm-destekli-kambocya-mahkemesinin-aldigi-soykirim-karari-ve-1915-olaylari>

devlete tam bağıllık talep ederek ve eski rejimin kalıntılarını yok ederek Kamboçya'yı bir gecede tamamen dönüştürmeye çalışmıştır. Bu, dış dünya ile tüm teması kesmek, arkadaşlara veya aileye bağıllığı ortadan kaldırmak, şehirleri boşaltmak, Budizm dinini ortadan kaldırmak ve herhangi bir sapmayı işkence ve ölümle cezalandıran korkunç bir merkezî otorite; “Angkar”ı yaratmak anlamına geliyordu.

Kızıl Kmerlere “Pol Pot’un Grubu” adı da verilmektedir. Pol Pot’un Kamboçya'yı nasıl ele geçirdiğini ele almadan önce Kızıl Kmerler Örgütü hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır. Kamboçya için büyük yıkımlar ve unutulması imkânsız acılar getiren Kızıl Kmerler, 1975 yılının Nisan ayından başlamak üzere yirmi dört yıl boyunca varlığını devam ettirmiş ve Kamboçya devleti ile halkının tarihinde çok acı izler bırakmıştır. Bu örgüt, Kamboçya'yı 1975-1978 yılları arasında tamamen kontrolü altına almıştır. Pol Pot, liderlik ettiği bu örgüt sayesinde, hükmettiği silahlı güçlerine dayanarak Devrem ve Komünizm gibi kavramları kullanarak, ülkesinin büyük ve küçük tüm servetine el koymuş; erkek, kadın, güçlü ve zayıf gibi farklılıklar gözetmeksizin tüm halkına büyük acılar yaşatmıştır. Para sistemini ortadan kaldırarak, ülkenin eğitim görmüş tüm insan gücünü köylere tarım yapmak üzere zorla sürmüş ve böylece fikrinde yaşattığı büyük bir temizlik hareketine girişmiştir⁶.

Pol Pot, 1975 yılında Başbakan olup iktidara hâkim olmasının hemen akabinde, siyasi ve sosyal politikaları ile Kamboçya'yı harap eden, Demokratik Kamboçya adlı radikal bir Maoist rejim kurmuştur. Pol Pot’un devrimci rejimi, kendisini bölgede bir değişim ve medeniyet ajanı olarak görmüştür. Kamboçyalıların 2000 yıldır uyuduklarını, köleleştirildiklerini iddia etmiştir. Bu yeni iktidar ile Kızıl Kmerler tarafından sık sık söylendiği gibi 2000 yıllık Kamboçya tarihi artık sona ermiş oluyordu⁷.

Kızıl Kmerlerin siyasi amacı, yalnızca herhangi bir muhalefeti değil, aynı zamanda herhangi bir potansiyel muhalefeti de ortadan kaldırmaktı. Phnom Penh’in kontrolünü ele geçirmesinin hemen akabinde, Kızıl Kmerler tüm şehirlerin tahliyesini emretmiştir. Şehir sakinleri, çok az hazırlıkla veya hiçbir

⁶ Zhou Zhongjian, “Hongse Gaomian de Miewang he Jianbuzhai de Fuxing (*Kızıl Kmerlerin Çöküşü ve Kamboçya'nın Yükselişi: 红色高棉的灭亡于柬埔寨的复兴*)”, Dongnanya Zongheng (Güneydoğu Asya'ya Bakış: 东南亚纵横), Yıl 2002, Sayı 2, s. 35.

⁷ Yoseph Yapı Taum, “Collective Cambodian Memories of the Pol Pot Khmer Rouge Regime”, *The Fifth Annual Conference of the Asian Executive Sumary*, 2005, Conference Paper, s. 1.

hazırlık yapmaksızın kırsal kesime göç etmek zorunda kaldılar. Kızıl Kmerlerin ekonomik programı, pirinç yetiştirme amaçlı kapasite oluşturmak için tüm güçleriyle çabalamayı içeriyordu. Kırsal kesimdeki insanlar ve şehirlerden tahliye edilenler, silahlı Kızıl Kmerlerin gözetimi altında arazileri temizlemek, ekinleri ekmek ve kanallar inşa etmek için çalışmaya başlamışlardır. Böylece, ütopyik komünist toplumu yaratmaya niyetli ölümcül toplum mühendisliği projesine hayata geçirilmiştir.

Kalabalık halk kitleleri, özellikle pirinç tarımının yapıldığı köylere sefil ve perişan bir halde sürülmüş, fakat ne yazık ki bu bahtsız insanların asıl çileleri vardıkları son durak olan köylerde başlamıştır. Günlerce süren yaya yolculuktan sonra tarlalara ulaşanlar, otuz kişilik odalarda yaşamak zorunda bırakılmışlardır. Odalara doldurulan bu insanlar, aynı yiyecekleri yemek, aynı türden çorbaları içmek ve aynı tipte dikilmiş siyah renkli giysileri giymek zorunda kalmışlardır. Tarlalar, 100'er metrekarelik parçalara bölünmüş, bu tarlalarda en kötü şartlarda çalıştırılan bu insanlar; aile hayatı, özel mülk ve paranın olmadığı imkânsız bir hayatı yaşamaya çalışmışlardır. Tüm bunların gerçekleştirilmesiyle Kamboçya lideri Pol Pot, idealindeki yaşam tarzını, o tarihe kadar görülmemiş bir yaşam tarzını ülkesinin halkına dayatmış oluyordu⁸. Pol Pot, 19 Nisan 1975 tarihinde, yeni kurulan hükümetin ülke çapında düzenlenen bir toplantısında, yukarıda kısaca ifade edilen değişikliklerle ilaveten; posta işlerinin geçici olarak durdurulmasına, ülke dışı ile ilgili tüm ilişkilerinin durdurulmasına, tüm halkın rengârenk giysilerden kaçınarak tek tip giysiler giymelerinin sağlanmasına karar verildiğini açıklamıştır⁹.

Pol Pot'un saltanatının 3 yıl 8 ay ve 20 gününü, insan maliyetini, insani bir düzeyde kavramak zordur. İki milyondan fazla insan aşırı çalışma, açlık ve yetersiz beslenmeden dolayı hayatlarını kaybetti veya öldürüldü. Binlerce kişi, Batı'nın etkisini özümsemişi için idam edildi. Dolayısıyla Kızıl Kmerler, ülkeyi tam anlamıyla terör bölgesi haline getirdiler. Kamboçya'ya araştırmalar yapmak üzere giden araştırmacı Yoseph Yapi Taum, anılarında şunları yazmaktadır:

⁸ Lu Lu, "Boer Bute Jujue Siwang (Pol Pot Ölmeyi Reddediyor: 波尔布特拒绝死亡)", *Lingdao Wen Sui (Liderlik Metinleri: 领导文萃)*, Yıl 2001, Sayı 5, s. 71-72.

⁹ Li Danhui, "Xihanuke, Boerbute Yu Shang Shiji Niandai de Zhongguo (Sihanuk, Pol Pot ve Geçen Yüzyılın 60'lı ve 70'li Yıllarda Çin: 西哈努克波尔布特与上世纪六十年代的中国)", *Guojia Renwen Lishi (国家人文历史)*, Yıl 2013, Sayı 11, s. 50.

Eylül 2003'te Kamboçya'ya yaptığım ilk görevim sırasında, 1970'lerin Kızıl Kmer suçlularının Kamboçya toplumu üzerinde hâlâ bir gölge oluşturduğunu hemen anladım. Tüm eğitilmiş profesyonellerin öldürülmesi, yargıyı, sağlık ve eğitim yapıları da dâhil olmak üzere hükümet yönetimini hâlâ sakat bırakan boşluklar yaratmıştı. Ahlaki etki daha da derindi. Kitlel cinayetler ve diğer vahşetlerden kimsenin sorumlu tutulmamış olması, Kamboçya'da hâlâ yaygın olan cezasızlık kültürüne açıkça katkıda bulunmuştu. Phnom Penh'de veya eyaletlerde nereye gittiysem, bir mesaj netti: suçlar unutulmamıştı. Tanıştığım hemen hemen tüm insanlar kişisel olarak bu vahşetlerden çok etkilenmiş, çok acılar çekmiş ya da ölen yakın akrabaları olmuştu. Kamboçya Dökümantasyon Merkezi tarafından yapılan bir araştırmaya göre kayıpların %89,42'si Kızıl Kmerlerin rejimi sırasında akrabalarını kaybetti. Sadece, 1.305 kişi akraba kaybından kurtulmuştu. Şimdi bile bir yıldan fazla bir süreden sonra, ezici çoğunluk, sorumluların yargılanmasını ve cezalandırılmasını istemektedirler. Tutuklamalara karşı tek argüman, daha fazla huzursuzluk ve iç savaş riski idi¹⁰.

Kızıl Kmerlerin lideri Pol Pot, askerlerinin çeltik tarlalarında çalışırken açlıklarını gidermek için biraz pirinç ya da birkaç mango 'çaldılar' diye, binlerce insanı katletmesinden sadece birkaç yıl sonra, Tayland'daki lüks otellerde görüldü. Tayland, 1990'ların ikinci yarısına kadar, Kızıl Kmerlere lojistik üs de sağladı. Bu uluslararası yardım sayesinde Kızıl Kmerler, 20 bin ila 40 bin askerden oluşan bir orduyla Kamboçya'ya karşı savaşmaya devam edebildi.

Kamboçya nüfusunun dörtte birini öldürenlere, iktidarı ve Kamboçya topraklarındaki nüfuzlarını tamamen yitirdikten sonra bile, Birleşmiş Milletler'de Kamboçya'yı temsil etme ayrıcalığı tanındı. Pol Pot'un yandaşları, Phnom Penh'i yitirmelerinin ardından 11 yıl daha Kamboçya'nın BM'deki koltuğunu işgal etme hakkıyla ödüllendirildi. Uluslararası toplum, Kamboçya halkının uğradığı soykırımın sorumlusu olan suçluları kolayca adaletin karşısında çıkarabilirdi ama jeopolitik oyunlar içinde, bunu yapmaktan uzak durdu.

¹⁰ Taum, Collective Cambodian, ...a. g. m. s. 1.

1,3 milyon ila 1,7 milyon arasında insanın ölmüş olmasına rağmen, bugün, Kızıl Kmerlerin eski liderleri arasında bu konuda sorumluluk üstlenen birini bulmak güç. Hepsi, her türlü sorumluluğu ve suçu reddediyor. ‘2 Numaralı Ağabey’ Nuon Chea, kararları Pol Pot’un aldığını söyleyerek sorumluluğu reddetti. Şöyle diyordu: “*Pol Pot partinin sekreteriydi, bense sadece sekreter yardımcısıydım. Kimi zaman hiçbir etkim olmuyordu.*” Pol Pot da işlenen suçları reddetmiş; BBC’ye verdiği bir söyleşide, S-21’in Vietnam tarafından propaganda amacıyla tezgâhlanan bir komplo olduğunu söylemişti¹¹.

Devletin silahlı güçlerine karşı uzun süre direnen diktatör Pol Pot, nihayet 1997 yılının Ağustos ayının 6’sında teslim olmasıyla, ülkesi Kamboçya’da yeni bir dönem başlamış oluyordu. 1975 yılından itibaren ülkesinin insanlarını büyük acılar yaşatan Pol Pot’un ünlü örgütü Kızıl Kmerler, örgütün ana karargâhı durumundaki Anlongbon’da 3.000 kişiden fazla insanın katıldığı toplantı düzenlenmiş ve tüm katılımcılar Pol Pot’un tutuklanmasını neşe içince kutlamışlardır. Kolluk kuvvetleri Pol Pot’u tutuklamaya geldiğinde o, Anlongbon’daki küçük bir evin odasında hasta yatağında eline serum takılmış bir halde yatıyordu. Yanı başında, yüz ifadesi çok üzgün bir şekilde olan ikinci karısı ve 12 yaşındaki kızı oturur vaziyette idi. Kaldığı evin küçük penceresinden odaya cılız bir ışık sızıyor ve eski bir kitabı okumakta olduğu anlaşılıyordu.

Kızıl Kmerler, 7 Temmuz 1997’de Pol Pot’u yargılamak üzere büyük bir mahkeme kurmuşlar ve yapılan yargılamalar sonucunda onu müebbet hapisle cezalandırılmışlardır. Aynı yılın Ekim ayının 7’sinde Amerikalı bir gazeteci, Pol Pot ile yattığı cezaevinde bir mülakat gerçekleştirmiştir. Bu mülakat on sekiz yıldan bu yana Pol Pot ile yapılan ilk görüşme niteliğindedir. Son yıllarını ağır bir hastalıkla geçiren bu diktatörün, birkaç metre uzunluğundaki mesafeyi bile karısının yardımıyla yürüdüğü kayıtlarda belirtilmektedir. Pol Pot, kendisi ile mülakat yapan gazeteciye; 1995 yılında vücudunun sol tarafına felç indiğini, gözlerinin çok az gördüğünü ve kaldığı odada çok sinek olduğundan yakınmıştır.

Pol Pot, kendisiyle gerçekleştirilen görüşme sırasında, görevde bulunduğu dönemde görülen ölümler ile ilgili sorulan bir soru üzerine şunları söylemiştir: “*İnanıldığı gibi söz konusu dönemde çok ölümler yaşandı, bu ölümlerin büyük kısmı kıtlık nedeniyle yaşanmıştır. Kayıtlara göre ölümlerin sayısı bir*

¹¹ Vicken Cheteria, Agos Gazetesi, 28.09.2018.

milyondan biraz fazladır. Ben sadece büyük bir mücadele yürüttüm, insanları öldürmek istemedim, içindeki merhamet net bir şekilde beyazdır¹².”

B. Pol Pot Rejimi ve Çin

Pol Pot'un, iktidarda olduğu yıllardan önceki dönemlerden itibaren en ciddi destekleri Çin'den aldığı yaygın olarak bilinmektedir. Öyle ki Pol Pot, ülkesinde iktidarı ele geçirmeden önce pek çok kez Çin'e giderek Komünizm ideolojisi ile ilgili uzun süre eğitim alması nedeniyle hem Çin'i gerektiği kadar tanımış hem de Çince'yi de akıcı bir şekilde konuşabilecek duruma gelmişti¹³. Pol Pot'un şahsi olarak Çin ile münasebetleri, ülkeyi ele geçirmesinden uzun zaman önce başlamıştır. Pol Pot, 1965 yılının Kasım ayında Çin'e bir ziyaret gerçekleştirerek bu ülkede, iki aylık bir süre için kalmış ve Komünist ideolojisi alanında kısa da olsa eğitim alma fırsatını yakalamıştır. Çin'de bulunduğu süre içinde, dönemin Çin Komünist Partisi'nin önde gelen liderleri arasında bulunan Deng Xiaoping ve diğer bazı yüksek düzeyli parti yetkilileri ile bir takım görüşmelerde bulunmuştur. Pol Pot'un görüştüğü bu parti yöneticileri ona, Çin devrimlerinin kuramsal temelleri ve izledikleri stratejiler hakkında uzun açıklamalarda bulunmuşlardır¹⁴.

Çin'in Pol Pot rejimine destekleri, Çin Soğuk Savaş tarihinin en hassas konularından birisi olmuştur. Çin, 1975 Nisanı ile 1979 yılının Ocak ayı arasında acımasız Demokratik Kamboçya hükümetinin başlıca dış yardımcısı olmuştur. Zamanın Çin hükümeti, çağdaş Kamboçyalı liderlerinin Pekin ile yakın bağlarını yeniden kurmaya istekli olduğu bu ilişkiyi, uzun süreden beri pek fazla ciddiye almamaktadır. Ancak bu konu, Pnom Penh'deki BM tarafından desteklenen bir mahkeme tarafından bir kaç Kızıl Kmer yetkilisinin yargılanması sırasında yeniden gündeme gelmiştir. Davanın ilk başladığı 2009 yılında, Çin Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Jiang Yu, Çin'in Pol Pot rejimi de dâhil olmak üzere Kamboçya Hükümeti ile normal ve dostane ilişkilerini savunmuştur. Pol Pot'un bu dönemde, Çinli yöneticiler ile yaptığı görüşmeler, onun ileriki siyasi yaşamında büyük etkiler yapacaktı; zira Mao Zedong'un kuramsal alandaki düşünceleri, Çin'in Komünizm yolundaki mücadele deneyimleri, Pol Pot'un o yıllarda hafızasında önemli derecede bir yer

¹² Wang Aifei, “Boer Bute de Zuihou Jieju I (Pol Pot'un En Son Finali I: 波尔布特的最后结局 I)”, *Dangde Jianshe (Parti'nin Kuruluşu: 党的建设)*, Yıl 1998, Sayı 06, s. 40.

¹³ Wang Xiaolin, “Boer Bute: Bing Bu Yaoyuan de Jiaoxun (Uzak Olmayan Dersler: 并不遥远的教训)”, *Yanhuang Chunqiu (Çin Baharı: 炎黄春秋)*, Yıl 2008, Sayı 04, s. 69.

¹⁴ Li Danhui, Xihanuke, Boerbute Yu Shang Shiji, ...a. g. m. s. 49.

edinmişti. Dolayısıyla Çin'den edindiği bu düşünceler, Pol Pot'un ileriki yıllarda başına geçeceği devletin yöneticiliği konusunda bir tür rehber olmuştur¹⁵.

Çin'in Kamboçya Büyükelçisi, 2010 yılında ülkesinin gıda yardımı sağladığını kabul etmiş ancak Çin hükümetinin Kamboçya'nın siyasetine asla müdahale etmediği ve siyasi ilişkilerinin içinde yer almadığı konusunda ısrar etmiştir. Bazı Kamboçyalı muhalifler ise bu duruma karşı çıkarak, Çin'i yaşanan ölümlerden kısmen sorumlu olmakla suçlamış ve Kamboçya halkına bir özür borçlu olduğunu ifade etmişlerdir¹⁶.

C. Pol Pot Rejimi ve Kamboçya'da Yaşayan Vietnamlı Azınlığa Karşı Yürütülen Katliam

Theara Thun ve Duong Keo, "Ethnic Vietnam and The Kmer Rouge: The Genocide and Race Debate" başlıklı makalelerinde; Kamboçya Komünist Partisi Genel Sekreteri olarak Pol Pot'un başkanlık ettiği Kızıl Kmer Rejimi'nin, 1977 ve 1978 yıllarında Kamboçya'nın yerli etnik Vietnam azınlığına karşı soykırım değil, insanlığa karşı suç işlediğini savunmuşlardır. Bu, önemli bir tartışmadır. Theara Thun ve Duong Keo, bu tartışmayı kesinlikle Henri Locard'ın etnik Vietnamlı azınlığın Kamboçya'dan sürüldüğü ve böylece Pol Pot rejimi tarafından korunduğu şeklindeki yanlış iddiasının ötesine taşımışlardır. Tjeara Thun ve Duong Keo, 1975 sürgünleri; *Kmerlerle evli binlerce etnik Vietnamlı, akrabaları ve çocukları ile Kamboçya'da kalmışlar ve parti Nisan 1977'de Vietnamlı ve karışık ebeveynli çocuklara karşı bir tasviye başlatmıştır*. Duong Keo, başka bir yerde de Pol Pot rejiminin Kamboçya'da on binlerce etnik Vietnamlı'nın ölümünden sorumlu olduğunu yazmıştı. Sadece 1977 ve 1978 yıllarında öldürülenlerin sayısının 20.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu durum, ülkede kalan etnik Vietnamlıların %99'undan fazlasının hayatını kaybettiği anlamına gelir ki Kamboçya mahkemelerindeki Olağanüstü Daireler olan Phnom Penh'deki Birleşmiş Milletler destekli mahkemenin Ortak Soruşturma Yargıçları tarafından yaptırılan 2009 Demografik Bilirkişi Raporu, bu tahminle aynı fikirde olup neredeyse tüm Vietnamlılar telef oldu demıştır¹⁷. Raporla şunlar belirtilmektedir:

¹⁵ Dan Tong, "Xihanuke, Boer Bute Yu Zhongguo (Sihanuk, Pol Pot ve Çin: 西哈努克波尔布特与中国)", *Dang Shi Wenhui (Parti Tarihi Koleksiyonu: 党史文汇)*, Yıl 2000, Sayı 01, 38.

¹⁶ John D. Ciorciari, "China and Pol Pot Regime", *Cold War History*, Yıl 2013, s. 1-2.

¹⁷ Ben Kierman, "The Pol Pot Regime's Simultaneous War against Vietnam and Genocide of Cambodia's Ethnic Vietnamese Minority", *Critical Asian Studies*, 2021, s. 1-2.

“İncelememizden açıkça anlaşılıyor ki, etnik ve dini gruplar (Kamboçya) nüfusunun geri kalanından çok daha fazla acı çekmiştir.”

Ortak yazarların ortadaki durumu, insanlığa karşı işlenmiş suç olarak tanımlaması bu nedenle kendi içinde çok ciddi olup, Kamboçya araştırmaları üzerine yazdığı yazılarla tanınan Ben Kierman da bu fikre katılmaktadır. Asıl soru, gerçeklerin soykırım suçlamasını eşit derecede destekleyip desteklemediğidir. Theara Thun ve Duong Keo, ırkçı sebeplerin ana fikir olmadığını savunarak “hayır” cevabını vermektedir. Ancak Olağanüstü Kamboçya Mahkemeleri, 2018 yılında aksi yönde bir karar vermiştir. Mahkeme, Kamboçya Komünist Partisi’nin Genel Sekreter Yardımcısı Nuon Chea’yı ve Pol Pot rejiminin devlet başkanı Khieu Samphan’ı, Kamboçya’da etnik Vietnamlılara yönelik soykırımdan ve aynı zamanda insanlığa karşı suç işlemekten suçlu bulmuştur. Pol Pot rejiminin hayatta kalan en kıdemli iki lideri olan bu adamların her ikisi de yalnızca etnik Vietnamlıları öldürmek ve yok etmekten değil, aynı zamanda ırkçılıkla zulmetmekten de en az üç sayıda insanlığa karşı suçtan hüküm giymişlerdir¹⁸.

Mahkeme, hem Nuon Chea hem de Khieu Samphan davalarında; *“amaçlanan ayrımcı eylemlerin büyük ölçekte Vietnamlıların kasten öldürülmesi”* olduğu sonucuna varmıştır. Khieu Samphan, uluslararası bir mahkemede soykırımdan suçlu bulunan ilk devlet başkanı olmuştur. Diğer yandan Kızıl Kmerler arasında da katliama uğrayanlar olmuştur. Ancak Kızıl Kmerlerin, ülkedeki etnik Vietnamlı azınlığının ya da aslında herhangi bir Vietnamlı’nın elinde bu kötü duruma maruz kalmadığını belirtmek önemlidir. Hem Kızıl Kmerler hem Vietnamlılar hem de diğer azınlıklar Kızıl Kmer rejimi altında çok acılar çekmiştir¹⁹.

Nayan Chanda adlı bir gazeteci, 1981 yılında Phnom Penh’lı etnik Vietnamlı bir kadınla evli olan Kamboçyalı bir tamirci olan ve hayatta kalan Ros Saroeun ile bir röportaj gerçekleştirmiştir. 1977 Nisan ayında, bölge şefinin ofisinde bir arabayı tamir eden Saroeun, yanlışlıkla masanın üzerinde 1 Nisan 1977 tarihli, 870’den Yönerge yazan bir mektubu okumuştur; *“Bölgedeki Vietnamlılar ve Vietnamca konuşan ya da Vietnamlı arkadaşları olan tüm Kızıl Kmerler, devlet güvenlik servisine teslim edilmelidir”*. Saroeun o gün eve geldiğinde, karısı ona köydeki Vietnamlı bir kadının Kızıl Kmerler tarafından dövülerek öldürüldüğünü söylemiştir. Birkaç gün sonra da Saroeun’un karısı ortadan kaybolmuş, daha sonra kısmen gömülü cesedi bulunmuştur.

¹⁸ Kierman, The Pol Pot Regime’s, ...a. g. m. s. 2.

¹⁹ Kierman, The Pol Pot Regime’s, ...a. g. m. s. 2.

1991’de David Chandler, kaynak olarak Chanda’yı belirterek şunları yazmıştır: “*Nisan 1977’de bir Kamboçya Komünist Partisi Direktörü, Kamboçya’da etnik Vietnamlı sakinlerin idamını emretti.*” 1992’de Chandler şunları eklemiştir: “*1977 yılında Kamboçya’da çok az Vietnamlı vardı, geriye kalan genellikle Kmerlerle evli olan kadınlar avlanıp öldürüldü.*” Chandler ayrıca 1997’de Pol Pot rejiminin tıpkı Lon Nol’un yaptığı gibi Kamboçya ırkının kayırıldığını belirtmiştir. Lon Nol’un Vietnam karşıtı ön yargıları Kızıl Kmerler Dönemi’nde de devam etmiş ve 1978 yılında ülkenin dış ilişkilerinin temel taşı haline gelmiştir. 2012’de ifade veren Chandler, “*Lon Nor rejimi tarafından zaten sergilenen bir düşmanlığın Demokratik Kamboçya rejimi altında da devam ettiğini tekrar kabul etmiştir. Rejimin Vietnamlılara yaptığı şey bana BM Sözleşmesi uyarında soykırım olarak nitelendiriliyor gibi görünüyor ve bu yazılarımdaki bir bölümün parçasıdır.*”²⁰

Bu arada 1983’te ve ertesi yıl, *Kamboçya 1975-1982* adlı kitabı yazan Michael Vickery da Pol Pot rejiminin 1978’de Kamboçya’nın doğu bölgesindeki en büyük tasviyesi hakkında bir rapor kaleme almıştır. Bu raporda, kurbanlarla ilgili şu bilgiler bulunmaktadır: “*Özellikle Vietnamlı, yarı Vietnamlı veya Vietnam yanlısı olduğuna inanılan herkes olay yerinde öldürülmüştür.*” Bu önemlidir, çünkü Vickery, Kızıl Kmer rejiminin iktidardayken soykırım yaptığı yolundaki suçlamalara şiddetle karşı çıkmıştır. Daha sonra Sary’nin bu suçlamayla mücadelesine yardımcı olmak için Kamboçya Olağanüstü mahkemesinde, Pol Pot’un Dışişleri bakanı Ieng Sary’nin savunma ekibine bile katılmıştır. Ancak 1999 yılına geldiğinde Vickery, Kamboçya Komünist Partisi’nin ülkeye dayattığı şiddetli devrimci dönüşümün bir tanımı olarak soykırım suçlamasını, azınlıklara karşı gerçekleştirilen soykırımdan ayırt etme konusunda daha dikkatli bir hâle gelmişti. Vickery, 1978’de etnik Vietnamlılara ve yarı Vietnamlılara yönelik katliamlar hakkındaki bilgi veren 1984 tarihli kitabının, 1999 yılında yayınlanan nüshasının giriş kısmında şu bilgileri eklemiştir: “*Demokratik Kamboçya rejiminin radikal sosyal ve ekonomik deneyleri için doğru terim. Bu son noktadaki özgüllüğü, Vietnam ve Çam etnik azınlıklarının kaderine soykırım teriminin uygulanabilirliğine daha fazla itiraz etmek için sessizce yeni bir suskunluğu işaret ediyor muydu?*”

Vickery’nin görüşünü yumuşatmış olan ne olabilirdi? 1999 yılındaki ifadesi, Kızıl Kmerlerin neler yaptığına dair gözlemine takip etmiştir. Vickery, 1992 ve 1993 yılında BM Barışı Koruma Görevi sırasındaki gözlemlerini

²⁰ Kierman, *The Pol Pot Regime’s*, ...a. g. m. s. 7.

1996 yılında fikirlerini şöyle ifade etmiştir: “*Pol Pot Dönemi’ne kadar olan süreçte, Demokratik Kamboçya yönetimi, saldırganlıktan uzak bir tavır sergilemiş ve daha sonraki dönemde ise Pol Pot; tüm Vietnamlı erkek, kadın, çocuk, savaşçı veya sivil herhangi bir kişiyi öldürme politikası oluşturmaya karar vererek, kendi halkına karşı katliam hareketlerine liderlik etmiştir. Bana göre, Pol Pot’un sözünü ettiğimiz faaliyetleri, en katı tanımlara göre bile soykırım teşkil etmektedir.*” Vickery, Ekim/Kasım 1992’den itibaren Demokratik Kamboçya Partisi’nin tam olarak soykırımı karar verdiği sonucuna varmıştır²¹.

SONUÇ

Yirminci yüzyılın en önemli ve en karanlık döneminde iktidar olan Kamboçya Diktatörü Pol Pot, kendi halkına karşı gerçekleştirdiği katliamlarla bilinmektedir. Pol Pot, ülkesinin aydın ve eğitim görmüş tüm insanlarını, emperyalist dünyanın fikirlerin temsilcileri olarak görmesi sebebiyle, tarım yapmaları için köylere göndermiş ve böylece toplumun tüm kesimlerini üretime katarak sınıfsız bir Kamboçya yaratmak için çabalamıştır. Bazı araştırmacılar, Pol Pot yönetimindeki iktidarın kendi halkına karşı yürüttüğü bu katliamları, aynı zamanda bir soykırım hareketi olarak görmektedir.

Kamboçya’yı yöneten Pol Pot rejiminin, Komünizm ideolojisini en katı biçimde uygulaması sonucunda, Kamboçya halkı büyük bir eziyet görmüştür. Bu rejimin uygulandığı bazı büyük devletlerin de maalesef uzun süren zulüm süresince masum Kamboç halkını değil de Pol Pot rejimini desteklemiş olması, geçerlilikteki uluslararası hukukun ne denli etkisiz olduğunu net bir şekilde ortaya koymuştur. Pol Pot’un iktidardan uzaklaştırıldıktan sonra başlayan hukuki yargılamalar sonucunda sadece ev hapsiyle yetinilmesi ve karınca adımlarıyla ilerleyen bu yargılamaların, 21. yüzyılın ilk yıllarına kadar ancak sonuçlandırılması, Pol Pot’un acımasız katliamlarından kurtulanlar ile onların çocukları üzerinde büyük ve derin acıları âdeta kalıcı hâle getirmiştir.

Büyük acılar yaşayan Kamboçya halkının, eski iktidarı devirdikten sonra maruz bırakıldıkları acıları ve katliamları bir daha yaşamamak üzere, geleceğe daha da umutlu baktığı şüphesizdir. Güneydoğu Asya Bölgesi’nin en önemli ülkelerinden biri olan Kamboçya, kendine özgü renkli kültürü ile medeni dünyada kararlı ve sağlam yerini günümüzde daha da sağlam bir hâle getirmiştir.

²¹ Kierman, The Pol Pot Regime’s, ...a. g. m. s. 8.

KAYNAKÇA

- CHETERIA Vicken, Agos Gazetesi, 28. 09. 2018.
- CIORCIARI, John D., “China and Pol Pot Regime”, *Cold War History*, 2013.
- DAN Tong, “Xihanuke, Boer Bute Yu Zhongguo (Sihanuk, Pol Pot ve Çin: 西哈努克波尔布特与中国)”, *Dang Shi Wenhui (Parti Tarihi Koleksiyonu: 党史文汇)*, Yıl 2000, Sayı 01.
- KIERMAN Ben, “The Pol Pot Regime’s Simultaneous War Against Viernam and Genocide of Cambodia’s Ethnic Vietmamese Minority”, *Critical Asian Studies*, Yıl 2021.
- LI Danhui, “Xihanuke, Boerbute Yu Shang Shiji Niandai de Zhongguo (Sihanuk, Pol Pot ve Geçen Yüzyılın 60’lı ve 70’li Yıllarda Çin: 西哈努克波尔布特与上世纪六十七十年代的中国)”, *Guojia Renwen Lishi (国家人文历史)*, Yıl 2013, Sayı 11.
- LU Lu, “Boer Bute Jujue Siwang (Pol Pot Ölmeyi Reddediyor: 波尔布特拒绝死亡)”, *Lingdao Wen Sui (Liderlik Metinleri: 领导文萃)*, Yıl 2001, Sayı 5.
- TAUM Yoseph Yapi, “Collective Cambodian Memories of The Pol Pot Khmer Rouge Regime”, *The Fifth Annual Conference of the Asian Executive Sumary*, 2005, Conference Paper.
- TULUN Mehmet Oğuzhan, “BM Destekli Kamboçya Mahkemesinin Aldığı Soykırım Kararı ve 1915 Olayları”, Analiz No: 2018/31, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/BM-DESTEKLI-KAMBOCYA-MAHKEMESININ-ALDIGI-SOYKIRIM-KARARI-VE-1915-OLAYLARI>
- WANG Aifei, “Boer Bute de Zuihou Jieju I (Pol Pot’un En Son Finali I: 波尔布特的最后结局 I)”, *Dangde Jianshe (Parti’nin Kuruluşu: 党的建设)*, Yıl 1998, Sayı 06.
- WANG Xiaolin, “Boer Bute: Bing Bu Yaoyuan de Jiaoxun (Uzak Olmayan Dersler: 并不遥远的教训)”, *Yanhuang Chunqiu (Çin Baharı: 炎黄春秋)*, Yıl 2008, Sayı 04.
- XU Yan, “Boer Bute: Zuohuo de Yimian Jingzi (Sol Felaketin Bir Aynası: 波尔布特: 左祸的一面镜子)”, *Bai Nian Chao (Asırlık Gel-Gitler: 百年潮)*, Yıl 2001, Sayı 03.

YAN Ming, “Boer Bute de Xingqi Yu Meiluo (Pol Pot’un Yükselişi ve Çöküşü: 波尔布特的兴起于没洛)”, *Xinwen Aihaozhe (Habersever; 新闻爱好者)*, Yıl 1998, Sayı 12.

ZHOU Zhongjian, “Hongse Gaomian de Miewang He Jianbuzhai de Fuxing (Kızıl Kmerlerin Çöküşü ve Kamboçya’nın Yükselişi: 红色高棉的灭亡于柬埔寨的复兴)”, *Dongnanya Zongheng (Güneydoğu Asya’ya Bakış: 东南亚纵横)*, Yıl 2002, Sayı 2.

MİLLİYET GAZETESİ ÖRNEKLEMİNDE KAMBOÇYA İÇ SAVAŞI'NIN TÜRK BASININA YANSIMALARI (1967-1975)

Mehmet GÖNÜLTAŞ *

Kamboçya iç savaşı, Doğu Asya ve Hindişin'inde¹ yaşanan bir dizi politik karışıklık ve sivil rahatsızlığın devamı niteliğindedir. Kamboçya'da yaşananları Çin, Vietnam, Laos ve bölgede bulunan diğer ülkelerde yaşananlardan ayırmak mümkün değildir. Dolayısıyla Kamboçya'nın erken modern tarihine bakarken Hindişin'deki gelişmeleri takip etmek yerinde olacaktır. Hindişin-Fransa ilişkileri, 17. yüzyıl'da Cizvit misyonerleri ile başlamış ve 18. yüzyılda Fransa'nın serbest ticaret isteği ile askerî müdahaleye dönüşmüş ve bölge Fransız kolonisi haline gelmiştir. Bundan sonraki süreçte bölge, Vietnam merkezli bir Fransız kolonisi olarak kalmış ve II. Dünya Savaşı'na kadar statüko büyük oranda korunmuştur.

II. Dünya Savaşı'nda Japonya'nın bölgeyi işgal etmesi ile Fransa kontrolü oldukça zayıfladı. Zaten Nazi Almanya'sı tarafından işgal edilen Fransa'nın, kolonilerine odaklanması oldukça zorlanmışken Japonya'nın askerî müdahalede bulunması, durumun Fransa için oldukça vahim bir hal almasına sebebiyet vermiştir. Japonya'nın "Asya'yı Asyalılar yönetmeli" şeklindeki görüşü, bölgeyi de etkisi altına almıştır. II. Dünya Savaşı'nın bitmesi ile bağımsızlık hareketleri büyüyerek güçlendi. Vietnam'da başlayan bağımsızlık çabaları, tüm bölgeyi etkisi altına aldı ve 1953 yılında Kamboçya da dâhil bölgedeki diğer ülkeler, bağımsızlığını ilan etti. 50'li yıllar Kamboçyalılar için düzen ve nispeten barışın olduğu güzel yıllardı (Dobbins vd., 2013: 30). Kuzeyde, Çin iç savaşını komünistlerin kazanmasının ardından bölgede, komünist ideoloji gözle görülür bir şekilde arttı ve bağımsızlık ilanlarından bile önce tüm Hindişin'inde yayılmaya başladı. Komünizmin Vietnam'da fazla yayılması nedeniyle önce Fransa-Kuzey Vietnam,

* *Boğaziçi Üniversitesi, Lisans Öğrencisi.*

¹ Çinliler olarak da bilinir kuzeyinde Çin, batısında Hindistan bulunup kabaca Tayland, Laos, Vietnam ve Kamboçya ülkelerinden oluşan bölgedir.

Fransa'nın çekilmesinden sonra ise ABD-Kuzey Vietnam arasında savaş patlak verdi. Kamboçya iç savaşının başlamasına vesile olan olaylar da tam bu noktada cereyan etmeye başladı. Vietnam'da Komünist-Antikomünist çatışmanın başlaması ve şiddetini arttırması, komşu Kamboçya'da sınır ihlallerinin doğmasına sebep olan olaylara yol açtı. Komünist yönetim kurma amacı güden Kuzey Vietnam yönetimi, Kamboçya'nın silahlı komünist grubu olan "Kızıl Kmerler'i (Khmer Rouge)" destekliyordu. Ayrıca Vietnam-Amerika Birleşik Devletleri arasındaki savaşta Kamboçya, Kuzey Vietnam'ın askerî operasyonları için kimi zaman bir üs, kimi zaman ise bir kaçış noktası görevi görüyordu. Kamboçya hükümeti, komünist olmasa dahi olayı büyüterek Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ve Çin Halk Cumhuriyeti'ni kızdırmak istemediği için bu duruma göz yummak mecburiyetinde kaldı. Bu olaylar neticesinde, Kamboçya topraklarına kaçan Kuzey Vietnamlılar, Kamboçya köylerinin Amerika Birleşik Devletleri ve Güney Vietnam tarafından bombalanmasına sebep oldu. Tüm bu süreç boyunca Kuzey Vietnam ve yer yer Çin Halk Cumhuriyeti, Kamboçya'daki komünist Kızıl Kmerler'e yardım etti ve Kızıl Kmerler'in gün geçtikte artan gücü, Kamboçya'da devlet müdahalesini kaçınılmaz bir hâle getirdi. Böylece Kamboçya iç savaşı başlamış oldu. Kamboçya iç savaşını iki döneme ayırmak gerekmektedir; 1967-1970 yılları arasında Kızıl Kmerler ve Kamboçya Krallığı arasında yaşanan silahlı çatışmalar ve 1970-1975 yılları arasında monarşinin yerine gelen Kmer Cumhuriyeti ile Kızıl Kmerler arasında yaşanan kanlı çatışmalar. Bu gelişmeler ve sonrasında yaşananlar, Türk basınında Kamboçya iç savaşı olarak geçmiştir.

Kamboçya iç savaşının, dönemin en çok okunan gazetelerinin başında gelen Milliyet gazetesi örnekleminde incelemek, dönemin Türk kamuoyunun ve basınının Kamboçya'daki duruma ve iç savaşa karşı bakış açısını anlamak için önemlidir. Soğuk Savaş'ın en gergin anlarının yaşandığı ve Güneydoğu Asya'da en kanlı çatışmaların yaşandığı dönemi, kamuoyunun en çok takip ettiği gazetelerden olan Milliyet gazetesi üzerinden incelemek, devlet ve halkın Soğuk Savaş sırasında ideolojik ve politik olarak Batı-Doğu denklemindeki yerini anlamaya yardımcı olacaktır. Araştırma sırasında Milliyet gazetesi arşivlerinin 1964-1979 yılları arası dönemi, "Kamboçya" ve "Hindiçin" anahtar kelimeleri ile taranmıştır. Bu süreçte, sadece Kamboçya ve bölgenin değil, Batı ve Doğu bloklarının olay karşısındaki duruşları ve gelişmeler de incelenmiştir. Kamboçya iç savaşı, 1967-1975 yılları arasında vuku bulmuş olsa da iç savaşa giden süreci daha iyi anlamak ve sonraki Pol

Pot yönetimine kamuoyunun bakış açısını görme yoluyla, Soğuk Savaş'ta Türk kamuoyunun nerede durduğunu görmek için 1964-1979 yılları arasındaki gazete haberlerini incelemek tercih edilmiştir.

Kamboçya iç savaşına giden yolda, Türk basınına yansıyanları şu ana hatlara bölmemiz mümkündür:

- 1 - 1946-1954 Hindiçin'i Savaşı ve Vietnam'la başlayan bağımsızlık bildirimleri ile bölgedeki diğer ülkelerin bağımsızlığına kavuşması².
- 2 - 1955-1975 Vietnam iç savaşı ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Vietnam'a müdahalesi ki bu savaş, Kamboçya'nın hem iç hem de dış politikasını büyük oranda etkilemiş ve iç savaşa sebebiyet veren en önemli etken olmuştur.
- 3 - Kuzey Vietnam ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin destekleri ile Komünist Kızıl Kmerler'in güçlenmesi sayesinde, ülke içinde devlet karşıtı silahlı bir güç oluşması.

Milliyet gazetesi, 1935-1950 yılları arasında *Tan* adıyla yayın yaptı. Ancak, *Tan Olayı* nedeniyle 1950 yılında tekrar Milliyet gazetesi adını kullanmaya başladı. 1950 ve takip eden yıllarda Demokrat Parti'yi destekleyen bir duruş sergileyen gazete, süreç içerisinde merkez-sol görüşe yaklaşmış ve bu çizgide haberler, köşe yazıları yayınlarak Soğuk Savaş Dönemi'nin çoğunda bu çizgide olmaya devam etmiştir. Gazete, 60'lı yıllar boyunca en yüksek tirajlı gazeteler arasında en üstlerde yer aldı ve halk tarafından çokça okundu. Bu da araştırma sırasında Türk kamuoyunun olaylar hakkında ne bildiğini ve ne duyduğunu anlamamız açısından önemlidir. Katı bir Batı Bloğu ülkesi olan Türkiye'de yayın yapan Milliyet gazetesinin sol görüşlü olması, Doğu Bloğu'na karşı yöneltilen önyargılara kapılmamasına neden olmuştur. Gazete, okuyucular tarafından tarafsız olması nedeniyle övülmüş ve bu durum en çok okunan gazetelerden biri hâline gelmesinde etkili olmuştur. Gazetede özellikle, Kamboçya iç savaşı özelinde, hem komünist Vietnam ve Çin Halk Cumhuriyeti sert dille eleştirilmiş hem de Amerika Birleşik Devletleri gerektiğinde yerilmiş ve yaşanan olaylar tarafsız bir şekilde açıklanmıştır.

² Milliyet gazetesi arşivleri, 1950 yılında yazılan haberlerle başladığından bu süreç gazetede, 1950-1954 yılları arasında yapılan haberler de görülmektedir.

Milliyet gazetesinde yapılan haberler çoğunlukla Batılı kaynaklar kullanılarak hazırlanan, Associated Press (AP) etiketli Washington, New York ve Kamboçya'nın başkenti Punom Pen merkezli haberlerdir. Çok az sayıda da olsa Saygon, Londra ve Pekin merkezli kaynakların kullanıldığı görülmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nin Vietnam iç savaşına müdahalesi ile bölgeye olan ilgi artmış, özellikle 1954 yılında Fransa ve Birleşik Krallık arasında yapılan "Hindçin Konferansları" sırasında yapılan haber sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır. Süreç içerisinde, özellikle 1960 sonrasında, haber kaynaklarında ve bölgeyi yakından takip eden uzmanların yazdığı köşe yazılarında büyük bir artış olmuştur. Bu köşe yazıları ve haberler, başlarda Hindçin Bölgesi'ni kapsasa da 1960 sonrası her ülke için ayrı yazılar yazılıp, haberler aktarılmıştır. Kamboçya hakkında yapılan haberlerdeki artış, bu üç ülkenin bağımsızlıktan sonra kendi iç işlerinde ayrışması sonucu meydana gelmiştir.

İncelenen tarih aralığında Kamboçya, Hindçin Bölgesi'nden ayrı tutulmayıp, Hindçin ismi altında Kamboçya'daki gelişmelerin aktarıldığı görülmektedir. 1964 yılında Vietnam iç savaşı hakkında haberler aktarılırken, olayların Kamboçya'ya sirayet etmesine yer verilmiştir. Ancak gariptir ki 1967-1969 yılları arasında Kamboçya iç savaşı hakkında ve hatta Kamboçya'da yaşanan herhangi bir askerî çatışma hakkında, Milliyet gazetesinde herhangi bir haber bulunmamaktadır. Bölge ve Kamboçya ile ilgili olarak 1950'lerin sonu ve 1960'ların başında Sami Kohen imzalı analiz ve haberler olsa da iç savaşın fiilen başladığı 1967 yılından, Kuzey Vietnam askerlerinin Kamboçya'ya girdiği 14.03.1970 tarihine kadar herhangi bir haber yapılmamış olması dikkate değerdir. 1967-1970 arasında ülkede yaşanan çatışmalar, Kuzey Vietnam destekli Kızıl Kmerler ve Kamboçya devleti arasında yaşanan silahlı çatışmalardan ibaretti. Kızıl Kmerler ile Kuzey Vietnam arasındaki ilişki, her zaman iyi değildi ve Kızıl Kmerler, Vietnam'ın Kamboçya içinde yayılarak bölgeyi kendi kontrolü altına almak istediğini düşünüyorlardı (Sung An, 1978: 248). Dünya ve Türk basını, Vietnam ve Laos'ta yaşanan çatışmalar ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin yükselişi ile Batılılara iyice sirayet eden komünizm korkusuyla ilgilenmekteydi. Bu sebeple, Kamboçya'da yeni yeni başlayan silahlı çatışmalar, bunların yanında pek önemli görülüyordu. Çin Halk Cumhuriyeti, 1960'ların başından itibaren Birleşmiş Milletler'e tam üye olmaya çalışmakta ve Birleşik Krallık ile Fransa dâhil pek çok önemli Batılı müttefik, bu üyeliği desteklemekteydi. Vietnam ve Laos'ta komünizm

yanlıları ile karşıları arasında on yılı aşkın bir süredir iç savaşlar devam etmekteydi. Hâl böyle olduğundan, 1967-69 yıllarında Kamboçya hakkında yapılan haber sayısında, ciddi bir düşüş yaşandığı gözlemlenmektedir.

1970 öncesinde Kızıl Kmer örgütü altında yaklaşık silahlı 3.000 kişi varken bu sayı, 1970 ve sonrasında Kuzey Vietnam'ın yardımıyla 30.000-50.000 seviyesine ulaşmış olup, askerî teçhizatlarını da arttırmayı başarmışlardı. Bunun sorumlusu olarak, Kuzey Vietnam'a fazla müsamaha gösteren ülkenin yöneticisi, Norodom Sihanuk görülüyordu (Summers, 1972: 259). Bir diğer sebep ise Kamboçya'nın Soğuk Savaş'ın başından itibaren, "tarafsızlık" politikası gütmesi ve ne Batı ne de Doğu Bloku'yla yakın ilişkiler kurmamasıdır. Bu sebepler dolayısıyla, 1970 yılında Kral tahttan indirilip rejim değiştirilene kadar Kamboçya hakkında haberlere pek yer verilmemiştir. Bu tarihten sonra ise Kamboçya hakkında yapılan haber sayısında inanılmaz bir patlama meydana gelmiş ve büyük bir toplumsal olaya dönüşen iç savaşın gelişmeleri, kimi zaman gün gün aktarılmıştır.

Milliyet gazetesinin Soğuk Savaş'taki yeri, diğer gazetelere kıyasla oldukça farklıdır. Hem Batı hem Doğu Blok'una ciddi eleştiriler yönelten gazetede herhangi bir tarafın desteklendiğini görmek çok sık yaşanan bir durum değildir. 28.02.1964 tarihli "Kızıl Çin ile İş Birliği mi?" başlıklı yazıda, Komünist Çin'in Doğu Asya'da yarattığı tehditlerin açık bir şekilde belirtildiği ve yaşanan komünist terör olaylarının da sorumlularından olduğunun vurgulandığı görülmektedir (Kızıl Çin, 1964). Aynı yılın 9 Ağustos'unda ise Japonya ve Kamboçya'da Amerika Birleşik Devletleri'nin savaş çıkardığı iddiasıyla protestolar yapıldığı haber yapılmış ve ABD'nin Kuzey Vietnam'da yaptığı bombalamalar eleştirilmiştir (Tepkiler Devam Ediyor, 1964). Aynı yıl içerisinde yapılan bu haberler, Milliyet gazetesinin iki tarafı da eleştiren bir konumda olduğunu gösteren hadiselerdir. Milliyet'in bu tarafsız duruşunun, tirajında yükselme sağladığından yukarıda bahsedilmişti. Buna rağmen, Milliyet gazetesinde yer yer komünizm eleştirilerinin fazlaca yükseldiği anlar olduğu da görülmektedir. 1966 yılında, "Zaferden Sonra" başlığıyla yapılan haberde Asya'nın komünistlerin eline düşeceği tehlikesinden bahsediliyor (Zaferden Sonra, 1966). Bu haberler bize, Milliyet gazetesinin anti-komünist bir çizgide olduğu ama Batı'ya da çok yakın olmadığını göstermektedir.

1955 yılına kadar bölgedeki tüm ülkeler, Hıncin şemsiyesi altında haber konusu olmuş ve Fransa-Vietnam Savaşı ile akabinde yaşanan Vietnam

iç savaşı, haberlerin ağırlıklı konuları hâline gelmiştir. 1950’li yılların sonuna doğru, Laos’ta büyüyen iç savaş da Milliyet gazetesinin ilgisini çekmiş ve Sami Kohen imzalı, 1959 tarihli iki köşe yazısı kaleme alınmıştır. 60’ların başında yine Laos hakkında fazlaca haber ve köşe yazısı bulunmakta, ancak Kamboçya’yı ilgilendiren önemli bir haberin olmadığı görülmektedir. Bunun başlıca sebebi, yukarıda da açıklanan, Kamboçya’nın tarafsızlık ilkesidir. Prens Norodom Sihanuk’un, Fransa’dan ayrılıp bağımsızlığını ilan ettikten sonra uluslararası arenada uyguladığı en önemli politika, “tarafsızlık” ve “denge” politikalarıdır (Pradhan, 1980: 843). Ne Doğu ne de Batı Bloklarına yakınlaşmayan tarafsız Kamboçya, komşuları Vietnam ve Laos’a göre daha uzun bir istikrarlı dönem geçirdi. Laos ve Vietnam’da, 1950’lerin başında komünistler ile devlet arasında iç savaşlar çıkarken Kamboçya’da, 1967 yılına kadar silahlı bir çatışma yaşanmamıştır. Bu politika, uluslararası arenada Kamboçya’ya olumlu bir imaj yaratmış olsa da kan gölüne dönmüş Hindişin Bölgesi’nde tarafsız bir ülkenin varlığı, büyük güçlerin hoşuna gitmemiş ve en nihayetinde Kamboçya’nın zararına olmuştur. Milliyet’in 1967 yılında “Kısa... Kısa...” başlıklı dünyadan haberler kısmında CIA’in Prens Norodom Sihanuk’u öldürteceği iddiası kendine yer bulmuştur (CIA Öldürtecekti, 1967). Bu tarafsızlık nedeniyle, Sovyetler Birliği’ni kızdırmamak için Vietkong askerlerinin Kamboçya sınırını ihlal etmelerine göz yummak ise Sihanuk için son büyük hataydı. Bu sayede Vietnam, Kamboçya’nın iç işlerine müdahale edebileceği bir mazeret kazanmış oldu ve ülkedeki komünist Kızıl Kmer örgütünü güçlendirmek için çaba sarf etti. En sonunda, 1970 yılında Vietkong askerleri Kamboçya’ya karşı saldırı başlattı ve yavaş yavaş Güney Vietnam sınırındaki eyaletleri kontrol etmeye başladı. 1970 yılından itibaren Kamboçya hakkında yapılan haberlerde büyük bir artış gözlemlenmekte ve artık Kamboçya, Hindişin başlığı altında değil Kamboçya başlığı altında değerlendirilmeye başlamaktadır.

Belirtildiği gibi 1967-1969 yılları arasında Kamboçya’da yaşanan silahlı çatışmalar hakkında, herhangi bir haber bulunmamaktadır. Ancak 1964 yılında, Kuzey Vietnam’ın sınır ihlalleri yaptığına ve bunun neticesinde Güney Vietnam ve Amerika Birleşik Devletleri’nin Kuzey Vietnamlı askerlerin kaçtığı köyleri bombaladığına yönelik haberler mevcut. Yapılan bir haberde, Güney Vietnam uçaklarının bir Kamboçya sınır köyünü bombaladığı ve on altı Kamboçyalı’nın hayatını kaybettiği görülmektedir. Güney Vietnam hükümeti, bunu kaçan Vietkongları etkisiz hale getirmek için mecburen yaptıklarını belirtmekte (Vietnam Uçakları, 1964). Bu hadise ile Türk

basınında ilk kez Kamboçya iç savaşına uzanan hadiselerden birini görmekteyiz. Devam eden süreçte, Kamboçya köylerinin bombalanması ve sınır ihlalleri ile ilgili birkaç haber olsa da daha fazlasına Türk basınında yer verilmemiştir. Yer verilen haberlerin dış basın kaynaklı olması da gözden kaçmamaktadır. Dış basında Kamboçya'nın görünürlüğü artmadığı sürece, Türk basınının bu ülkede yaşananlarla ilgilenmediğini söylemek mümkündür. 1970 yılında geldiğimizde ise Vietnam'ın Kamboçya iç işlerine müdahalesinin başladığı nisan ayında toplam, yedi haber yapıldığını görmekteyiz. Bu haberlerin bazıları, üst üste günlerde yapılmış ve gelişmeleri gün gün aktarmayı amaçlamıştır. 22, 23, 24 ve 25 Mart tarihlerinde yapılan dört haber de Prens Norodom Sihanuk'un görevden indirilmesi ile ilgili olup; Pnom Pen, Pekin ve Tokyo kaynaklı haberlerdir. Haberlerde, Sihanuk'un bu hadiseyi bir darbe olarak nitelendirdiği ve demokrasi için savaşacağını dile getirdiği görülebiliyor (Demokrasi İçin, 1970). Hemen sonraki gün yapılan haberde ise Sihanuk darbe yapan grubu ABD uşağı olarak nitelendiriyor ve kurulacak yeni rejimi devireceğini belirtiyor (ABD Uşakları, 1970). 25 Mart'ta yapılan haberde ise Kamboçya'daki durum için ilk kez "Halk Savaşı" tanımının kullanıldığı görülüyor ve Devrik Prens Sihanuk'un ülkedeki Amerikalı emperyalistlere karşı savaşacağı bildiriliyor (Kamboç'da Halk Savaşı, 1970). Bu aşamada, Türk basınının birden pür dikkat şekilde Kamboçya'da yaşanan hadiseleri takip etmeye başladığı söylenebilir. Öyle ki, artık haberler günü gününe yapılmakta ve dış basından alabildikleri haberleri olabildiği kadar ayrıntılı ve uzun bir şekilde aktarmaya çalıştıkları görülmektedir. Yukarıda bahsedilen süreçte yapılan haberlerin bir kısmı, 3. sayfalarda ve büyük alanlar ayrılarak yapılmış haberlerdir.

1970 yılının Nisan ayında ise Kamboçya hakkında, belki de rekor denecek sayıda haber yapılmış ve gelişmeler on iki ayrı haber ve köşe yazısı ile aktarılmıştır. Özellikle "Düşünenlerin Düşüncesi" başlıklı köşede Fahir Armaoğlu'nun imzasını taşıyan yazı, 2. sayfanın büyük bir kısmını oluşturmakta ve Kamboçya ile Hindişin'deki son durumu analiz etmektedir. Bu analizde, Kamboçya'da yaşananların Hindişin için bir dönüm noktası olduğunun ve bu durumun diğer Hindişin ülkelerindeki gelişmelerden ayrı tutulamayacağını altı çizilmektedir (Kamboçya ve Güney Doğu Asya, 1970). Ayrıca Fahir Armaoğlu'nun yorumlarında, Norodom Sihanuk'un tarafsızlık ilkesi yüzünden ülkesini Komünist Vietnamlıların at koşturduğu bir alana çevirdiği ve bu durumun en büyük sorumlularından olduğu iddiası vardır (Kamboçya ve Güney Doğu Asya, 1970).

Mayıs ayında yapılan haber sayısında da inanılmaz bir patlama yaşanmış ve pek çok günde Milliyet gazetesinin haber yaptığı neredeyse tek şey Kamboçya meselesi olmaya başlamıştır. Gazetede, sadece 2 Mayıs 1970'te Kamboçya'daki hadiseler üzerine üç ayrı haber ve köşe yazısı bulunmaktadır. 1 Mayıs'ta Amerikan askerleri Kamboçya'daki Vietkong ve Kuzey Vietnamlı grupları etkisiz hâle getirmek ve Vietkong karargâhlarını yok etmek için Kamboçya'ya girmiştir. Bu durum, gazetenin Kamboçya meselesini 2 Mayıs'ta ilk sayfaya alıp manşette yer vermesine sebebiyet verdi. Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de Amerika'nın Kamboçya'ya girmesi, büyük yankı bulmuş ve bu tarihten itibaren Vietnam iç savaşının gördüğü ilgi kadar, hatta çok daha fazlasını Kamboçya iç savaşı görmeye başlamıştır. 2 Mayıs'tan sonraki bir haftalık süreçte Milliyet gazetesinde yirmiden fazla Kamboçya hakkında haber ve köşe yazısını bulmak mümkündür. Amerika Birleşik Devletleri'nin neden Kamboçya'ya girdiğine dair analizlerden, Kamboçya'da yaşanan insanlık dramına kadar bölgede yaşanan hemen her şey, haber yapılmaya başlanmıştır³. Bu aşamadan itibaren neredeyse her gün Kamboçya üzerine haberler yayınlanmış, bu haberler ilk sayfada olmasa da 3. sayfada yer bulmuşlardır. ABD'de öğrenciler Kamboçya'ya müdahale edilmesini protesto etmeye başlamış ve protestolar hızla büyüyerek ülke geneline yayılmıştır. Aynı yılın 12 Mayıs'ında yapılan haberde, savaş karşıtı protestoların ülkeyi felce uğrattığı ve toplumda iyice yayıldığını belirtmektedir (Gençliğin Protestosu, 1970). Mayıs ayı, bu tarz öğrenci hareketi haberleri ile doludur. Bu durum, Amerika kamuoyunun da büyük oranda savaş karşıtı olduğu izlenimini doğrulamaktadır. Hatta bu öğrenci olayları, kısmen Türkiye'ye de sıçramış ve bir Amerikan Koleji olan Robert Kolej'de savaş karşıtı protestolar yapılmıştır (Nixon'un Kuklası, 1970). Amerikan müdahalesi, Türk basınında da fazlasıyla eleştirilmiş ve Amerika'nın Güney Doğu Asya'yı kan gölüne çevirdiği söylemleri yaygınlaşmaya başlamıştır. Sami Kohen'in 13 Mayıs tarihli "Yorum" köşesi de tam olarak bu noktaya değinmektedir. Tarafsız bir ülkenin savaşın içine çekildiği ve Vietnam Savaşı'nın genişletildiği iddiasıyla birlikte, bağımsız bir ülkenin haklarının gasp edilerek uluslararası yasaların çiğnediği belirtilmiştir. Ancak bu eleştiriler yapılırken Kuzey Vietnam ve komünist dünyanın Kamboçya'yı savaşa sürükleyen, bu ülkenin sınır haklarını ihlal eden hareketleri de hak ettiği suçlamayı almıştır. (Ne hakla?, 1970). Görünen o ki

³ Bu haberlere, Milliyet gazetesi arşivinin 03.05.1970 ile 10.05.1970 tarihleri arasındaki haberlerden ulaşılabilir.

hem Amerika Birleşik Devletleri hem de Kuzey Vietnam başta olmak üzere bölgedeki komünist aktörler, savaşın sorumluları olarak görülmekte ve her iki taraf da eşit oranda suçlu bulunmaktadır. Abdi İpekçi dâhil gazete bünyesinde bulunan pek çok kişinin, bu söylenenleri destekler yazılar yazdığı görülmektedir. 3 Mayıs tarihinde Kemal Bisalman tarafından yazılan köşe yazısında ise ABD'nin Kamboçya'ya müdahalesi kapitalizmin bir tesiri olarak yorumlanmış ve amacın bölgedeki savaşı uzatarak şirketlere kâr getirmesi olduğu iddia edilmiştir (Pentagonizm Yine Sırttı, 1970). Bu durum, Türk basınında da öyle olmakla birlikte, her iki tarafı da iyice yeren Milliyet gazetesinin daha tarafsız bakabildiği bir durum olduğu çıkarımına varılabilir. Zira, Soğuk Savaş'ın iyice kızıştığı dönemde NATO üyesi Türkiye'nin devlet kanallarında, bu kadar sert Amerika eleştirileri olmaması normal karşılanabilir.

1970 yılında Kamboçya'da yaşananlar hakkında yüzden fazla haber yapıldığını görmekteyiz. Önceki üç yılda, iç savaş başlamış olsa dahi, neredeyse hakkında hiç haber yapılmayan Kamboçya'nın bir anda Türk ve dünya basınında bu kadar yer tutmasının sebebi, Kamboçya meselesinin artık uluslararası bir mesele olmasıyla bağlantılıdır. Bu haberlerin en önemlileri, yukarıda bahsedilen Kuzey Vietnam sınır ihlalleri, Prens Sihanuk'un darbe ile indirilmesi ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Kamboçya'ya askerî müdahalesidir. 1971 yılında Kamboçya hakkında otuz kadar, 72 yılında ise yaklaşık yirmi kadar haber ve köşe yazısı görmekteyiz. Bu haberlerden anlaşıldığı kadarıyla 71 senesi, komünist cephenin atağa geçtiği ve çatışmaların Kamboçya'nın başkentine kadar ilerlediği yıldır. Bu komünist saldırılar, sadece Kızıl Kmer grubuna ait değil, aynı zamanda Kuzey Vietnam ve hatta Çin Halk Cumhuriyeti destekli saldırılardır. Hatta 20 Şubat tarihli bir haberde, Kuzey Vietnam Temsilcisi, Amerika'yı Kızıl Çin'in de olaylara müdahale edeceği tehdidiyle korkutmaya çalışmaktadır (Uzak Doğu'ya Kızıl Çin, 1970). 71 yılının ikinci yarısı ise Çin ve ABD'nin yumuşama dönemine girdiği bir dönem olması sebebiyle Kamboçya'nın daha arka planda kaldığı bir yarıyıdır. ABD Başkanı Nixon ile Komünist Çin Başkanı Mao arasında yaşanan yakınlaşma, iki ülke arasında bir yumuşama yaratmış ve bölgedeki askerî ve politik gerilimin bir nebze de olsa düşmesine olanak sağlamıştır. Bu nedenle yılın kalanında Kamboçya ile ilgili önemli haberler olmadığı görülmektedir. 1972 senesi ise Çin-ABD ilişkilerinin iyice yumuşadığı bir dönem olduğundan, Kamboçya meselesi sadece 3. sayfadaki "Dünyada Dün" kısmında kısaca bahsedilerek geçilmektedir. 1972 senesindeki en önemli olay ise Kuzey Vietnam ile ABD arasında barış olma ihtimalinin doğmasıdır. Bu

durumun Türk basınında da memnuniyetle karşılandığını görmek, mümkündür. 28 Ekim tarihinde İsmail Cem tarafından düzenli olarak yazılan “Olayların İzinde” köşesinde bu durum mercek altına alınmış ve yapılacak potansiyel bir barışın, sadece bölgeye değil tüm dünyaya katkı sağlayacağı belirtilerek bu durumun Türkiye için de önemli olduğu vurgulanmıştır (Taktik ve Barış, 1972).

Sonraki yıl, Kamboçya iç savaşını etkileyen üç önemli olay yaşanmıştır. İlk olarak, Amerika Birleşik Devletleri ile Kuzey Vietnam arasındaki barış görüşmeleri başarısızlıkla sonuçlanmış ve savaş kaldığı yerden devam etmeye başlamıştır. İkinci olarak, ABD Başkanı Nixon’a ait dinlenme kayıtları sonrasında ABD’de Watergate Olayı olarak bilinen skandallar ortaya çıkmış ve bu durum ABD’yi bir süreliğine Hindçin’de yaşanan gelişmelerin dışında itmiştir. Son olarak, Amerika Birleşik Devletleri zor durumda kalan Kamboçya hükümetine, komünistlere karşı hava desteği vermeye başlamıştır. Özellikle son madde, Kamboçya’da durumun komünistler için iyiye gittiğini ancak hükümetin çok zor durumda kaldığını göstermektedir. Prens Sihanuk’un devrilmesinden sonra yerine gelen hükümet, tarafsız kalmak istemiş ama komünist tehdidi büyüyünce, bölgedeki en büyük antikomünist güç olan ABD ile müttefik olmaya başlamıştır (Qureshi, 1970: 320). Haberler, artık Kamboçya’daki durumun oldukça kanlı olduğunu aktarmakta ve Kamboçya’nın yeni Vietnam olmak üzere olduğu iddia edilmektedir. Sami Kohen’in “Dünya’ya Bakış” köşesindeki 12 Nisan tarihli yazısında, Kamboçya’nın komünistlerin eline düşeceği ve orada da kızıl bir yönetim kurulacağı düşüncesinin hâkim olduğunu görmek mümkündür (Yeni Bir Vietnam, 1973). Bu haberler dışında, Kamboçya hakkındaki bilgiler genellikle “Dünyada Dün”, “Dünyada Neler Oldu Neler”, “Dünyada Geçen Hafta” başlıklı kısımların altında, kısaca bahsedilerek geçilmiştir. Kaynakların artık iyice Hindçin Bölgesi’ne kaymış olması da ilgi çekicidir. Özellikle Saygon, Hanoi, Pekin ve Pnom Penh kaynaklı haberlerin sayısı artmış, bunların yanında Washington, Tokyo kaynakları da kullanılmıştır. Burada, Pekin’in önemini vurgulamak gerekmektedir; zira 1973 yılında ABD ile Çin Halk Cumhuriyeti arasında Kamboçya’da barış yapılması için görüşmeler yapılmış ancak başarıya ulaşamamıştır (Connolly, 2010: 213). Bu yılın bir diğer özelliği de inceleme ve yorum yazılarının iyice artmış olmasıdır. Sami Kohen öncülüğündeki çeşitli köşe yazıları, Hindçin’de yaşanan gelişmeleri yorumlayarak halka aktarılmaya çalışılmıştır. Yılın ikinci yarısında Kamboçya’nın başkenti Pnom Penh’in komünistler tarafından

kuşatıldığı haberleri, Türk basınında geniş yer bulmuştur. 7 Ağustos'taki bir yazıda, ateşkes görüşmelerinden fırsatla Kamboçya başkentine ilerleyen Vietkonglar nedeniyle başkent in düşmek üzere olduğu ve Hindiçin Bölgesi'nin tamamen komünist yönetimler eline geçeceği yorumları yapılmıştır (Üçüncü Vietnam, 1973). 1974 yılında görece daha az haber yapılmış ve neredeyse bir yıldır devam eden Pnom Penh kuşatması dışında bir gelişme aktarılmamıştır. Ara sıra sivil katliamlardan ve Kamboçya hükümetine karşı yapılan suikastlardan bahsedilse de bunlar, geniş bir yer bulamamıştır.

1975 yılı savaşın son senesi olması sebebiyle oldukça hareketli geçmiş bu durum, Milliyet gazetesine de yansımıştır. Bahsi geçen yılda, Kamboçya hakkında yaklaşık yüz kırk kadar haber ve köşe yazısı kaleme alınmıştır. Ayrıca 1975 yılında, Kamboçya iç savaşı dışında Laos ve Vietnam iç savaşlarının da sonu gelmiş ve komünist yönetimler bu ülkelerin başına geçmiştir. Bu nedenle, yazılan haberlerin hepsi sadece Kamboçya ile ilgili olmayıp, aynı zamanda bölgedeki diğer ülkelerin de dâhil edildiği haberler ve köşe yazılarıdır. Yılın ilk ayında, iç savaşın devam ettiği ve başkent Pnom Penh'in nisan ayında Kızıl Kmer kuşatmasına yenik düştüğünü görmekteyiz. Aynı haftalar içerisinde Vietnam'da da komünistlerin zafer ilan ettiği ve Amerika'nın bölgeden çekildiği haberlerini görmek mümkündür. Prens Sihanuk, 1970 yılından beri Kamboçya Ulusal Birleşik Cephesi'ni Pekin'den yönetmekte ve Kızıl Kmerler dâhil, darbeci hükümete karşı olan herkesi hoş görmekteydi (Etcheson, 1987: 190). Haberlerden gördüğümüz kadarıyla Devrik Prens Norodom Sihanuk, Kızıl Kmerler'in yönetimi almasından gayet memnun bir şekilde ABD'nin teklifini kabul etmeyerek ülkenin başına geçmeyi de reddetmektedir (Sihanuk Reddetti, 1975). Bu aşamada, Milliyet gazetesinde ABD'nin bir müttefik olarak güvenilir olup olmadığı sorgulanmaya başlanmıştır. Aynı yıl Sami Kohen'in "Dünya'ya Bakış" köşesinde yazdığı yazıda, ABD'nin bugün Hindiçin'de yaptıklarını yarın diğer bölgelerde de yapabileceği şüphesinin arttığı ve Avrupa'nın bile bu korkuya kapıldığı bilgisini aktarmaktadır (Sam Amca, 1975). Sami Kohen, aynı dönem içerisinde son yaşanan gelişmeleri "Dünyaya Bakış" köşesinde defalarca incelemiş ve bundan sonra ne olacağına dair soru işaretlerinin olduğu bir tablo çizmiştir. İlerleyen süreçte, başkent in düştüğü ve komünist yönetimin tesis edildiğine dair haberler mevcuttur. Bu aşamadan sonra yapılan haberler, Kamboçya'daki komünist yönetimin zalimliği üzerinedir. İç savaştan sonra başa geçen Pol Pot yönetimi, ülkede kapitalizm ile ilişkili olan

her şeyi yok etmeye başlamış ve bu süreç, birkaç yıl devam etmiştir (Panh, 2004: 118). Verilen bir habere göre Fransız bir doktor, Pnom Penh'de boğazları kesilmiş 300 kişi olduğunu belirtmektedir (Kızıl Kmerler Öldürdüler, 1975). Bu ve bunun gibi haberlerin sayısında artış olmuşsa da Laos iç savaşının kızışması sebebiyle ilgi oraya ve Tayland'ın da komünistleşmesi korkusuyla Tayland'a kaymıştır.

Sonuç olarak, iç savaşın ilk yıllarında neredeyse hiç ilgi görmeyen Kamboçya meselesi, Vietkongların müdahalesi ile uluslararası bir meseleye dönüşünce, Türk basınında da çokça yer bulmaya başlamıştır. 1970-1975 yılları arasında, Kamboçya hakkında yüzlerce haber yapıp köşe yazıları yazılmış, kullanılan kaynakların sayısında büyük bir artış görülmüştür. Savaşın sonlarına doğru New York, Washington, Pekin, Hanoi, Saygon, Pnom Penh ve Tokyo kaynaklı haberlerin olduğu görülmektedir. Ayrıca meseleye gereken önemin verildiği, yazılan köşe yazılarında görülen büyük artışta anlaşılabilir. Sami Kohen, Fahir Armaoğlu ve hatta Abdi İpekçi gibi usta isimlerin inceleyerek aktardığı Kamboçya meselesi, genellikle tarafsız bir gözle yazılmış ve taraf tutmaktan kaçınılmıştır. Yer yer ABD'ye yapılan eleştirilerin dozu artmış olsa da aynı dozda olmasa da eleştirilerin komünist tarafa da yöneltildiği görülebilir. Soğuk Savaş'ın kızıştığı ve Hindçin Bölgesi'nde birden fazla ülkenin komünist rejime geçtiği bir süreç olan Kamboçya iç savaşı, Türk basınında Milliyet gazetesi örneğinde görüldüğü üzere 1967-1969 yılları arasında olmasa da 1970-1975 yılları arasında gereken önemi görmüş ve kamuoyu tarafından yakından takip edilmiştir.

Kamboçya ve Güney Doğu Asya

KAMBOÇYA Devlet Başkanı Prens Sihanouk'un, komünist sızılmaları tehlikeli bir şekil almaya karşısında ülkesinin tarafsızlığını teyid bakımından 11 martta tahrir etmiş olduğu anlaşılan Kuzey Vietnamaleyhtarları gösteriler, 18 martta kendisinin devrilmesiyle sonuçlandı. Şüphesiz, 1954 Cenevre Anlaşmaları ile tarafsızlık politikası izleyen Kamboçya'nın Devlet Başkanının iktidardan düşürülmesi, birdenbire gelişmiş ve patlak vermiş bir olay değildir. Bu olayın arkasında, Sihanouk'un, bütün kusurları ve beceriksizlikleri ile yıllardır izlemekte olduğu tarafsızlık politikası bütünü ile yatmaktadır. Amerika'nın Vietnam politikasında 1965'ten itibaren tırmannmaya başlaması, gerçektir ki, Kamboçya'nın tarafsızlık politikasında nazik bir durum meydana getirmiştir.

Bu sadece Kamboçya için değil, yine bir tarafsızlık içinde bulunması gereken Laos için de söz konusudur. Amerika 1967'ten sonra Vietnam Savaşı'na gittikçe yoğun bir şekilde buluşmaya ve bitiren askeri aşırılığın bu savaş için koymaya başlamasına, Amerika'ya ve Güney Vietnam'a karşı savaşan Kuzey Vietnam ve Viet Cong için, Laos ve Kamboçya'nın tarafsızlığı, kullanılması gereken stratejik ve avantaj haline gelmiştir. Su anlamda ki, Kuzey Vietnam komünistleri, Güney Vietnam'la savaşan Viet Cong güçlerinin yaptıkları yardımı bu iki ülkeden geçirmeye başlamışlardır. Laos'tan geçen yardım yolu, bu ilkeyi Kuzey'den Güney'e izleyen Ho Chi Minh Kervanı adını almıştır. Fakat bu yol Güney Vietnam'ın ancak Kuzey bölgelerine kadar ulaşabilmeyecekti. Güney Vietnam ve özelikle basamak Saygon bölgesinde tethis hareketlerinde bulunan Viet Cong'un beslenmesi ve malzeme haklarından desteğilenilmesi için Kamboçya topraklarının kullanılmasını da önemliydi.

YAZAN :

Prof. Dr. Fahir H. ARMAOĞLU

[Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyesi]

Darbeden birkaç gün sonra, başkanı Phnom Penh'in 120 kilometre kadar Kuzey - Doğu'nda bulunan ve genellikle Viet Cong'un hüküm olduğu Kompong Cham bölgesinde yine Viet Cong'un los kırmamasla başlayan Sihanouk tarafından gösterilerin yeni Kamboçya idaresi için bir güçlük olduğu gerçektir. Fakat bu gösterilerin bütün ülkeye yayılan bir nitelik taşıması, Sihanouk'un ülkesine dönmesini sağlayacak kuvvetli bir imkânın varlığına işaret etmektedir. Şu halde, Sihanouk'un vakum bir gelecekte ülkesine dömesi mümkün değildir. Bununla beraber Sihanouk'un düşürülmesi, sadece Kamboçya'nın dar çerçevesi içinde gör-

üldüğü doğrudur nitelikte görünmüştür.

Sihanouk'un iktidardan düşürülen darbe, Güney Doğu Asya komünizminin bu amaçlı şartları değiştirecek nitelikte olduğu gibi, aynı Vietnam'daki çözüm formüllerini içerir. Ancak, Amerika'nın tutumunda da etkileyecek niteliktedir. Çünkü, stratejik şartlar Amerika'nın lehine bir dönüşüm göstermiştir.

Kamboçya'nın yeni idarecileri... tarafsızlık politikasını savunmakta beraber, kesin bir şekilde komünizme karşı bulumaktadırlar. Bu sebepten dolayı, Güney Vietnam'da sıkıştırılan ve Kamboçya'ya sığınan Viet Cong kuvvetlerinin, Güney Vietnam

KAMBOÇYA

VIETNAM UÇAKLARI TAARRUZ ETTİ

Kamboçya Hükümeti, Güney Vietnam uçaklarının hudut bölgesindeki bir köyü bombaladıklarını ve 16 Kamboçya'nın ölümüne sebep olduklarını bildirdi. 14 köyü yaraladı, birçok evler yıkıldı. Kamboçya av uçakları bir G. Vietnam keşif uçuşını düşürdü.

İki tarafın temsilcileri hudut olayını tahkik için toplandı. G. Vietnam makamlarına göre, Komünist Vietcong çetecileri uçuşları sırasında Kamboçya'ya sızıyorlar. Sen habise bu... den oldu.

BREZİLYA

HUZURSUZLUK ARTIYOR

Yarım milyon Brezilyalı Sao Paulo'da Başkan Goulart'a ve onun reformlarına karşı nümayiş yaptılar. Nümayişçiler, ana caddelerden geçtikçe öylelere ve dua ederek geçtiler ve "Demokratik değişikliklerin muhafaza edilmesini" istediler. Bu yürüyüş geçen hafta Rio'da öğrencilerin yaptıkları mitingte cevap teşkil ediyordu.

Yeni nümayiş, Brezilyayı bugün azaltmaya çalışan yeni huzursuzluk dalgasının yeni bir aşama sayılıyor. Başkan Goulart toprak reformu yapmak ve solcu partilerin faaliyetini sınırlamak arzusunda. Muhafızlar ise, kendilerini diktatörlük kurmak istemekle suçlanıyor.

MALAYSIA

GİZLİ TESKİLAT MEYDANA ÇIKARILDI

Malaysia ordusu, Federasyonu dahil 8000 evlerinde yakınlı faaliyet içinde olan bir Endonezya teşkilatını meydana çıkardı. Teşkilatın başkanı olan... Endonezyalı ajan Teqatun Sonato yakalandı. Diğer 150 kişi de gözaltına alındı.

Malaysia Hükümetinin açıkladığına göre, Vietnam'daki Endonezya Devlet Atarajı Lâfif Serjal, burada çıkartarak Malaysia'ya iltica hakkını kullanmış. Sebep: Sukarno'nun Malaysia'ya karşı politikasına muhalifliği.

KEŞMİR

YİNE TALİK

Güvenlik Komitesi Keşmir meselesinin müzakeresini 5 Mayıs talik etti. Pakistan Komitesi görüşmelerde devam etmesini, Hindistan ise Mayıs birakılmaması istemisti. Komite, iki hükümetin de çağrıda bulunarak, yeni toplantıya kadar nazik bölgede harış muhafaza etmelerini istedi.

KISA KISA

BELGRAD — Yunan Başbakanı Papandreu Yugoslavyayı ziyaret teklifini kabul etti. Ziyaret tarihi henüz açıklanmadı.

WASHINGTON — Başkan Johnson'un basını sekreteri P. Salinger ölümüne karşı, Yetime George Reedy getirildi. İstifaya sebep: Salinger, Senato seçimlerine katılmak.

KAHİRE — Krescey, Nasr'in daveti üzerine Mısır'a Kahireye gidecek. Ansan - buralı inşaatına birinci kısmının tamamlanması toreninde hazır bulunacak.

TEKSAAS — Jack Ruby'nin kardeşleri azlettileri avukat M. Bell yerine, Teksas'ın meşhur avukatı Percy Foreman'ı tuttular. Yeni avukat yakında Ruby'nin idam cezasını temyiz ettirecek.

KONGO

NATO ÜSLERİ DEVREDİLDİ

Belçika, Kongro'daki NATO üslerini yerli makamlara teslim etti. Hâlen Kongo'yu ziyaret etmekte olan Belçika Dışbakanı P. H. Spaak ile Kongo Başbakanı C. Adoua arasında bu imzalanın anlamı 2 asker üstün idaresini tamamen Kongo'lulara bırakıyor. Spaak ve Adoua şimdi bazı mali meseleleri halletmek için görüşmeler yapılıyorlar.

Halk paniğe kapıldı

Non günlerde Kamboçya başkanı Pnom Pen'in bombalanması hızlandırılınca, halk paniğe kapılmıştır. Bir bombardıman akınında 80 kişi ölmüş, 200 kişi yaralan-

mıştır. Resimde, bakıma muhtaç iki çocuğu ile saklanmış bir anne kendisini evliş kurtarmalarını bekliyor.

KAMBOÇYA'da DURUM

*Pnom Pen'den Tayland'a sığınan
bir Fransız doktoruna göre:*

KIZIL KMER'LER, PRENS MATAK ve BAŞBAKAN BORET'i ÖLDÜRDÜLER

- Doktor, kentin pazar yerinde boğazları kesilmiş
300 kişinin cesedini gördüğünü açıkladı

PARIS, AA

PNOM Pen'den gelen bir Fransız doktor, Kamboçya başkentinin Kızıl Kmerler düzeninden sonra Prens Sirk Matak ve Başbakan Long Boret'in vurulması "öldürüldüklerini" haber vermiştir.

Pnom Pen'deki "Calmette" Hastanesinin Başhekim Dr. Bernard Piquart, kentin ana pazar yerinde boğazları kesilmiş durumda yatan 300 kişinin cesedini gördüğünü de söylemiştir.

Kamboçya'daki yabancı mübaccilerle birlikte Tayland'a geçtikten sonra Fransız Devlet Televizyonuna demec veren Dr. Piquart, bundan beş yıl önce kuzeni Sihanuk'u iktidardan uzaklaştıran darbenin düzenleyicilerinden Prens Sirk Matak ile Kamboçya'nın

son Başbakanı Long Boret'in, Pnom Oteli karşısında bulunan Pnom Pen Spor Kulübünde öldürüldüklerini söylemiştir. Fransız doktor, kentin Kızıl Kmerlerin eline geçmesinden sonra, Kızıl Kmer askerlerini ve Kızıl Kmer askerlerinin saldırısına uğrayan Fransız kadimlere de tedavi ettiğini söylemiştir.

HALK KIBESİL

ALANLARA NAKLEDİLİYOR

Singapur'da dinlenen Pnom Pen Radyosu, Kamboçya'nın yeniden imarı çalışmalarının başladığını, askerlerin ve işçilerin savaşta esir edilen yolları onardıklarını, öğrencilerin de piring tarlalarında çalıştıklarını bildirmiştir. Tayland'a gelen yabancı mübacciler, "milyonlarca Kamboçyalının piring tarlalarında çalışması üzere bombardan kurtulmuş alanlara nakledildiklerini" söylemişlerdir.

KAYNAKÇA

- Connolly, C. A. (2010). Kissinger, China, Congress, and the Lost Chance for Cambodia. *The Journal of American-East Asian Relations*, 17(3), 205-229. <http://www.jstor.org/stable/23613286>
- Dobbins, J., Miller, L. E., Pezard, S., Chivvis, C. S., Taylor, J. E., Crane, K., Trenkov-Wermuth, C., & Mengistu, T. (2013). Cambodia. In *Overcoming Obstacles to Peace: Local Factors in Nation-Building* (pp. 29-66). RAND Corporation.
- Etcheson, Craig. "Civil War and the Coalition Government of Democratic Kampuchea." *Third World Quarterly* 9, no. 1 (1987): 187-202.
- Milliyet Gazetesi İnternet Arşivi. Bağlantı: <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr>, Son erişim 10.04.2022.
- Panh, R. (2004). Bophana: A Cambodian Tragedy. *Manoa*, 16(1), 108-126.
- Pradhan, P.C. "CAMBODIAN CRISIS OF 1970." *Proceedings of the Indian History Congress* 41 (1980): 843-51.
- Qureshi, K. (1970). THE CAMBODIAN CRISIS, 1970. *Pakistan Horizon*, 23(3), 319-331.
- Summers, L. (1972). The Cambodian Civil War. *Current History*, 63(376), 259-278.
- Tai Sung An. (1978). Turmoil in Indochina: The Vietnam-Cambodia Conflict. *Asian Affairs*, 5(4), 245-256.

BÖLGESEL EKONOMİ BAĞLAMINDA KAMBOÇYA

Ahmet Faruk IŞIK - Temmuz Yiğit BEZMEZ***

1 - Kamboçya Ülke Profili

Kamboçya, resmî adıyla “Kamboçya Krallığı”; 1953 yılında Fransa’dan bağımsızlığını kazanmıştır. Ülkenin batı ve kuzey batısında Tayland, kuzeyinde Laos ve doğu ve güney doğusunda Vietnam yer almakta olup, Tayland Körfezi’ne kıyısı olan bir Güneydoğu Asya ülkesidir. Bahsedilen ülkeler dışında Tayland, Malezya ve Endonezya’ya deniz sınırı vardır. Ülke, parlamenter anayasal monarşi ile yönetilmektedir. Ülkenin resmî dili Kmerce, dini Budizm’dir. Etnik olarak, ülkede Kmerler %95,4’lik oranla çoğunluğu oluşturmakta olup, resmî dil Kmerce’dir. Kmerce dışında azınlık nüfusun dilleri olan Çamca, Çince ve bazı kabilelerin dilleri konuşulmaktadır. Ülkenin toplam nüfusu, yaklaşık olarak 17 milyondur. Nüfus bakımından ASEAN ülkeleri içinde en kalabalık 17. olan ülkenin¹ 2,2 milyon nüfuslu başkenti Phnom Penh, ülkenin en kalabalık şehridir. Kamboçya’nın gayrisafi yurtiçi hasılası (GSYİH), 28 milyon dolar ile nüfusuna paralel olarak ASEAN ülkeleri arasında benzeri bir sıralamayla 18. en zengin ülkesi olarak konumlanmaktadır².

* *Shanghai International Studies University, Karşılaştırmalı Siyaset ve Bölge Çalışmaları Doktora Adayı, Shanghai Academy of Global Governance and Area Studies ve Italy World Affairs Institute Araştırmacısı, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK)-Asya Pasifik İş Konseyleri Koordinatörü.*

** *Proje ve İş Geliştirme Yöneticisi, Fransa Ticaret Odası (CCI France-Turquie).*

¹ Total population of the ASEAN countries from 2016 to 2026, <https://www.statista.com/statistics/796222/total-population-of-the-asean-countries/> (07.02.2022).

² Gross domestic product (GDP) of the ASEAN countries from 2016 to 2026, <https://www.statista.com/statistics/796245/gdp-of-the-asean-countries/> (09.02.2022).

Kamboçya Haritası³

2 - Kamboçya'nın Dış Politika Öncelikleri

Kamboçya, dış politikasını beş temel prensibe oturtmuştur. Bunlar sırasıyla;

- Ulusal bağımsızlığı, egemenliği, toprak bütünlüğünü ve tarafsızlığı korumak; barışı, güvenliği, istikrarı, düzeni ve toplumsal birliği korumak,
- Ulusal bağımsızlık ruhuna dayalı olarak yurtdışında daha fazla dostluğu teşvik etmek,
- Ekonomik diplomasiyi teşvik etmek,
- Çok taraflılığı desteklemek ve güçlendirmek,
- Kamboçyalı diplomatların kalitesini, verimliliğini ve kapasitesini artırmak.

Bu ilkeler, pratikte farklılık gösterebilmektedir. Ülkenin dış politikası, iç politikalar çerçevesinde ekonomik istikrarı sağlamak ve yoksulluğu azaltmak adına şekillenmektedir. Bu ilkeler, Kamboçya için mevcut konjonktürde

³ Kamboçya Haritası, Nation Online, <https://www.nationsonline.org/oneworld/map/index.htm> (06.02.2022).

seçenek değil, zorunluktur. Bu ilkelerin temelinde, zor sağlanmış barışı ve ülkenin bağımsızlığını koruma fikri vardır. Müesses nizam içerisinde kendini konumlandırmaya çalışan Kamboçya, aktif olarak bölgedeki ülkelerle etkileşim sağlamaktadır. Bilhassa, dış politikasında ASEAN ülkeleriyle olan ilişkilerine özen göstermektedir. Bu ülkeler sırasıyla; Endonezya, Malezya, Tayland, Filipinler, Singapur, Bruney, Vietnam, Laos ve Myanmar'dır. Kamboçya, sınır problemi yaşadığı Tayland, Vietnam ve Laos'la özel bir ajanda takip etmektedir.

Kamboçya anayasasında, ülkenin politik çizgisi net bir şekilde belirtilmiştir. Anayasanın 1. Maddesi'ne göre ülke bağımsız, tarafsız, süresiz ittifaksızlık ve barışçıl bir politikaya sahip olmalıdır⁴. Anayasanın 53. Maddesi'ne göre Kamboçya, ülkesinde yabancı askerî birliklerin hiçbir faaliyetine izin vermemektedir. Aynı şekilde, Kamboçya ordusunun da ülke dışı faaliyetlerini kesin bir şekilde sınırlandırmıştır. Bu noktada tek istisna, Birleşmiş Milletler (BM) çerçevesinde olan faaliyetler olmuştur. Kamboçya, geçmişte çok sorunlar yaşayan bir ülke olarak, BM gibi birçok uluslararası örgütten destek görmüştür. Bu bağlamda Kamboçya; Güney Sudan, Lübnan gibi ülkelere "Barış Gücü" göndermektedir⁵.

Diğer taraftan, zaman zaman Kamboçya'nın topraklarında, Çin'e ya da Amerika Birleşik Devletleri'ne askerî üs vereceği gündeme gelmekte ve tartışılmaktadır. Fakat bu gündem, Kamboçya'lı resmî makamlarca defaatle reddedilmekte olup, günümüze kadar da böyle bir gelişme yaşanmamıştır. Keza, bu durum devlet anayasasına da uygun değildir⁶. Kamboçya'nın gelecekte ne tür zorluklar ortaya çıkarsa çıksın, dengeleme ve riskten kaçınma siyasetiyle ülke çıkarlarını koruyacağını düşünmek mümkündür⁷.

⁴ រដ្ឋប្រឹក្សានៃព្រះរាជាណាចក្រកម្ពុជា, Council of Jurists of Office of the Council of Minister, <https://www.coj.gov.kh/wp-content/uploads/2017/03/រដ្ឋប្រឹក្សានៃព្រះរាជាណាចក្រកម្ពុជា.pdf> (27.03.2022).

⁵ "The young Cambodian peacekeeper inspiring change: Paving the road to lasting peace amidst the pandemic", United Nations-Cambodia, 28 Mayıs 2021, <https://cambodia.un.org/en/128883-young-cambodian-peacekeeper-inspiring-change-paving-road-lasting-peace-amidst-pandemic> (28.03.2022).

⁶ Ankit Panda, "Cambodia's Hun Sen Denies Chinese Naval Base Again-But What's Really Happening?", The Diplomat, 2 Haziran 2020, <https://thediplomat.com/2020/06/cambodias-hun-sen-denies-chinese-naval-base-again-but-whats-really-happening/> (01.03.2022).

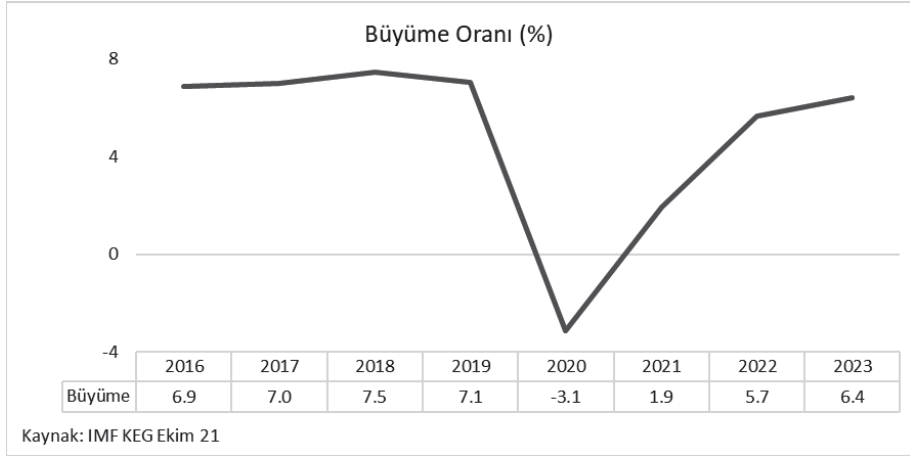
⁷ Pou Sothirak, Geopolitics, Great Power Competition, and Cambodian Foreign Policy, Cambodia 2040: International Relations and Governace, Konrad-Adenauer-Stiftung (KAS),2021, Pp.41.

Kamboçya, her ne kadar çözülmemiş sıkıntılar olsa da başka ülkelerle çatışmaya girmeden, denge siyaseti güderek ekonomik büyümeye ve ülkenin yurtdışındaki profilini düzeltmeye odaklanmaktadır. İnsan hakları konusunda çokça eleştirilen Kamboçya, BM'nin dokuz İnsan Hakları Sözleşmesinin sekizine taraftır. Uluslararası arenada imajını düzeltme bağlamında, BM'nin Kamboçya'da "İnsan Hakları Ofisi" açmasına izin vermiştir⁸.

Bu noktada, 2022 ASEAN zirvesine ev sahipliği yapan Kamboçya, bu yıl ki zirveyi bir fırsat olarak değerlendirecek ve denge siyasetinin altını tekrardan çizecektir. Kamboçya dış politikasında ve ekonomisinde çok taraflılığı desteklemekte ve korumacı politikalara karşı çıkmaktadır. Kamboçya gibi görece sınırlı etki gücüne sahip bir devlet için 'tüm yumurtalarını tek bir sepete koymaktan' kaçınmak esastır.

3 - Kamboçya Dış Ticareti ve Yatırım İlişkileri

Kamboçya ekonomisi, son on yılda ortalama %7 oranında büyümüştür. Ekonomi, Covid-19 salgının etkisiyle 2020 yılında %3,1 daralmıştır. 2021 yılında büyümenin %1,9'a gerilediği tahmin edilirken ilerleyen dönemde büyümenin %6,5 bandına oturacağı öngörülmektedir.

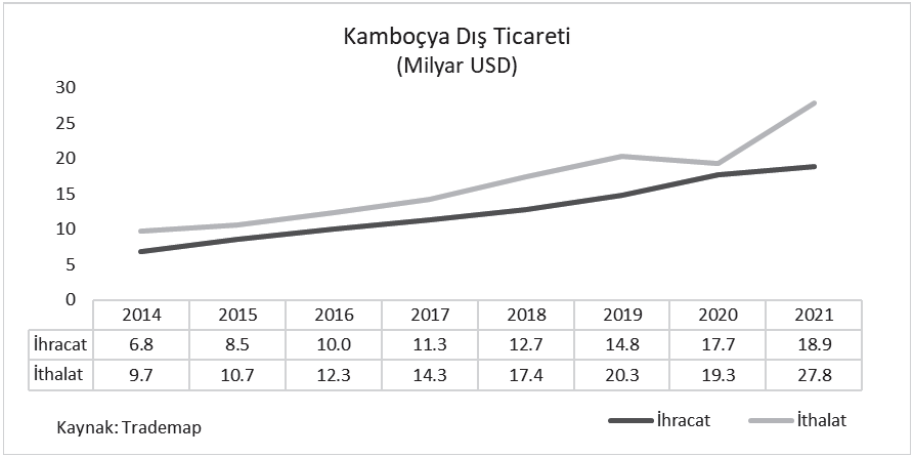

Kamboçya Büyüme Oranı⁹

⁸ ការិយាល័យឧត្តមសុខដករទទួលបន្ទុកសិទ្ធិមនុស្ស (ការិយាល័យ OHCHR), <https://cambodia.ohchr.org/en/rule-of-law/overview> (28.02.2022).

⁹ IMF KEG Ekim 21.

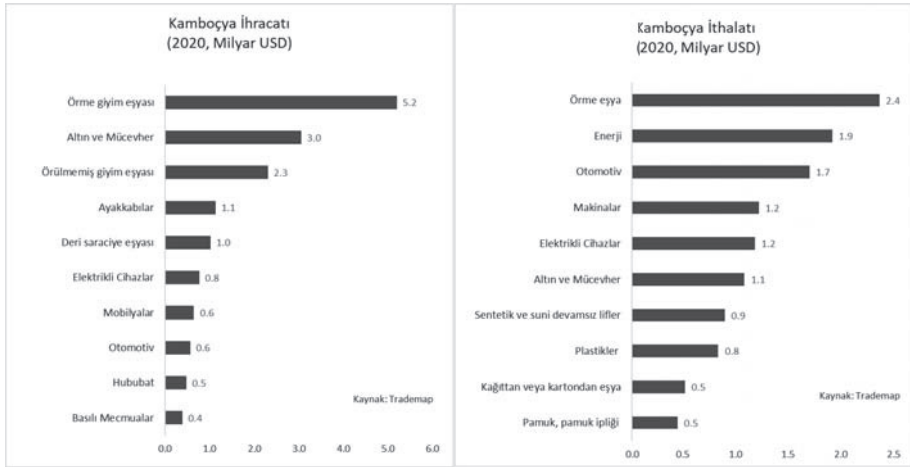
Kamboçya dış ticareti, genellikle açık vermektedir. Dış ticaret açığı, 2016 yılında 2,9 milyar USD seviyesinden 2019 yılında, 5,5 milyar USD'ye kadar yükselmiştir. 2020 yılında, salgının etkisiyle ihracat %20 artarken ithalat %5 azalmış, dış ticaret açığı 1,6 milyar USD seviyesine kadar gerilemiştir. Ekim 2020 ile Eylül 2021 arasındaki 12 aylık döneme bakıldığında Kamboçya ihracatı, 19 milyar USD seviyesinde seyrederken aynı dönemde ithalatı, 28 milyar USD seviyesinde gerçekleşmiştir. İhracatının dörtte birini ABD'ye gerçekleştiren ülke, ithalatının üçte birinden fazlasını Çin'den karşılamaktadır. 2020 yılı verilerine göre, Kamboçya ihracatının %60'ını tekstil ile altın mücevher sektörlerinden gerçekleştirmiştir. İthalatta ise tekstil ürünleri, enerji ve otomotiv sektörleri öne çıkmaktadır¹⁰.

Kamboçya Dış Ticareti¹¹.

¹⁰ Bu başlıkta, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK), ekonomik araştırma verilerinden faydalanılmıştır, 10 Şubat 2022.

¹¹ Trademap.

Kamboçya'nın İhracat ve İthalat Oranları¹².

Yatırım İlişkileri

Kamboçya, 1953 yılında bağımsızlığını elde etmesine karşın, kişi başına düşen millî gelir ve toplam ticaret hacmi, ancak 1993 yılından itibaren gelişme kaydetmeye başlamıştır. Arada oluşan 40 yıllık dönem boyunca siyasi istikrarsızlıklar, iç savaşlar ve toplumsal kargaşayla mücadele eden Kamboçya, verimli topraklarının getirdiği imkânlarla tarım ekonomisi olarak kalabilmiştir. Nitekim 1985 yılına gelindiğinde dahi ülke GSYH'sinin %90'ının, tarım sektörünün katkısıyla oluştuğunu görmek mümkündür. Sanayi faaliyetleri çoğunlukla pirinç, balık, odun ve kauçuk olmak üzere tarımsal ürünlerin işlenmesinde yoğunlaşmıştır. 2019 yılında tarım sektörünün oranı %16,7 seviyesine düşerken, Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (ASEAN) içinde tarımın en yüksek oranda GSYH içinde yer bulduğu ikinci ülke olmuştur¹³.

Kamboçya Krallığı'nın 1993 yılında kurulmasından sonra siyasi dalgalanmalara rağmen sağlanan istikrar düzeni ve küresel ekonomiye entegrasyon adımları sayesinde, halkın refahında önemli iyileşmeler sağlanmıştır. Nitekim 2005-2018 yılları arasında Kamboçya, yoksulluk oranında %19,2 oranında düşüş sağlamayı başarmış ve Myanmar'dan sonra

¹² Ibid.

¹³ ASEAN (2020), "ASEAN Key Figures 2020", ASEAN, 25 November, https://www.aseanstats.org/wp-content/uploads/2020/11/ASEAN_Key_Figures_2020.pdf, (22.02.2022).

en yüksek oranda azalma sağlayan ASEAN ülkesi olmuştur¹⁴. Bununla birlikte, 17 milyona civarındaki nüfusunun yarısının yirmi iki yaşın altında olması, ülke ekonomisinin dinamizmini koruması adına oldukça umut verici bir veri olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁵. Buna ek olarak, ASEAN üyeleri içinde %84,3 oranla nüfusun işgücüne en fazla katılım sağladığı ülke olması da önemli bir göstergedir¹⁶. Dış ticaretinde 1980’li yılların sonunda, Kâmpôt ve Krông Kaôh Köng’da kurulan serbest ticaret bölgeleri, Tayland ve Singapur’la ticari ilişkilerin giderek kuvvetlenmesini sağlarken, ülkenin Güneydoğu Asya ülkeleri arasındaki kuvvetli ekonomik bağlantılara eklenmesini kolaylaştırmıştır. 2020 yılı verilerine göre Kamboçya’nın Singapur ile yaklaşık 4 milyar dolar, Tayland ile 8 milyar dolar civarında dış ticaret hacminin olması, bu iki ülkenin Kamboçya için önemini yansıtmaktadır¹⁷. Singapur’dan Kamboçya’ya direkt uçuşlar, haftada dokuza yükseltilmiştir¹⁸. Tarihsel süreç içinde gelişen ticari ilişkiler, günümüzde devam etmektedir.

Kamboçya’nın toplamda, yaklaşık 36 milyar dolar seviyesinde bir ticaret hacmi bulunmaktadır. Rakamı anlamsal bir çerçeveye oturtmak gerekirse, Türkiye’nin toplam dış ticaret hacminin yaklaşık 1/14’üne denk gelmektedir. Bununla birlikte, 1998 yılı verileri incelendiğinde, Kamboçya’nın toplam ticaret hacminin 1 milyar dolar seviyesinde olduğu görülmektedir¹⁹. Yirmi yıl içindeki bu yükseliş, kayda değerdir. Kamboçya’nın küresel ekonomik sisteme entegrasyonu, ASEAN ve Dünya Ticaret Örgütü’ne üyeliği; Asya Pasifik Bölgesi’nin ekonomik küreselleşmenin merkezi haline gelmesi, 1980’lerden itibaren kurulan özel ticaret bölgeleri, ülkenin reformlarla desteklediği iş ortamı, yatırımlara yönelik düzenlemeler ve siyasi istikrar dönemi, bu sıçrayışın en temel nedenleri olarak gösterilmektedir.

¹⁴ ASEAN (2020), “ASEAN Key Figures 2020”, *ASEAN*, 25 November, https://www.aseanstats.org/wp-content/uploads/2020/11/ASEAN_Key_Figures_2020.pdf, (24.02.2022).

¹⁵ Coface (2022), “Cambodia”, *Coface*, February, <https://www.coface.com/Economic-Studies-and-Country-Risks/Cambodia>, (27.02.2022).

¹⁶ ASEAN (2020), “ASEAN Key Figures 2020”, *ASEAN*, 25 November, https://www.aseanstats.org/wp-content/uploads/2020/11/ASEAN_Key_Figures_2020.pdf, (19.02.2022).

¹⁷ OEC (2019), “Bilateral Country: Thailand-Cambodia”, *OEC*, <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/tha/partner/khm>, (01.03.2022).

¹⁸ Vanyuth, Chea (2021), “Cambodia and Singapore's 2020 Bilateral Trade Reaches \$4 Billion”, *Khmer Times*, 26 March, <https://www.khmertimeskh.com/50830408/cambodia-and-singapores-2020-bilateral-trade-reaches-4-billion/>, (28.02.2022).

¹⁹ International Monetary Fund (1998), “Cambodia: Recent Economic Developments”, *IMF Staff Country Reports*, 1998 (054), 50-61. <https://doi.org/10.5089/9781451821635.002>

Ülkenin başlıca ihracat kalemleri arasında tarım ürünleri, değerli madenler, hazır giyim, deri ve ayakkabı sektörü yer almaktadır. UN Comtrade verilerine göre, ülkenin mal ihracatının yaklaşık %75'ini bahse konu beş ana başlık şekillendirmektedir. İhracatında başlıca destinasyonlar arasında ABD ve AB ülkeleri bulunmaktadır. Kamboçya ihracatının yaklaşık %70'i ABD ve AB'den oluşmaktadır. Bu göstergenin ardında, ülkenin “En Az Gelişmiş Ülkeler” (EAGÜ) kategorisinde yer almasının büyük etkisi bulunmaktadır. Nitekim EAGÜ statüsü sayesinde Kamboçya, gümrüksüz bir şekilde bu ülkelere ihracat yapabilmektedir. 2024 yılında gerçekleştirilecek değerlendirmelerde tüm kriterler karşılanırsa, Kamboçya 2027'de EAGÜ statüsünden çıkabilecektir. Bu kategoride yer alan diğer Asya ülkeleri olan Bangladeş, Laos, Nepal ile en temel ortak özelliği olarak hazır giyim sektörünün ülke ihracatındaki itici gücü karşımıza çıkmaktadır. Özellikle pandeminin başında ABD ve AB'de yaşanan talep daralmasının, Bangladeş ve Kamboçya ekonomilerine geniş ölçekte olumsuz etkilerinin olduğu gözlemlenmiştir. ActionAid tarafından Aralık 2021'de yayınlanan araştırma²⁰, pandeminin iki ülkeye etkilerini gösterirken ülkenin en büyük istihdam sektörünün darbe almasının yıkıcı etkilerini ortaya koymuştur. Örneğin, Kamboçya'daki sektörel işgücünün %13'ü, Nike için üretim yapan VioletApparel fabrikasında çalışanların ise %93'ü işini kaybetmiştir. Kamboçya'nın önümüzdeki yıllarda EAGÜ statüsünden çıkmasının çeşitli yapısal ekonomik sorunları beraberinde getirmesi beklenmektedir. Ülkenin bir yatırım destinasyonu olarak çekiciliğini ve rekabet avantajlarını azaltması beklenen bu durum, aynı zamanda ticari anlamda menşee kurallarını ve tarife tercihlerini de etkileyerek dış ticaretine de olumsuz bir etki bırakması muhtemeldir. Kamboçya hükümeti, bu süreçten en az hasarla çıkmak için ihracat destinasyonlarını çeşitlendirmeye, ikili ve çok taraflı serbest ticaret anlaşmalarının sayısını arttırmaya çalışmaktadır. Bununla birlikte, ülkede iş yapmanın kolaylaştırılmasına dair reformlar ve işgücünün nitelikli bir konuma getirilmesi üzerine hedefler belirlenmiştir. Kamboçya'nın ithalat rakamları değerlendirildiğinde ise Asya Pasifik coğrafyasının büyük payı dikkat çekmektedir. Ülkenin toplam ithalatının %34'ünün ASEAN üyesi ülkelere gerçekleştirildiği görülmektedir. Çin'den gerçekleştirilen ithalat ise toplam

²⁰ Hardefeldt, Sophie & Ibrahim, Ahmad (2021), “Casualties of Fashion: How Garment Workers in Bangladesh and Cambodia are Wearing the Cost of COVID-19”, ActionAid, 10 December, [https://apo.org.au/node/315591#:~:text=Workers%20in%20Bangladesh%20suffered%20a,for%20Nike%2C%20lost%20their%20jobs,\(27.02.2022\).](https://apo.org.au/node/315591#:~:text=Workers%20in%20Bangladesh%20suffered%20a,for%20Nike%2C%20lost%20their%20jobs,(27.02.2022).)

ithalatın %46'sını oluşturmaktadır²¹. İhracatına göre daha dengeli bir biçimde dağılan ithalat ürün gruplarının başında örme eşyalar, mineral yakıtlar, motorlu kara taşıtları, elektrik makina ve cihazlar yer almaktadır²². 2020 yılından bu yana süregelen pandemiden olumsuz etkilenen ekonomik aktivite, doğrudan yabancı yatırım girişini (DYY) hızlandırarak canlandırılmaya çalışılmaktadır. DYY teşvikleri arasında, şirketlerde %100 yabancı mülkiyeti, sekiz yıla kadar kurumlar vergisi muafiyeti, gümrüksüz ithalat ve sermayenin ülkeye geri dönüşü noktasında kısıtlama getirilmemesi gösterilebilir²³.

AB Komisyonu, Ağustos 2020'de Kamboçya'da tespit edilen işçi ve insan hakları ihlalleri gerekçesiyle Kamboçya'da üretilen hazır giyim, ayakkabı ve çanta gibi ürünlere gümrük vergisi getiren ticari yaptırımlar başlatmıştır. EBA (Everything But Arms) sistemi, bilindiği üzere Birleşmiş Milletler tarafından az gelişmiş olarak tanınan kırk yedi ülkeye, AB'ye "silah dışında vergisiz ve kotasız olarak ürün ihraç etme hakkı" tanımaktadır. AB'nin söz konusu kararı aldığı tarihten itibaren, Kamboçya-Çin arasındaki ikili ticari ve yatırım ilişkilerinin daha da kuvvetlendiği verilerle ortaya koyulmaktadır. Bu hususta, özellikle yatırım tarafına dikkat çekmek faydalı olacaktır. Yatırım konjonktüründe, Çin'in hızlı bir şekilde artan etkisini ve ülkenin farklı coğrafyalarında güçlenen nüfuzunu gözlemlemek mümkündür. 2019 yılı verileri incelendiğinde, Kamboçya'ya giren yaklaşık 3,6 milyar dolar büyüklüğündeki yabancı sermayenin %43'ünü, Çinli şirketlerin oluşturduğu görülmektedir²⁴. Ülkenin en büyük özel ekonomik bölgesi olan Sihanoukville'de çoğunluğu, Çin sermayeli firmalar oluşturmaktadır. Turizm sektörünün son yıllarda ivme kazanmasıyla birlikte, turizme bağlı olarak ülkedeki altyapı ve konut projeleri yatırımlarının sayısının arttığı görülmektedir. Siem Reap Uluslararası Havalimanı ve yeni Phnom Penh Uluslararası Havalimanı, ülkenin devam eden en büyük altyapı projeleridir. Çin sermayesiyle kurulan, Angkor International Airport Investment tarafından

²¹ T. C. Ticaret Bakanlığı (2021), "Kamboçya Ülke Profili", Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, <https://ticaret.gov.tr/data/5f0d94f013b8769ff0574a96/Kambo%C3%A7ya%20%C3%9Clke%20Profili.pdf>, (23.02.2022).

²² Trade Map (2020), "List of Products Imported by Cambodia", International Trade Centre, https://www.trademap.org/Product_SelCountry_TS.aspx?nvpm=1%7c116%7c%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1, (25.02.2022).

²³ Bureau of Economic and Business Affairs (2021), "2021 Investment Climate Statements: Cambodia", U.S. Department of State, <https://www.state.gov/reports/2021-investment-climate-statements/cambodia/>, (01.03.2022).

²⁴ Bureau of Economic and Business Affairs (2021), "2021 Investment Climate Statements: Cambodia", U.S. Department of State, <https://www.state.gov/reports/2021-investment-climate-statements/cambodia/>, (28.02.2022).

üstlenilen, Siem Reap Uluslararası Havalimanı projesinin toplam bedelinin 880 milyon olduğu tahmin edilirken Çinli firmanın, 55 yıl boyunca yap-ışlet-devret modelinde havalimanında ayrıcalıklı hakları olacak²⁵. 2025 yılında açılması beklenen ve 1,5 milyar dolar büyüklüğünde maliyeti olan yeni Phnom Penh Uluslararası Havalimanı'nın yatırım şemasına bakıldığında ise projenin üstlenicisi "Overseas Cambodia Investment Company (OCIC)" şirketine, Çin Kalkınma Bankası (CDB) tarafından finansman sağlandığı belirtiliyor. Bununla birlikte, Sihanoukville şehrinin içinde yer aldığı Preah Sihanouk ve Siem Reap Bölgesi'ndeki karayolu projeleri ise ülkenin uzun vadeli ekonomik hedeflerinin gerçekleştirilmesi için önemli bir araç olacağı öngörülmektedir²⁶. Ülkedeki en büyük Çin sermayeli yatırımlar arasında yer alan Koh Kong şehrindeki golf-resort projesi ise bölgedeki yerel nüfus tarafından muhalefetle karşılaşmış durumdadır. China's Union Development Group tarafından gerçekleştirilen proje, Kamboçya'nın ulusal egemenliği ve çevresel sebeplerle tepki çekerken²⁷ Çin'in başta Sihanoukville ve sahil şehirlerindeki yatırımları, Çin'in bölgedeki askerî varlığını arttırabileceği düşüncesiyle ABD yetkilileri de geçtiğimiz yıllarda açıklamalarda bulunmuştu. Çin'in Kuşak ve Yol stratejisinin ASEAN başlığında, Kamboçya kritik öneme sahip bir ayağı oluşturmaktadır. 2020 yılında Çin ile imzalanan serbest ticaret anlaşması (CCFTA) ise 1 Ocak 2022'de devreye girmiştir. Kamboçya'nın Çin'e ihracatının büyük çoğunluğu, ASEAN-Çin Serbest Ticaret Bölgesi (ACFTA) sayesinde gümrüksüz olmasına rağmen CCFTA, deniz ürünleri, sarımsak, kaju fıstığı ve kuru biber gibi 340'tan fazla ürüne tarifersiz ticaretin kapsamını genişletmektedir²⁸. Bununla birlikte, Kamboçya vatandaşlarının aşılama sürecinde çoğunlukla Sinovac ve Sinopharm kullanılmıştır. Asya-Pasifik ülkelerine kıyasla hızlı ve etkili bir aşılama kampanyası yürüten ülkenin nüfusunun %86,3'ü iki doz aşılansmıştır.

²⁵ Johnson, Gareth (2021), "New Siem Reap International Airport 42 Per Cent Complete", Khmer Times, 14 May, <https://www.khmertimeskh.com/50856711/new-siem-reap-international-airport-42-per-cent-complete/>, (26.02.2022).

²⁶ Post Staff (2021), "Major Preah Sihanouk Infrastructure Project Set to Launch Early December", The Phnom Penh Post, 26 November, <https://www.phnompenhpost.com/national/major-preah-sihanouk-infrastructure-project-set-launch-early-december>, (28.02.2022).

²⁷ Nachemson, Andrew (2018), "This is my Land': Cambodian Villagers Slam Chinese Mega-Project", Aljazeera, 20 September, <https://www.aljazeera.com/features/2018/9/20/this-is-my-land-cambodian-villagers-slam-chinese-mega-project>, (27.02.2022).

²⁸ Medina, Ayman Falak (2021), "Cambodia Ratifies Free Trade Agreement with China", ASEAN Briefing, 13 September, <https://www.aseanbriefing.com/news/cambodia-ratifies-free-trade-agreement-with-china/>, (02.03.2022).

1 - ASEAN ve RCEP Bloklarının Kamboçya Ekonomisine Etkisi

Güneydoğu Asya Uluslar Birliği'ne (ASEAN), kuruluşundan otuz iki yıl sonra dâhil olan Kamboçya için 1999 yılı, bir mihenk taşı olarak kabul edilebilir. Ülkenin beş yıl sonra 2004'te Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olması ise ticaret konjonktüründe radikal bir dönüşümü beraberinde getirdi. Kamboçya ekonomisi adına mihenk taşı olan bu iki adımın gerçekleşmesinin ardından, 2000-2018 yıllarında Kamboçya ortalama %7 seviyesinde bir büyüme oranı yakalamıştır²⁹. IMF projeksiyonlarına göre ülkenin, 2022 yılından itibaren yeniden %5'in üzerinde bir büyüme oranı yakalaması beklenmektedir³⁰. Yüksek büyüme oranlarını, yeniden istikrarlı bir sürece getirmek adına Bölgesel Kapsamlı Ekonomik Ortaklık (RCEP)'in en önemli araçlardan biri olması beklenmektedir. RCEP'in CCFTA ile birlikte, 1 Ocak 2022'de yürürlüğe girmesiyle eş zamanlı olarak Kamboçya'nın ASEAN dönem başkanlığını devralması, 2022 boyunca küresel medya organlarında ve ekonomik araştırmalarda Kamboçya'yı sıkça duyacağımız anlamına geliyor. 17 Şubat 2022'de Myanmar'daki askerî yönetimin katılmadığı ASEAN ülkeleri Dışişleri Bakanları zirvesine ev sahipliği yapan Phnom Penh, 2022 yılındaki birçok kritik zirveyi ve toplantıyı organize etmeye hazırlanıyor. Jeopolitik gerilimlerin yükseldiği, Ukrayna-Rusya Savaşı, pandemi ve küresel ekonomik risklerin arttığı belirsiz bir konjonktürde, Kamboçya'nın ASEAN'ın dönem başkanlığını üstlenmesi ve bu süreçte 40. ASEAN zirvesini gerçekleştirecek olması, ülkenin uluslararası ilişkiler aktörleri içindeki stratejik rolünü yakın tarihte hiç olmadığı kadar güçlendirecek.

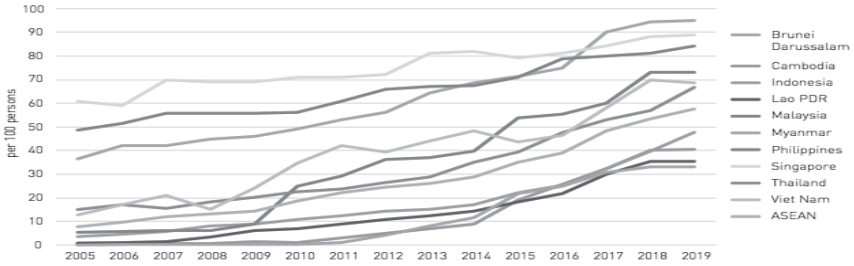
2012'den günümüze kırk altı müzakere turu ve bakanlık düzeyinde gerçekleştirilen on dokuz görüşmenin ardından RCEP (Bölgesel Kapsamlı Ekonomik Ortaklık), sanal olarak 37. ASEAN Liderler Zirvesi'nde imzalanmış ve 1 Ocak 2022'de yürürlüğe girmiştir. Hindistan hariç, Asya Pasifik Bölgesi'nin en büyük ekonomilerini birbirine entegre eden RCEP; mal ticareti, menşee kuralları, ticaret yardımı, hizmet ticareti, yatırım, e-ticaret ve devlet alımı gibi yirmiden fazla bölümü kapsamaktadır. Kamboçya'nın içinde yer aldığı on beş RCEP ülkesinin oluşturduğu blok; dünya nüfusu ve küresel GSYH'nin yaklaşık yüzde 30'unun, küresel ticaretin de yüzde 28'inin

²⁹ European Commission (2021), "Kingdom Of Cambodia: Multi-annual Indicative Programme 2021-2027", *European Commission*, https://ec.europa.eu/international-partnerships/system/files/mip-2021-c2021-9076-cambodia-annex_en.pdf, (01.03.2022).

³⁰ International Monetary Fund (2021), "WEO Data: October 2021 Edition", *International Monetary Fund*, October, <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2021/October>, (26.02.2022).

gerçekleştiği bir alanı kapsıyor. Asya Kalkınma Bankası Kamboçya Direktörü Anthony Gill'e göre, RCEP anlaşması sayesinde Kamboçya'nın geleneksel ihracat kalemleri olan hazır giyim ve ayakkabı sektörünü çeşitlendirme çalışmalarına önemli katkılar sağlayacak ve son yıllarda ivmelenen turizm sektörünü güçlendirecek³¹. İnovasyon, e-ticaret ve dijitalleşme alanlarında know-how transferinin de Kamboçyalı KOBİ'lere önemli fırsatlar tanınması mümkün³². Kamboçya hükümeti, bu süreci hızlandırmak adına 2022-2035 "Dijital Hükümet Strateji Belgesi"ni yayınladı. Söz konusu belge, ülkenin dijital altyapısını geliştirme hedefini ve kamu güvenini arttırmayı amaçlamakta olup, ortaya koyulan yol haritasıyla dijitalleşmenin tüm nüfusa sirayet etmesi hedeflenmektedir. Nitekim Kamboçya, ASEAN içinde internete en az insanın eriştiği üçüncü ülke konumundadır.

Figure 8.8. Number of internet users per 100 persons by ASEAN Member States, 2005-2019

Source: ASEAN Secretariat, ASEANstats database

Bununla birlikte, özellikle menş kurallarının harmonize edilmesi, RCEP'in Kamboçya'ya sağladığı en büyük avantajlarından biri olabilir. İşgücü maliyetinin yüksek olduğu RCEP ülkelerinde faaliyet gösteren firmaların yatırımları, Kamboçya gibi emek yoğun endüstrilerde üretim maliyetleri düşük olan ülkelere yönlendirilecektir³³.

³¹ Xinhua (2021), "Hope High for Cambodia's Growth As RCEP, FTA with China to Enter Into Force", XinhuaNet, 31 December, <http://www.xinhuanet.com/english/20211231/fefa7f7cf0ab493b89e526d923f947de/c.html>, (28.02.2022).

³² Siphana, Sok (2021), "The Regional Comprehensive Economic Partnership (RCEP) and the business prospects for Cambodia", Khmer Times, 22 December, <https://www.khmertimeskh.com/50992839/the-regional-comprehensive-economic-partnership-rcep-and-the-business-prospects-for-cambodia/>, (22.02.2022).

³³ Suy, Heimkhemra & Penh, Phnom (2021), "How RCEP Benefits Cambodia in the Long Term", East Asia Forum, 13 February, <https://www.eastasiaforum.org/2021/02/13/how-rcep-benefits-cambodia/>, (27.02.2022).

Table 1 | Trade among RCEP members, 2019.

Country	Intra-RCEP Trade (US\$ billion)		Intra-RCEP Trade (Percentage)	
	Imports	Exports	Imports	Exports
China	738	688	39	27
Japan	355	321	49	43
Republic of Korea	233	284	46	50
Singapore	168	222	47	54
Australia	122	206	56	73
Malaysia	123	142	60	56
Thailand	130	134	61	54
Viet Nam	179	117	72	42
Indonesia	115	101	67	57
Philippines	79	37	68	49
New Zealand	24	26	56	62
Myanmar	16	13	84	67
Cambodia	22	9	85	33
Brunei Darussalam	3	7	52	68
Lao People's Democratic Republic	5	6	94	91
RCEP	2311	2311	51	45

Note: figures refer to trade in goods.
Source: Key Statistics and Trends in Trade Policy 2020 (UNCTAD).

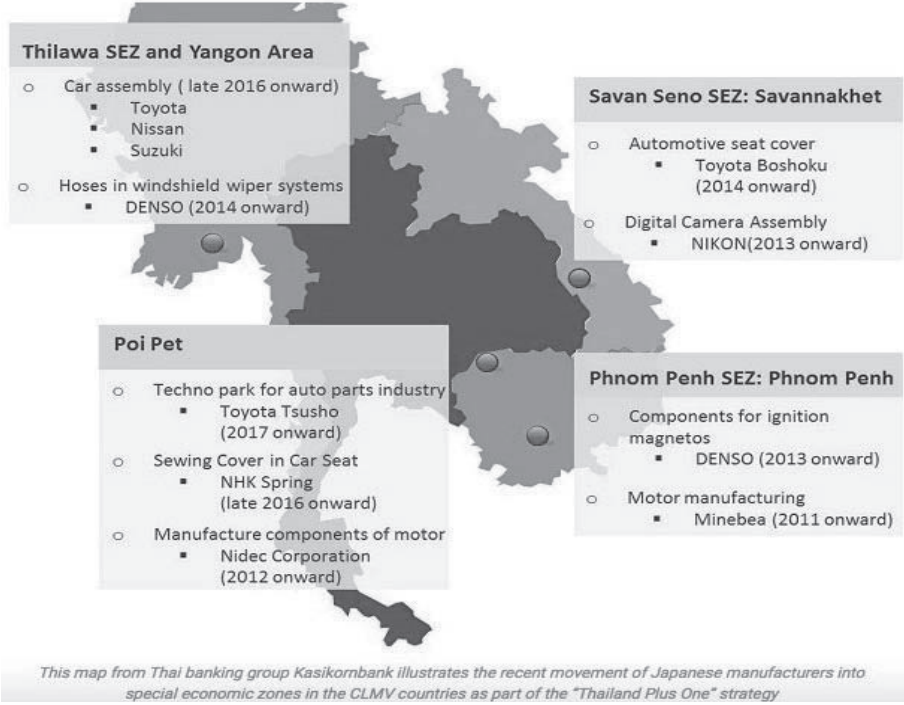
RCEP ülkeleri içindeki ticaret akışına bakıldığında, Kamboçya'nın RCEP ülkelerinden en fazla ithalat yapan ülke olduğu görülürken, blok ülkelerine yapılan ihracatta ise en düşük ikinci ülke olduğu görülmektedir. Bu bağlamda RCEP, ihracatta Asya Pasifik dışı pazarla bağımlı olan Kamboçya'nın ihracat destinasyonlarını ve ürün havuzunu çeşitlendirerek sürdürülebilir bir dış ticaret yelpazesine sahip olma girişimini destekleyebilir. Ülkenin en büyük ikili serbest ticaret anlaşması ise Çin ile yapılmıştır. Kamboçya, kuzey komşusu Çin ile güçlü, büyüyen, ekonomik ve siyasi bağlara sahiptir. Çin-Kamboçya STA'sının devreye girmesiyle birlikte, 2023 yılına kadar Kamboçya ve Çin arasındaki ticaret hacminin 10 milyar doları bulması beklenmektedir³⁴. Kamboçya, Asya-Pasifik coğrafyasında Japonya ile de güçlü ekonomik ilişkiler tesis etmeye başlamıştır. JETRO verilerine göre Kamboçya-Japonya arasındaki ikili ticaretin 2,5 milyar dolar seviyesine yaklaşması, dikkat çekicidir³⁵. Bu noktada, Phnom Penh Özel Ekonomik Bölgesi'ndeki (PPSEZ) Japon yatırımlarının, Kamboçya ekonomisi için kritik rolünü vurgulamak gerekmektedir. PPSEZ'de bulunan

³⁴ HKTDC Research (2021), "CAMBODIA: China FTA and RCEP Agreement Both Ratified", HKTDC Research,

²¹ September, <https://research.hktdc.com/en/article/ODU4ODk4MDAy>, (18.02.2022).

³⁵ Sithika, Sok (2022), "Cambodia-Japan trade \$2.148 billion in 11 months of 2021", Khmer Times, 14 January, <https://www.khmertimeskh.com/501006744/cambodia-japan-trade-2-148-billion-in-11-months-of-2021/>, (24.02.2022).

şirketlerin yarısını, Japon sermayesi oluşturmaktadır³⁶. Bölgedeki en önemli yatırımcı ise 100 milyon dolarlık yatırımıyla Kamboçya'yı ASEAN Bölgesi'ne ihracat için üs olarak seçen, Coca Cola'dır.

Haritada görüldüğü üzere, Japon üreticilerin Kamboçya'yı Tayland+1 stratejisi kapsamında stratejik bir konumlandırma içinde değerlendirdiğini gözlemlemek mümkündür. Önümüzdeki yıllarda, Japonya ve Kamboçya arasında serbest ticaret anlaşması müzakerelerinin başlaması kuvvetle muhtemeldir. Çin, Japon, Kore ve ABD sermayeli başlıca şirketlerin yatırımlarındaki artışın yüksek bir oranda seyretmesine karşın, ülkedeki yerel yatırımların zayıflığı, ekonomik toparlanma sürecindeki en önemli engellerden biri olarak görülmektedir. Söz konusu engelin etkilerini minimize etmek için finansal sektöre erişimini genişletmek ve dijitalleşmenin yaygınlaşmasını sağlamak adına çalışmalar devam etmektedir.

³⁶ Adrionaple Group (2019), "Phnom Penh SEZ: Japan's Special Economic Zone In Cambodia", Adrionaple Group, 7 May, [https://www.adrionaplegroup.com/post/phnom-penh-sez-japan-special-economic-zone-in-cambodia#:~:text=Located%20just%2018km%20away%20from,Kingdom%20of%20Cambodia%20in%202006,\(26.02.2022\).](https://www.adrionaplegroup.com/post/phnom-penh-sez-japan-special-economic-zone-in-cambodia#:~:text=Located%20just%2018km%20away%20from,Kingdom%20of%20Cambodia%20in%202006,(26.02.2022).)

KAYNAKÇA

Kmerce Kaynaklar

រដ្ឋប័ណ្ណមនុស្សធម៌នៃព្រះរាជាណាចក្រកម្ពុជា, Council of Jurists of Office of the Council of Minister, <https://www.coj.gov.kh/wp-content/uploads/2017/03/រដ្ឋប័ណ្ណមនុស្សធម៌នៃព្រះរាជាណាចក្រកម្ពុជា.pdf> (27.03.2022).

ការិយាល័យឧត្តមសន្និដ្ឋានការទទួលបន្ទុកសិទ្ធិមនុស្ស (ការិយាល័យ OHCHR), <https://cambodia.ohchr.org/en/rule-of-law/overview> (28.02.2022).

İngilizce Kaynaklar

Adriople Group (2019), “Phnom Penh SEZ: Japan’s Special Economic Zone In Cambodia”, Adriople Group, 7 May, [https://www.adrioplegroup.com/post/phnom-penh-sez-japans-special-economic-zone-in-cambodia#:~:text=Located %20just%2018km%20away%20from,Kingdom%20of%20Cambodia %20in%202006](https://www.adrioplegroup.com/post/phnom-penh-sez-japans-special-economic-zone-in-cambodia#:~:text=Located%20just%2018km%20away%20from,Kingdom%20of%20Cambodia%20in%202006) (26.02.2022).

Ankit Panda, “Cambodia’s Hun Sen Denies Chinese Naval Base Again—But What’s Really Happening?”, *The Diplomat*, 2 Haziran 2020, <https://thediplomat.com/2020/06/cambodias-hun-sen-denies-chinese-naval-base-again-but-whats-really-happening/> (01.03.2022).

ASEAN (2020), “ASEAN Key Figures 2020”, *ASEAN*, 25 November, https://www.aseanstats.org/wp-content/uploads/2020/11/ASEAN_Key_Figures_2020.pdf (22.02.2022).

Bureau of Economic and Business Affairs (2021), “2021 Investment Climate Statements: Cambodia”, U.S. Department of State, <https://www.state.gov/reports/2021-investment-climate-statements/cambodia/> (01.03.2022).

Coface (2022), “Cambodia”, Coface, February, <https://www.coface.com/Economic-Studies-and-Country-Risks/Cambodia> (27.02.2022).

European Commission (2021), “Kingdom Of Cambodia: Multi-annual Indicative Programme 2021-2027”, European Commission, https://ec.europa.eu/international-partnerships/system/files/mip-2021-c2021-9076-cambodia-annex_en.pdf (01.03.2022).

Gross domestic product (GDP) of the ASEAN countries from 2016 to 2026, <https://www.statista.com/statistics/796245/gdp-of-the-asean-countries/> (09.02.2022).

Hardefeldt, Sophie & Ibrahim, Ahmad (2021), “Casualties of Fashion: How Garment Workers in Bangladesh and Cambodia are Wearing the Cost of COVID-19”, *ActionAid*, 10 December, <https://apo.org.au/node/315591#:~:text=Workers%20in%20Bangladesh%20suffered%20a,for%20Nike%2C%20lost%20their%20jobs> (27.02.2022).

- HKTDC Research (2021), “CAMBODIA: China FTA and RCEP Agreement Both Ratified”, HKTDC Research, 21 September, <https://research.hktdc.com/en/article/ODU4ODk4MDAy>, (18.02.2022).
- IMF KEG Ekim 21, International Monetary Fund (1998), “Cambodia: Recent Economic Developments”, IMF Staff Country Reports, 1998 (054), 50-61. <https://doi.org/10.5089/9781451821635.002>
- International Monetary Fund (2021), “WEO Data: October 2021 Edition”, International Monetary Fund, October, <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2021/October> (26.02.2022).
- Johnson, Gareth (2021), “New Siem Reap International Airport 42 Per Cent Complete”, Khmer Times, 14 May, <https://www.khmertimeskh.com/50856711/new-siem-reap-international-airport-42-per-cent-complete/> (26.02.2022).
- Kamboçya Haritası, Nation Online, <https://www.nationsonline.org/oneworld/map/index.htm> (06.02.2022).
- Medina, Ayman Falak (2021), “Cambodia Ratifies Free Trade Agreement with China”, ASEAN Briefing, 13 September, <https://www.aseanbriefing.com/news/cambodia-ratifies-free-trade-agreement-with-china/> (02.03.2022).
- Nachemson, Andrew (2018), “‘This is my Land’: Cambodian Villagers Slam Chinese Mega-Project”, Aljazeera, 20 September, <https://www.aljazeera.com/features/2018/9/20/this-is-my-land-cambodian-villagers-slam-chinese-mega-project> (27.02.2022).
- OECD (2019), “Bilateral Country: Thailand-Cambodia”, OECD, <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/tha/partner/khm>, (01.03.2022).
- Post Staff (2021), “Major Preah Sihanouk Infrastructure Project Set to Launch Early December”, The Phnom Penh Post, 26 November, <https://www.phnompenhpost.com/national/major-preah-sihanouk-infrastructure-project-set-launch-early-december> (28.02.2022).
- Pou Sothirak, Geopolitics, Great Power Competition, and Cambodian Foreign Policy, Cambodia 2040: International Relations and Governance, Konrad-Adenauer-Stiftung (KAS),2021, Pp.41.
- Siphana, Sok (2021), “The Regional Comprehensive Economic Partnership (RCEP) and the business prospects for Cambodia”, Khmer Times, 22 December, <https://www.khmertimeskh.com/50992839/the-regional-comprehensive-economic-partnership-rcep-and-the-business-prospects-for-cambodia/> (22.02.2022).

- Sithika, Sok (2022), “Cambodia-Japan trade \$2.148 billion in 11 months of 2021”, Khmer Times, 14 January, <https://www.khmertimeskh.com/501006744/cambodia-japan-trade-2-148-billion-in-11-months-of-2021/> (24.02.2022).
- Suy, Heimkhemra & Penh, Phnom (2021), “How RCEP Benefits Cambodia in the Long Term”, East Asia Forum, 13 February, <https://www.eastasiaforum.org/2021/02/13/how-rcep-benefits-cambodia/> (27.02.2022).
- T. C. Ticaret Bakanlığı (2021), “Kamboçya Ülke Profili”, Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, <https://ticaret.gov.tr/data/5f0d94f013b8769ff0574a96/Kambo%C3%A7ya%20%C3%9Clke%20Profili.pdf> (23.02.2022).
- Total population of the ASEAN countries from 2016 to 2026, <https://www.statista.com/statistics/796222/total-population-of-the-asean-countries/> (07.02.2022).
- Trade Map (2020), “List of Products Imported by Cambodia”, International Trade Centre, https://www.trademap.org/Product_SelCountry_TS.aspx?nvpm=1%7c116%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1 (25.02.2022).
- Vanyuth, Chea (2021), “Cambodia and Singapore's 2020 Bilateral Trade Reaches \$4 Billion”, Khmer Times, 26 March, <https://www.khmertimeskh.com/50830408/cambodia-and-singapores-2020-bilateral-trade-reaches-4-billion/> (28.02.2022).
- Xinhua (2021), “Hope High for Cambodia's Growth As RCEP, FTA with China to Enter Into Force”, XinhuaNet, 31 December, <http://www.xinhuanet.com/english/20211231/fefa7f7cf0ab493b89e526d923f947de/c.html> (28.02.2022).
- “The young Cambodian peacekeeper inspiring change: Paving the road to lasting peace amidst the pandemic”, United Nations-Cambodia, 28 May 2021, <https://cambodia.un.org/en/128883-young-cambodian-peacekeeper-inspiring-change-paving-road-lasting-peace-amidst-pandemic> (28.03.2022).

XXI. YÜZYIL KAMBOÇYA-ÇİN İLİŞKİLERİ

*Vusal GULIYEV**

GİRİŞ

Güneydoğu Asya ülkeleri arasında Pekin'le en verimli ve kapsamlı bağların kurulduğu devletlerin başında hiç kuşkusuz Kamboçya gelir. Kamboçya Krallığı ile Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) arasındaki diplomatik ilişkiler, resmî olarak 19 Temmuz 1958'de kurulur. Ülkelerin ortak bir sınırı olmamasına rağmen, Çin'in Kamboçya ile eski dönemlerden bu yana kültürel ve ticari ilişkisi olmuştur. Tayland ve Vietnam arasında bulunan Kamboçya, Güneydoğu Asya Anakarası'nda önemli bir coğrafi konuma sahiptir. 1970'li yıllarda Hindçin Yarımadası'nda değişen sosyo-politik dengeler, iki ülkenin yaklaşmasını daha da hızlandırır. 1991'de Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle Çin'in, Krallığa olan jeopolitik ilgisi önemli ölçüde değişir. Pekin yönetiminin bölgeye ilgisinin artmasıyla, devletlerarası siyasi ve ekonomik ilişkilerde kayda değer ilerlemeler gözlemlenir. O tarihten itibaren, iki ülke arasında düzenli olarak üst düzey temaslar sağlanmaktadır. Son otuz yıl içerisinde Kamboçya ve Çin; gerek siyasi, gerek iktisadi, gerekse de askerî ve güvenlik alanlarındaki işbirliklerini sürdürmeye ve geliştirmeye devam ederler. Söz konusu yıllar itibarıyla Çin-Kamboçya ilişkileri çok boyutlu bir ortaklığa doğru evrilir. Pekin, şu anda ülkenin en önemli uluslararası destekçisi, ana ticaret ortağı ve birincil turizm ve yabancı yatırım kaynağı konumundadır. Phnom Penh'in Çin'le olan güçlü bağları, ülke ekonomisinin kalkınmasında ve sanayi üretiminin artmasında temel etkenlerdir. Büyük altyapı ve enerji yatırımlarında dünya genelinde öne çıkan Çin, geçtiğimiz yıllarda Kamboçya'nın önemli bölgelerinde dayanıklı ulaşım altyapısının, sürdürülebilir lojistik hizmetlerinin ve yurt içi tedarik zincirinin gelişmesi için Kuşak ve Yol Girişimi kapsamında yollar, köprüler ve limanların inşasında

* *Harvard Üniversitesi Davis adına Rusya ve Avrasya Araştırmalar Merkezi'nde Araştırmacı; Şanghay Uluslararası Araştırmalar Üniversitesi'nde Doktora Adayı; Bakü merkezli düşünce kuruluşlarından olan Topçubaşov Merkezi'nde uzman ve Bakü Araştırmalar Enstitüsü'nde yazar. vusalguliyev@fas.harvard.edu, ORCID: 0000-0003-1089-4207.*

önemli rol oynar. Enerjiden lojistiğe, finanstan gayrimenkule kadar geniş bir yelpaze oluşturan yatırımlar da yüzlerce işbirliği alanını kapsamakta, proje ve sermayeler de gün geçtikçe artmaktadır. Bu bakımdan söz konusu girişim, Krallığın kalkınma finansmanını sağlama noktasında önemli fırsatlar sunmaktadır.

Bunların ötesinde Kamboçya, Güneydoğu Asya'daki Çin-Amerika Birleşik Devletleri, Çin-Japonya ve Çin-Vietnam rekabetinin merkezinde de yer alan devletlerden biri olma özelliğini taşır. Kamboçya millî hedeflerine erişmek ve millî menfaatlerini korumaktan ötürü hem Vaşington hem Pekin hem Tokyo hem de Hanoi yönetimleri ile karşılıklı faydalar sağlayacak işbirlikleri kurmaya, dengeli ve uzlaşmacı bir politik duruş sergilemeye ve sürdürmeye devam etmektedir. Kuşak ve Yol Girişimi'nin neredeyse dünyanın yarısını kapsadığı ve ABD-Çin merkezli küresel ticaret savaşının hızlandığı bir süreçte hem Vaşington hem de Pekin, Kamboçya üzerinde farkı politik ve ekonomik araçlarla baskı kurmaya çalışmaktadır. Beyaz Saray, Çin'in Hindiçin Bölgesi'ndeki siyasi, güvenlik ve ekonomik çıkarlarını korumak için uyguladığı politikalara hem askerî hem de ticari faaliyetleriyle karşılık vermeye devam ediyor. Dünya siyasi düzeninde meydana gelen radikal değişimler, Çin ve Kamboçya arasındaki ilişkileri siyasi, ekonomik ve diplomatik anlamda daha da istikrarlı hale getirmiştir. ÇHC'nin küresel çapta ağırlığının artması, devletlerarası ilişkilerin verimli ve kademeli bir şekilde başarıyla sürdürülmesinde etkili olmuştur. Dengeli bir politik tutumun devamı olarak, “yabancı üs yok” politikası izleyen ve askerî ilişkiler açısından oldukça ihtiyatlı bir tavır sergileyen Kamboçya Kraliyet hükümeti, bu nedenle ülke sınırları içerisinde herhangi bir devlete ait yabancı askerî üs bulunmasına izin vermiyor. Ülkede yeni inşa edilmiş veya onarılmış limanlar, bunları çevreleyen kara ve demiryolları, sanayi parkları ve kesintisiz enerji tedariki için hızla geliştirilen hidroelektrik santralleri; aynı zamanda sayıları gün geçtikçe artan Özel Ekonomik Bölgeler ve Serbest Ticaret Bölgeleri ile Kraliyet hükümetinin odak noktasının, sürdürülebilir ekonomik ve sosyal kalkınma olduğunu görebiliriz. Kısaca özetlersek, Güneydoğu Asya'da hiçbir ülke Çin'e Kamboçya'dan daha yakın değildir ve hiçbiri Çin'in ekonomik ve siyasi yeniden doğuşunun bölgedeki yardım ve kalkınma dinamiklerini ne ölçüde ve hızda etkilediğini Kamboçya'dan daha net gösteremez.

Kamboçya Dış Politikası'nın İç Dinamikleri ve Çin ile İlişkileri

1953 yılına kadar Fransız kolonisi olan Kamboçya, uzun süre boyunca siyasi çatışmaların, sosyal mücadelelerin ve ekonomik kargaşaların yaşandığı bir ülke olmuştur. Fransızlardan sonra egemenliğini ilan etmesine rağmen bir türlü siyasi istikrar sağlanamamış, Hindîçin¹ Savaşları zamanında komşu ülkelerin işgallerine maruz kalmakla beraber, yüz birlerce ülke vatandaşı da komünist ideolojisinin kurbanı olmuştur. Ülkesini savaşlardan uzak tutmak için dış siyasetde tarafsızlık politikasını benimsemiş olan Kral Norodom Sihanouk², komünist olan Kuzey Vietnamlı'ların Kamboçya'nın sınırlarına saygı gösterme sözü karşılığında, Doğu Kamboçya'daki üslerde gizlice çalışmasına izin verir. Ardından, hem sağ hem de sol radikal grupları kontrol altında tutmak ve savaştan kaçınmak için ABD yardımını reddederek dengeli bir politika izlemiştir. Sihanouk'un uyguladığı politikalar altında Kamboçya, Güneydoğu Asya'nın büyük bir kısmı savaş ve kargaşa halindeyken bir müddet kısmen de olsa ülke içi barışı ve istikrarı koruyabilmiştir. Kral Norodom Sihanouk, Vietnam Savaşı³ sırasında tarafsızlığını korurken (görünürde herkese mesafeli davranırsa da pratikte, komünistleri destekleyerek komünist bloğuyla gizli anlaşmalar yapmıştır), 1970 yılında, Kamboçya Savunma Bakanı General Lon Nol liderliğinde tertip edilen ABD destekli bir darbeyle devrilmiştir. Sihanouk'un dış politika alanında ortaya koyduğu vizyon, ülkesini savaşlardan ve kanlı çatışmalardan uzak tutsa da sonunda iktidardan düşmesine neden olmuş ve Kamboçya monarşisi, geçici olarak ortadan kaldırılmıştır. Monarşinin devrilmesinin ardından iktidara gelen

¹ Çinliler ya da Hindîçin, Hindistan'ın doğusu ve Çin'in güneyinde kalan yarımada bölgesi için kullanılan coğrafi terimdir. Myanmar, Laos, Kamboçya, Vietnam, Tayland, Malezya ve Singapur gibi Güneydoğu Asya devletlerini kapsar.

² 1941-1955 ve 1993-2004 tarihleri arasında iki defa hükümdar olan Kamboçya Kralı Norodom Sihanouk, 7 Ekim 2004 yılında yerini kendi isteğiyle büyük oğlu Norodom Sihamoni'ye devrederek tahttan uzaklaşmıştır. 1960'larda uyguladığı tarafsızlık politikası sayesinde savaşlardan bir müddet uzak kalsa da Çin'e, müttefiği Kuzey Vietnam'a askerî yardım gönderebilmesi için Sihanoukville Liman'ını kullanma izni vermesi, dengeleri bozmuştur. 2012'de, uzun yıllar sürgün hayatı yaşadığı başkent Pekin'de vefat etmiştir.

³ *İkinci Çinliler Savaşı* olarak da bilinen Vietnam Savaşı, 1955-1975 yılları arasında Çin ve Sovyetler Birliği'nin desteklediği komünist Kuzey Vietnam ve ABD'nin desteklediği anti-komünist Güney Vietnam arasında yaşanmıştır. Kore Savaşı'ndan sonra Soğuk Savaş Dönemi'nin ikinci sıcak çatışması olarak tarihe geçer. ABD, 1963-1973 yılları arasında savaşa dâhil olmuş ve 60.000 kadar asker kaybetmiştir. Birleşik Devletler yirmi bir yıl süren savaştan mağlup ayrılmıştır. 1975'de Kuzey Vietnam kara kuvvetlerinin, Güney Vietnam'ın başkenti Soygon'u ele geçirmesinden sonra kanlı savaş biter. Savaşın zorlu geçmesi, uzun yıllar devam etmesi ve büyük kayıplarla sonlanmasında Doğu (SSCB ve ÇHC) ve Batı Bloğu'nun (ABD) savaşta etkili olması önemli bir etkidir.

General Lon Nol, ilk önce yeni kurulan hükümetin Başbakanı olmuş, iki yıl sonra ise (1972) Kamboçya üzerinde kontrolü ele alarak Cumhurbaşkanlığı'na kadar yükselmiştir. Vaşington'a yakın olmasıyla bilinen Lon Nol, halefinin aksine 1970'de Kamboçya'yı, Kuzey Vietnam'a karşı İkinci Çinhindi Savaşı'na sokar ve müttefikleri ABD ve Güney Vietnam'ın, Kamboçya topraklarını askerî üs olarak kullanmalarına izin verir. Bu arada, SSCB, ÇHC ve Kuzey Vietnam'ın desteğini arkasına alan Kızıl Kmerlerin⁴ komünist hareketi de ülke sınırları içerisinde güç toplamaya devam ederek, başarılı bir darbe neticesinde askerî cunta yönetimindeki Kmer Cumhuriyeti'nin varlığına son verirler.

Böylece, Kamboçya'da iktidara Pol Pot⁵ öncülüğünde *Kampuçiya Komünist Partisi*⁶ (Kampuchea Communist Party/KCP) gelir. Kızıl Kmer

⁴ 1975-1979 yılları arasında Kamboçya'yı yöneten ve Mao ilkelerine bağlı komünist bir siyasi grup. Kampuçiya Komünist Partisi'nin silahlı kanadını temsil ediyorlardı. İktidarda oldukları yıllar, Kamboçya tarihinin en kanlı dönemi olarak karakterize edilir. Uyguladıkları akıl almaz sosyal politika ve işlevsel olmayan kararlar sonucu binlerce ülke vatandaşı, ülke geneline yayılmış açlıktan ve salgın hastalıklar yüzünden ölmüştür. Kamboçya, dünyanın geri kalanından izole edilmiş, bütün dinler tamamen yasaklanmış, para birimleri tedavülden kaldırılmış, ülkenin büyük şehirleri boşaltılmış ve halk zorunlu olarak kırsal bölgelere göçürülmüştür. Milliyetçi yapıya sahip Kızıl Kmerler, yüzyıllardan beri Kamboçya'da yaşayan etnik Çinlilere, Viyetnamlılara ve Çam Müslümanları (hâlihazırda sayıları yaklaşık 600 bin olan Çamların, yüzyıllar önce bugünkü Vietnam'da kurulmuş Çampa Krallığı'ndan geldiğine inanılıyor. Kızıl Kmer rejimi sırasında en az üçte birinin öldürüldüğü tahmin ediliyor) gibi azınlıklara etnik kökenlerinden ve dinî inançlarından ötürü sistematik olarak zulüm etmişlerdir.

⁵ Kamboçya komünist hareketinin öncülerinden biri olan Pol Pot'un gerçek ismi Saloth Sar'dır. Totalitar ve tek partili bir komünist rejim kuran Pol Pot, aldığı yanlış ve irrasyonel kararlarla ülkesini uçuruma sürüklemiştir. Kendi halkına karşı uyguladığı kanlı eylemleri ile bilinen komünist lider, yaklaşık 1,5 milyon ile 2 milyon arası insanın ölümü ile sonuçlandığı tahmin edilen *Kamboçya Soykırımı*'ndan (soykırımı maruz kalanların içerisinde yaklaşık 300.000 Çin asıllı Kamboçyalı, 90.000 Müslüman, 20.000 de Vietnam kökenli Kamboçyalı olduğu kayıtlarda yerini alır) sorumlu tutuluyor. Yalnızca tarıma dayalı sosyalist bir düzen kurmak için kentsel nüfusu, kollektif çiftliklerde çalışmak üzere zorla kırsal kesimlere yerleştirmesi (kolektivizasyon), ülke ekonomisini ve sanayisini olumsuz etkilemiştir. ABD yanlısı hükümeti devirmek için Pol Pot'a her türlü desteği sağlayan Pekin, Vietnam istilası sırasında da komünist rejimi savunmaya devam etmiştir. SSCB'nin Güneydoğu Asya'da artan nüfuzunu önlemek isteyen ÇKP, Kızıl Kmerler'i stratejik müttefik olarak görüyordu. ÇHC'nin bu stratejisi Hint-Pasifik Bölgesi'nde Rusları ve Amerikalıları etkisizleştirme stratejisinin bir parçası olarak da yorumlanır.

⁶ 1951-1981 tarihleri arasında Kamboçya'da faaliyet göstermiş siyasi partidir. 1970 *Kamboçya Devrimi*'nden sonra siyasi faaliyeti artarak monarşinin kaldırılması üzerine yeni kurulmuş Kmer Cumhuriyeti'nde ana muhalefet partisi olmuştur. Kamboçya'da, 1975'de iktidara gelerek Demokratik Kampuçya devletini kuran parti mensupları, Kızıl Kmer olarak isimlendirilmiştir. Pol Pot, partinin öncü liderlerinden biri olmuştur.

ordusu, başlangıçta Vietnam askerî kuvvetleri tarafından eğitilmiş, ancak 1970'lerin ortasından itibaren Vietnam etkisinin Kamboçya'da artması, iki ülke ordusunu karşı karşıya getirmiştir. Taraflar arasında 1975'ten itibaren yaşanmaya başlayan küçük çaplı silahlı çatışmalar gitgide büyüyerek, 1977 senesinin sonunda büyük bir savaşa dönüşür. *Üçüncü Hindiçin Savaşı*⁷ olarak bilinen savaşta, Çin'in cephane yardımında bulunmasına rağmen Kamboçya savunması çöker ve Kmer ordusu Vietnam kuvvetleri karşısında ağır yenilgiye uğrar. Mağlubiyetin ardından, Aralık 1978'de büyük bir Vietnam ordusu başkente girer ve Demokratik Kampuçian hükümetini devirir. Pekin'in, müttefiği Kızıl Kmerlere kapsamlı siyasi, lojistik ve destek sağlamasına rağmen Vietnam güçlerinin başkente girmesi üzerine komünist yöneticiler iki hafta içinde Tayland'a kaçarlar. Kamboçya'nın işgalini kabullenmeyen Pekin hükümeti, Şubat 1979'da Vietnam'a asker sevkeder. Kendi kara sınır hattı boyunca Vietnam askerî güçleriyle sıcak çatışmalara giren *Çin Halk Kurtuluş Ordusu'nun*, Vietnam'ın sınıra yakın bir kaç şehri ele geçirmesine rağmen Vietnam güçleri Kamboçya'dan geri çekilmez. Vietnam tehditinin artmasından ve Hindiçin Yarımadası'na tamamen hakim olabileceğinden endişe duyan Çin, Kamboçya'yı savunmakla beraber, aynı zamanda Hindiçin Bölgesi'nin bir diğer önem arz eden devletlerinden biri olan Tayland ile de ittifaka girerek *Tay Kraliyet Ordusu'nu* askerî mühimmatla teçhiz etmiştir. Bangkok yönetimi, söz konusu askerî işbirliğinin karşılığında, Çin'e Kamboçya'da ÇKP'nin desteklediği güçlere askerî ekipman ve silah sevkiyatı için lojistik üs imkanı sunarak askerî birliklere cephane taşıma imkanı sağlamıştır. Kamboçya'nın batısında, Tayland sınırına yakın bir bölgede kamp kurarak gerilla faaliyetlerini sürdüren Kızıl Kmerler, 1990'ların ortasından itibaren zayıflamaya başlamıştır. Liderlik krizinin patlak vermesi ve yabancı desteğin kesilmesi üzerine hareket çökmüştür. Harekattan geri kalan askerî birlikler Kraliyet ordusuna entegre olmuştur. Vietnam'a ait ordu birlikleri, 1989'a kadar Kamboçya'da kalır ve zamanında Pol Pot'dan uzaklaşmış eski Kamboçyalı komünistlerden oluşan bir grupla *Kampuçya Halk Cumhuriyeti* (People's Republic of Kampuchea) adında bir kukla rejim kurar. Vietnam işgali, ÇHC destekli Kızıl Kmerler'in hakimiyetine son verirken, Kamboçya bu kez Vietnam'ın teknik ve mali desteğine dayanan

⁷ Dünya savaş literatüründe Çin-Vietnam Savaşı olarak da geçer. 1979 yılında Vietnam askerî kuvvetlerinin Kamboçya topraklarına girmesi üzerine, Çin de Vietnam'a savaş ilan etmiştir. Pekin tarafından desteklenen Pol Pot liderliğindeki Kızıl Kmer hükümeti (1975-1979) tarafından yönetilen radikal komünist rejiminin ve Demokratik Kampuçya devletinin varlığına son verilmiştir.

*Kampuçya Devrimci Halk Partisi*⁸ (Kampuchean People's Revolutionary Party / KPRP) tarafından 1989 yılına dek yönetilir.

Kızıl Kmerler ve *Kamboçya Halk Partisi*⁹ (Cambodia People's Party / CPP) de dâhil olmak üzere dört Kamboçyalı silahlı grup, 1979'dan beri ülkeyi kasıp kavuran iç savaşı sona erdirmeyi amaçlayan uluslararası bir barış anlaşması olan *Paris Barış Anlaşmalarını* (Kapsamlı Kamboçya Barış Anlaşmaları ismiyle de bilinir) imzalamak için 23 Ekim 1991'de bir araya gelir. Atılan imzalarla birlikte, Üçüncü Çinhindi Savaşı ve dolayısıyla da Kamboçya-Vietnam Savaşı resmî olarak sona erir. Ardından, Kamboçya'da taraflarca kabul edilmiş şartların uygulanması, sivil devletin kurulması ve barışı korumak adına Birleşmiş Milletler Geçiş Otoritesi (United Nations Transitional Authority in Cambodia/UNTAC) kurulur (Sebastian Strangio 2020: 87). On dokuz ülke tarafından imzalanan bahsi geçen anlaşma, Soğuk Savaş sonrası ilk barışı koruma misyonunun (UNTAC) konuşlandırılması ve BM'nin, bir devletin hükümeti olarak yükümlülük üstlendiği (Mart 1992 – Eylül 1993) ilk siyasi olay olarak tarihe geçer. Hanoi hükümeti, askerî birliklerini 1989'da Kamboçya'dan çekse de ülkede iç savaş, UNTAC himayesinde düzenlenen ilk genel seçimle çözüldüğü 1993 yılına kadar devam eder. İlk başlarda Kızıl Kmerler'in silahsızlanmayı ve işbirliği yapmayı reddetmesi, bu hassas süreci zorlasa da BM Geçiş Otoritesi gözetiminde yapılan ilk ulusal seçimler sonucunda iki başkan seçilir: FUNCINPEC¹⁰ (United Front for an Independent, Neutral, Peaceful, and Cooperative Cambodia) partisinin başkanı Prens Norodom Ranariddh¹¹, yeni koalisyon

⁸ Kamboçyalı milliyetçiler tarafından 28 Haziran 1951'de kurulmuş siyasi parti, Kamboçya'yı Fransız sömürgesinden kurtarmak için uzun yıllar mücadele vermiştir. *Hindiçin Komünist Partisi'nden* (1930-1945 yılları arasında var olmuştur) ayrılarak yeniden oluşmuş KPRP, 1990'larda radikal değişimler geçirmiş ve Marksist-Leninist görüşleri terk ederek bu günkü Kamboçya Halk Partisi'ne (Cambodian People's Party/CPP) dönüşmüştür. 1979'da Kızıl Kmerler'in devrilmesinden bu yana Krallığın iktidar partisi olmuştur.

⁹ 1979 yılından bu yana iktidarda olan partinin kuruluş tarihi, 1950'lere dayanır. 1951'de kurulmuş olan Kampuçya Devrimci Halk Partisi'nin vizyon ve isminin değiştirilmiş halidir.

¹⁰ Açılımı *Bağımsız, Tarafsız, Barışçıl ve Kooperatif Kamboçya için Birleşik Cephe* olan FUNCINPEC partisi, Krallığın önde gelen en etkili siyasi partilerinden biri olmuştur. Kraliyet partisi olarak da tabir edilen söz konusu siyasi oluşumun üyeleri, genel olarak eski Kral Norodom Sihanouk ve oğlu Prens Ranariddh'in destekçileri olmuştur. Siyasi arenadaki etkisini kaybetmeye yüz tutan parti, 1993 ve 2006 yılları arasında şu anki iktidar partisi CPP ile koalisyon içinde yer alarak, hükümetler kurmuştur.

¹¹ Eski Kamboçya Kralı Norodom Sihanouk'un ikinci oğlu ve şu anki (2004 yılından itibaren) Kral Norodom Sihamoni'nin üvey kardeşi olan Prens Norodom Ranariddh, 1993-1997 tarihleri arasında Kamboçya'nın Birinci Başbakanı olmuştur. Son kırk yılda, Kamboçya kraliyet ailesinin en aktif siyasi üyesiydi ve İkinci Başkan Hun Sen'in tertip ettiği darbeye

hükümetinin birinci başbakanı olurken, Kamboçya Halk Parti'si Başkanı Hun Sen¹² ise ikinci başbakan olarak görevine başlar. Yeni Anayasa'ya (1993 Anayasası olarak da geçer) göre Kamboçya, yeniden bir Krallık olarak ilan edilir ve Çin ve Kuzey Kore'de on iki yıllık sürgün hayatının ardından ülkesine geri dönen Devrik Kral Sihanouk da ikinci kez monarşinin başı olur. Baştan beri seçim sonuçlarından ve koalisyon hükümet içerisinde bulunduğu mevkiden memnun kalmayan İkinci Başbakan Hun Sen, 1997'de Birinci Başbakan Prens Norodom Ranariddh'e karşı kanlı bir darbe girişiminde bulunur ve kendini birinci ve yegane başbakan olarak yeni göreve atar (Thomas Lum 2007: 4).

1970'lerde kanlı hadiselerle, özellikle Kamboçya soykırımına neden olmuş Kızıl Kmerler'in finansal açıdan en büyük destekçilerinden birinin Çin olmasına rağmen Pekin, kraliyet aile üyeleriyle iyi ilişkiler sürdürmeye devam etmekteydi. ÇHC, bağımsızlığını kazanmasından bu yana Kamboçya'nın dış ilişkilerinde de önemli bir rol oynamıştır. ÇKP'nin üst düzey yöneticileri 1950'lerden beri Kamboçya Kraliyet Ailesi'yle yakın bağ kurmuştur. Monarşi üyeleri ile dostane ilişkilerinin gelişmesinin temeli 1955'te Endonezya'nın Bandung kentinde düzenlenen Asya-Afrika Konferansı'na¹³ dayanır. Söz konusu konferansda Kral Norodom Sihanouka, dönemin ÇHC Dışişleri Bakanı Zhou Enlai¹⁴ ile (周恩来) bir araya gelmiş ve bu vesileyle de

iktidardan indirildikten sonra bile defalarca 1981'de kurmuş olduğu Funcinpec Partisi'nin seçimlerinde birinci olmuştur.

¹² 1985 yılından bu yana Kamboçya'da Başbakanlık yapmaktadır. Kızıl Kmerler'in devrilmesinden bu yana krallığı yöneten Kamboçya Halk Partisi'nin (CPP) önde gelen liderlerinden biri olan Çin asıllı Hun Sen, 37 senedir aralıksız olarak aynı vazifeyi icra etmektedir. Bundan dolayı dünyanın en uzun süre görev başında bulunan hükümet liderlerinden biri olarak kabul edilir. İktidar mücadelesinde rakiblerine karşı acımasızlığı ile nam salmıştır. ÇKP'e yakın olmasıyla da bilinir.

¹³ Endonezya'nın Java Adası'ndaki Bandung kentinde 18-24 Nisan 1955'te bir araya gelen ve o dönem yeni bağımsızlığını kazanan Asya-Afrika devletlerini bir araya getiren konferanstır. Gerek izledikleri dış politika, gerekse çıkarları açısından aralarında büyük farklar bulunan devletlerin toplanmasıyla düzenlenen konferansın esas hedefi, Afrika ve Asya kıtaları arasında ekonomik ve kültürel işbirliğini teşvik etmek ve sömürgecilığe karşı çıkmaktı. Toplantı, Bağlantısızlar Hareketi'nin (Soğuk Savaş yıllarında ABD ve SSCB ile ittifaka girmek dışında bir rota çizmek isteyen, çoğunluğu Asya ve Afrika'daki gelişmekte olan ülkeler. Günümüzde, hareket üyeleri, kendilerinin hala önemli bir ekonomik potansiyeli temsil ettiğini savunsalar da daha çok insan hakları ve toprak bütünlüğüne saygı gibi konulara odaklanmış durumdadır) nihai olarak yaratılması yolunda önemli bir adım olarak nitelendirilir.

¹⁴ ÇHC'nin önemli devlet adamlarından biri olan Zhou Enlai (1898-1976), 1949-1958 arasında dışişleri bakanlığı, 1949-1976 arasında ise başbakanlık görevlerini üstlenmiştir. ÇHC'nin ABD, SSCB, Tayvan ve Güneydoğu Asya devletleriyle siyasi ve ekonomik ilişkilerinin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.

dostane ilişkilerin temeli atılmıştır. Somut olarak, 1950'lerden itibaren karşılıklı diplomatik ilişkilerin normalleştirme sürecinde her iki devletin oldukça büyük çabalar sarf ettiğini görürüz. Darbe sonucu devrilen Sihanouk, Çin'e sığınmış, Zhou Enlai da ona başkent Pekin'de mali destek sağlayarak rahat bir ömür sürmesine yardımcı olmuştur. Vietnam istilasını sırasında Çin'in stratejik konularda Pol Pot ve müttefiklerine verdiği destek (askerî teçhizat, teknik danışmanlar vs.), sürgün Kral Sihanouk ve ÇHC Devlet Başkanı Mao Zedong (毛泽东) arasındaki kişisel bağlantı ile ilişkilendirilebilir. 1972'den 1978'e kadar ÇKP'nin, Pol Pot'un Kampuçiya Komünist Partisi'ne her konuda destek sağlamış olması, Phnom Penh yönetiminin uzun bir süre Pekin'i suçlamasına neden olmuştur. 1980'lerde Vietnam'ın desteğine sahip olan Hun Sen (sırasıyla ilk önce Dışişleri Bakanı, daha sonra ise Başbakanlık pozisyonlarında bulunmuştur), 1988'de yaptığı bir açıklamada, Pekin yönetiminin Üçüncü Hindiçin Savaşı esnasında kanlı Pol Pot rejiminin yanında yer almasından dolayı Çin'i, "Kamboçya'daki tüm kötülüklerin kökü" olarak tanımlamıştır (Po, Primiano 2020: 446). Ancak komünist rejimin çöküşü, Vietnam'ın Krallıktan çıkması ve iç savaşın bitmesinin ardından Kamboçya'nın yeni dönem kurucu liderlerinden olan Kral Norodom Sihanouk aracılığıyla, iki devlet arasında dostane ve yakın bağlar gelişmeye başlar. Kamboçya'da 1990'larda, çok partili demokrasi sisteminin kurulmasının ardından, Krallıkta bir Çin kültürel canlanması meydana gelir. Özellikle Hun Sen'in, Norodom Ranariddh'in yerini almasından sonra Çin kökenli Kamboçyalı milletvekilleri ve üst düzey yetkililer, hükümetin kilit güçlü pozisyonlarında söz sahibi olmaya başlar. 2000'lerden bugüne, Çin-Kamboçya ilişkisi, genellikle esnek ve fırsatçı düzenlemelerle karakterize edilen ve hâlâ gelişmekte olan değişken yapıyla ortaya çıkar. Hun Sen'in, 1997'de mevcut hükümete karşı yaptığı kanlı darbenin ardından Hun Sen yönetimi, demokratik ülkeler tarafından baskı ve tenkitlere mazur kalır. Batılı devletlerin ve sivil kuruluşlarının sert tavrı ve baskıları nedeniyle uluslararası arenada köşeye sıkıştırılan Hun Sen, Çin'e yakınlaşmaya mecbur kalır. Bu olay üzerine Pekin'e karşı tavrını değiştiren Başbakan, üst düzey yetkililer ile yakın temaslar sağlamaya çaba gösterir. İki ülke arasındaki siyasi bağlar, 1997'den bu yana önemli ölçüde güçlenir. 2000 yılında Başkan Jiang Zemin (江泽民) Kamboçya'yı ziyaret eden ilk ÇHC devlet başkanı olur. Olumlu yönde gelişen siyasi yakınlaşmaların devamı olarak 2001'de ÇHC Ulusal Halk Kongresi Daimi Komitesi Başkanı Li Peng (李鹏) ve 2002'de ÇHC Devlet Konseyinin lideri Başbakan Zhu Rongji (朱镕基), Phnom Penh'a üst düzey

ziyaretler gerçekleştirirler. Başbakan Hun Sen, 1997'den itibaren ÇHC'e düzenli bir şekilde en çok resmî ziyaret yapan devlet başkanlarından biridir. Hun Sen, yaptığı her ziyaret sırasında bir dizi ikili anlaşma ve yardım vaadi ile ülkesine döner. 2004'te tahta çıkan Kamboçya Kralı Norodom Sihamoni'nin, monarşinin büyüğü olarak ilk yurtdışı gezisini Ağustos 2005'te ÇHC'ye yapması da iki ülke arasındaki yakın siyasi ilişkinin bir göstergesiydi. Çin'den gelen politik destek ve ekonomik yardımların karşılığında da Kamboçya'nın üst düzey yetkilileri, Pekin'in Güneydoğu Asya'daki jeostrateji çıkarlarını korumakla yanıt verirler.

Kamboçya, uzun zamandan beri Güneydoğu Asya'da Çin'in en yakın müttefiklerinden biri olarak görülüyor. İki devlet arasındaki ilişki şeklinin temelini *Bandwagoning*¹⁵ ilkesi oluşturuyor. Phnom Penh hükümetinin bölge ülkeleri ile her tartışmalı konuda Pekin'in tarafını tutması ve kendi komşularına karşı Çin'in yanında yer alması, bunun en büyük örneklerindedir. Krallığın, Pekin yönetiminin Güney Çin Denizi üzerindeki egemenlik taleplerini her daim savunması ve ASEAN'ın aldığı kararları reddetmesi ikili arasındaki ilişkelere dair manzarayı gözler önüne sermesi açısından oldukça önemli bir konudur. Şöyle ki; Krallığın, doğrudan herhangi bir sorununun olmamasına karşın, üyesi olduğu ASEAN ittifakının bile güvenlik endişelerinin aksine giderek Çin'in, Güney Çin Denizi üzerindeki tarihi hak iddialarını desteklemekten çekinmez. Temmuz 2012'de, ASEAN'ın dönem başkanlığını yapmakta olan Kamboçya, Filipinler ile uzun süren çekişmenin ardından Çin'in birkaç yıl öncesinde Scarborough Sığılığı'nı¹⁶ ele geçirmesine yönelik eleştirileri veto etmek için elinden geleni esirgemez. Güney Çin Denizi konusunda anlaşamayan birliğe üye ülkeler, ASEAN'ın mevcut olduğu kırk beş yıllık tarihte ilk kez ortak bir bildiri yayınlamayacak (Sebastian Strangio 2020: 91). Bahsi geçen toplantıdan birkaç hafta önce, dönemin ÇHC Devlet Başkanı Hu Jintao'nun¹⁷ (胡锦涛), Phnom Penh'i

¹⁵ Uluslararası ilişkilerde zayıf devletlerin, kendinden daha kudretli ve hegemon devletlerin yanında yer almasına denir. Siyasi, askerî ve iktisadi olarak kendini güçsüz bir konumda bulan veya gören devletler tarafından tarih boyu uygulanmış bir stratejidir.

¹⁶ Çince Huáng Yán Dǎo / 黄岩岛 olarak da bilinen sığığa, Çin ve Filipinlerden başka Tayvan da hak iddia etmektedir. Manila yönetimi, sığığın üzerinde 1734'te İspanyollar tarafından tertib edilmiş olan *Murillo Velarde Haritası* aracılığıyla hak iddia etmekteyken, Çin ve Tayvan ise tartışmalı *Dokuz Çizgili Hat* üzerinden egemenlik iddialarını öne sürmektedir.

¹⁷ ÇHC'nin altıncı Devlet Başkanı Hu Jintao (胡锦涛), 2002-2012 tarihleri arasında Çin Komünist Partisi'nin (ÇKP) Genel Sekreterliği'ni, 2003-2013 senelerinde ise Devlet Başkanlığı'nı yapmıştır. Devlet Başkanlığı'ni üstlendiği dönemlerde, halefleri gibi bütün dikkatini ekonomik yapılanmaya yoğunlaştırmış ve Çin'in 2010'da Japonya'ya da geçerek

ziyaret etmesi ve milyonlarca dolarlık yatırım ve yardım sözü vermesi Phnom Penh hükümetinin kendi öz savunma hakkını uluslararası hukuka göre kullandığını öne süren Çin'i, desteklemesine olanak sağlamıştır. Kamboçya, yine aynı mevzuda Temmuz 2016'da Laos'ta yapılan ASEAN toplantısında, Çin'in çıkarları lehine tavır sergileyerek benzeri bir engelleyici rol oynar. Phnom Penh yönetimi, bazı ASEAN üyelerinin Çin'i Daimi Tahkim Mahkemesi'nin 12 Temmuz 2016'da yayınlanan kararına saygı duymaya davet etme çabalarını karşı gelerek, Pekin'in Güney Çin Denizi hususundaki tutumunu açıkça savunmaya devam eder.

Güney Çin Denizi'ne ilişkin mevcut devletler arası anlaşmazlıklar ve yaşanan gerilimler, son yıllarda ASEAN-Çin ilişkilerini sarsmaya devam ediyor. ASEAN ülkeleri, özellikle Filipinler, Pekin'in Güney Çin Denizi'ndeki yayılmacı politikasından ve arazi ıslah çabalarından endişe duyuyor. Çin'in, 2012 yılından bu yana kontrolü altında tuttuğu Scarborough Sığılığı, Filipinler ile Çin arasında sıklıkla tartışmalara yol açıyor. Başkan Benigno Aquin¹⁸ yönetimindeki Filipinler, 22 Ocak 2013'te Uluslararası Adalet Divanı'nın da bulunduğu Lahey'deki Daimî Tahkim Mahkemesi'ne (Permanent Court of Arbitration/PCA) başvurarak; bölgenin askerileştirilmesi yönünde attığı adımları hızlandıran ve yayılmacı, müdahaleci ve saldırgan politikasından vazgeçmeyen Pekin'e karşı yasal dava açma zorunda kalmıştır. Kamboçya, Daimî Tahkim Mahkemesi'nin Güney Çin Denizi üzerindeki yargı yetkisini ve Çin'in taleplerinin aksine verilecek kararları ne olursa olsun reddedeceğini açıkça bildirerek komşu devletlerin deniz üzerindeki politikalarıyla çelişen bir tutum ortaya koymuştur. Mahkemenin, Çin'in tartışmalı sulara yönelik egemenlik iddialarını reddetmesi, her ne kadar Çin'in Güney Çin Denizi'ndeki geniş kapsamlı iddialarının yasal meşruiyetine ağır bir darbe vursa da inşaat faaliyetlerini sürdüren ve askerî varlığını arttırmaya devam eden Pekin yönetimi, yaptığı jeopolitik hamlelerle kararı etkili bir şekilde geçersiz kılma hedefine ulaşmış durumda. Çin'in, *Dokuz Çizgili Hat Haritası*¹⁹ çerçevesinde

ABD'den sonra dünyanın ikinci en büyük ekonomik gücü olmasını sağlamıştır. Şu anki halefi, 2012'den bu yana görev başında bulunan Xi Jinping'dir (习近平) .

¹⁸ 2010-2016 tarihlerinde resmî görevde bulunmuş olan Benigno Aquin, Filipinlerin 15. Devlet Başkanı'ydı. Ülkenin politik hayatında önemli yeri olan Aquino Klanı'nın üyesiydi. Çin'in bölgedeki iddialarına karşı sert tavır sergilemesi ile biliniyordu.

¹⁹ *Dokuz Çizgili Hat* veya *Dokuz Kesik Çizgili Hat* (Nine Dash Line/九段线) olarak tabir edilen harita, Pekin'in Güney Çin Denizi'nin egemenlik iddialarına kendince hak kazandırarak denize kıyısı olan devletlere (Vietnam, Filipin, Tayvan ve Bruney) karşı yasa çıkarmasına ve kendi deniz sınırlarını çizmesine olanak sağlıyor. Söz konusu denizin neredeyse %80 kısmına hitap eden harita, 2009'da BM'e sunulmuştur. Pekin'in şu anki

büyük bir kısmına hükmetmeye çalıştığı Güney Çin Denizi, zengin yeraltı ve balıkçılık kaynaklarına sahip olmakla birlikte; beş trilyon dolarlık ticaret güzergahıyla uluslararası sevkiyat ve yük taşımacılığı konusunda bölge ülkeleri için stratejik önem arz ediyor. Şöyle ki küresel ticaretin 1/3'ü buradan geçmesi, doğal gaz (tahmini olarak 25 trilyon kübik metre) ve petrol (tahmin edilen miktar 11 milyar ton) rezervlerinin bulunması, denizin önemini arttıran faktörlerdir. Tüm dünyadaki ticari yük gemilerinin neredeyse yarısı, Avrupa ve Orta Doğu'dan Asya'nın doğusuna ulaşmak için bu denizden geçiyor. Tam olarak 3,5 milyon kilometrekarelik bir alana yayılan ve Büyük Okyanus'a bağlı kapalı bir deniz olan Güney Çin Denizi'nde, Çin'in son yıllarda kayalıklar ve mercan adalarının çevresini doldurarak inşa ettiği yapay adacıklar, kurduğu askerî tesisler, havalimanları ve uçak pistleri, denize kıyısı bulunan ülkelerle (Filipinler, Vietnam, Malezya, Brunei ve Endonezya) gerginliğin tırmanmasına neden oluyor. Zaman zaman denize kıyısı olan ülkelerin ihtilafı masa başında halletmelerini ve çözüme kavuşturulmasını öneren diplomatik çağrılar yapılsa da kaynakların nasıl paylaşılacağı konusunda müzakerelerin yapılması hususunda teklifler ileri sürülse de Güney Çin Denizi'nde sular durulmuyor. Diğer taraftan Asya-Pasifik Bölgesi için ABD ile Çin arasında yaşanan güç mücadelesi, Güney Çin Denizi'ni son on yılda silahlanmaya en çok harcamanın yapıldığı jeopolitik bölgelerden biri haline getirmiş durumda. ÇHC ile bölgede ABD'nin müttefiki veya yakın ilişki içinde olduğu ülkeleri karşı karşıya getiren Güney Çin Denizi sorunu, dünya siyasi ve ekonomik dengelerini etkileyecek noktaya gelmiştir. Güneydoğu Asyalı ortaklarının, Çin'in arazi taleplerine boyun eğmemeleri için askerî ve siyasi desteğini sunan ABD'nin söz konusu denizde herhangi bir resmî hak iddiası olmasa da Pekin'in uluslararası taşımacılığın ana rotalarından biri olan bölgedeki tarihi egemenlik iddialarına karşı çıkması, ABD-Çin geriliminin yaşanmasına neden oluyor. Kamboçya'nın bir bakıma, Pekin-Hanoi arasında kesintisiz olarak devam eden Güney Çin Denizi ihtilafından en çok yararlanabilen ülke olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Krallık, ASEAN birliğinin ortak kararlarına karşı gelerek Güney Çin Denizi'ndeki konumunda sürekli olarak Çin'in yanında yer almaya çalışırken, en büyük komşusu ve sınır güvenliği açısından en büyük risk payını barındıran Vietnam ile samimi ilişkilerini istikrarlı bir şekilde sürdürmeye devam ediyor.

talepleri, Çin Cumhuriyeti'nin (komünist yönetimden önceki KMT hükümetinin) 1947'de ilan ettiği Güney Çin Denizi'ndeki adaların pozisyonu başlıklı on bir çizgili hattan oluşan haritayı temel alıyor. 1949'da ÇKP'nin iktidarı ele almasından sonra haritadaki iki çizgi lağvedilerek şu an kullanılan dokuz çizgili hat haline getirilmiştir.

Bu tür diplomatik manevralar ve sürdürülebilir dengeli dış politika, bazı sorunlara rağmen Kamboçya'nın Vietnam ile barışı korumasına yardımcı olmasıyla beraber, Çin'in sunduğu yatırım ve yardım imkanlarından da başarılı bir şekilde faydalanmasına olanak sağlıyor.

ÇHC devlet başkanı Xi Jinping'in²⁰, Ekim 2016'da Kamboçya'ya yaptığı devlet ziyareti sırasında, bu kez iki taraf Pekin'in uzun süredir Güney Çin Denizi'ne dair devam eden tutumunu onaylayan ortak bir bildiri yayınlar. Resmî görüşmeler sırasında bahsi geçen deniz ile ilgili anlaşmazlıklarının, Çin ile ASEAN arasında bir sorun olmadığı ve bunların barışçıl yollarla çözülmesi gerektiği vurgulanır. Çin'in doğal olarak üstünlüğünü koruyarak yaptığı müzakerelerin sonunda Xi Jinping, Çin-Kamboçya ilişkilerini “iyi komşular, birbirine sadık gerçek dostlar” olarak nitelendirir. Gerçekleştirdiği ziyaret sırasında kendinden önceki liderler gibi de Krallığa finansal destek ve yatırım sözü vermeyi de ihmal etmez. Jeostratejik açıdan, Pekin'in Körfez ülkelerinden ithal edilen petrol için yük taşımacılığı ve lojistik hizmet verebilecek deniz limanlarına sahip Güneydoğu Asya ülkeleriyle bağlarını güçlendirmeye istekli olması, Kamboçya'nın jeostratejik önemini arttıran faktörlerdir. Kısaca özetleyecek olursak, Pekin'in Kamboçya'ya olan ilgisi, Güney Çin Denizi'ndeki güvenlik ve gözetim sorunlarının yanı sıra Çin'in tartışmalı bölgeler (Spratly, Natuna, Pratas, Paracel Adaları ve Scarborough Sığılığı) üzerindeki iddialarını savunmasıyla da kolayca ilişkilendirilebilir (Sigfrido Burgos, Sophal Ear 2010: 620). Diğer taraftan, son yıllarda dünya siyasi arenasında önemli konulardan biri haline gelmiş ve Çin'in kendi toprağı olarak gördüğü Tayvan'la ilgili herhangi güvenlik sorunu ortaya çıkarsa Pekin, askerî müdahale başlatmak için denizden erişilebilir bir konum olarak Krallığın stratejik deniz limanlarının potansiyalinden yararlanabilir. Benzer şekilde, son zamanlardaki korsanlık ve yağma vakalarına yanıt olarak Çin'in, Aden Körfezi²¹ yolunda kendi enerji hatlarının ve ticari gemilerinin

²⁰ ÇHC'nin beşinci nesil liderliğinin temel figürü olarak kabul edilen Xi Jinping, iddialı ve geniş kapsamlı bir dış politika yürütmesi ile biliniyor. Devletlerarası serbest ticaretin ve küreselleşmenin önde gelen savunucularından biri olarak görülen devlet başkanı, her an yeni krizlere gebe olan bir bölgede Güney Çin Denizi anlaşmazlığı ile ilgili ortaya koyduğu sert tavırla uluslararası gündeme geliyor.

²¹ Arap Yarımadası'nın güneyinde ve Afrika Boynuzu'nun doğusunda yer alan ve Hint Okyanusu'yla Kızıl Denizi birleştiren bir körfezdır. Körfez, dünya üzerinde korsanlığın var olduğu ana yerlerden biridir. Çin'in, Hint Okyanusu'ndaki askerî ve ekonomik çıkarlarını korumak için 2017'de Cibuti kurulmuş Doraleh denizaşırı askerî üssü, körfezin kıyısında bulunmaktadır. Dünyanın ana deniz ticaret güzergahlarından olan Babülmendep Boğazı'na

güvenliği²² için Çin Halk Kurtuluş Ordusu'na (People's Liberation Army-PLA/中国人民解放军) ait savaş gemilerini hızlı bir şekilde konuşlandırma imkanını da elinde bulundurmaktadır. Askerî açıdan, Krallığın Güney sahillerinde bulunan Sihanoukville Limanı'nın, dünya deniz ticaretinin merkezinde yer alan Tayland Körfezi'ne²³ ve Malakka Boğazı'na²⁴ Çin'in deniz gücünü yansıtabilmesi bakımından stratejik bir konum olarak hizmet edebileceği de herkes tarafından bilinen bir konudur. Bunun yanı sıra, Kamboçya Anakarası'nda bulunan ve Pekin'in milyonlarca dolar para aktarttığı hava limanları ise Çin'in deniz, kara gözetleme ve keşif görevleri yürüten askerî uçakları için yakıt ikmal istasyonları olarak kullanılabilir. Kamboçya, 2022 yılı itibarıyla yeniden ASEAN dönem başkanlık görevini üstlenecektir. Bu doğrultuda Krallığın, 2016 senesinde olduğu gibi tartışmalı sulara ilişkin konularda, yine Pekin'in stratejik çıkarlarını savunacağı bekleniyor.

Çin-Kamboçya Ekonomik İlişkileri ve İşbirliği Alanları

Geçmişte fakir bir ülke olan Kamboçya Krallığı, bugün Güneydoğu Asya'nın en hızla kalkınan ekonomilerindedir. O dönemde büyük ölçüde tarımsal üretime dayanan Kamboçya ekonomisi, merkezî otoritenin

ve Süveyş Kanalı'na giden su yolunun, Aden Körfezi'nden geçmesi, onun stratejik konum itibarıyla önemini artırıyor.

- ²² Enerji kaynakları açısından stratejik bir güzergâh olan Hint Okyanusu'nun ticaret yollarına oldukça bağımlı hâle gelmiş olan Pekin yönetimi, ülkenin enerji güvenliğini olası tehlikelerden korumak için Körfez ülkelerinden ithal edilen ham petrol ve doğal gazı, Çin kontrolündeki lojistik altyapı ve limanlarla ülkenin sanayi üretiminin yoğunlaştığı güney ve güney doğu bölgelerine, doğrudan ulaştırmaktadır. Çin'in Ortadoğu, Doğu Afrika ve Avrupa ile ticareti için kullandığı uluslararası deniz yolları üzerindeki devletlerin, ABD ile yakınlaşması uzun vadede Çin'in ekonomik güzergahını tehlikeye sokabileceği için Kamboçya'ya ait liman ve denizyolları, Pekin yönetimi için hayati bir önem taşımaktadır.
- ²³ Hem Siam hem de Tayland isimleriyle tanınan körfez, jeostratejik konumunun yanı sıra, Tayland'ın önemli turizm adalarına ve merkezlerine ev sahipliği yapmaktadır. Güney Çin Denizi'nde yer alan körfez, güneybatıdan kuzeye kadar Tayland'ın, kuzeydoğuda Vietnam'ın güney kesimi ile Kamboçya'nın kıyısını oluşturarak 320.000 km²'lik bir alanı kaplar.
- ²⁴ Dünyanın en mühim deniz yollarından biri olup, Malezya Yarımadası ve Endonezya'ya bağlı Sumatra Adası arasında 805 km uzunluğunda dar bir boğazdır. Hint Okyanusu ve Büyük Okyanus arasında ana denizyolu pasajını oluşturan bahsi geçen doğal su yolu, Doğu Asya gemi trafiğinin büyük bir kısmını üstlenmektedir. Günümüzde ise bu deniz geçidinin by-pass yapılıp, Tayland'da alternatif yeni bir kanal inşası fikri vardır. Özellikle Çin'in son yıllarda desteklediği ve finanse etmek istediği Kra Kanalı olarak bilinen bu proje gerçekleştiği takdirde, kanal üzerinden batıya doğru seferlerde, ticari gemilerin yaklaşık yetmiş iki saatten fazla bir süreye tasarruf etmelerini sağlamakla, yapılan sevkiyatlarının nakliyat süresini 1.200 km kadar kısaltacaktır.

uygulamaya koyduğu bir dizi reform ve atılımlarla birlikte, hızlı bir büyüme ivmesi yakalar. Güneydoğu Asya'nın yükselen en büyük ekonomilerinden biri olan Kamboçya, ASEAN ülkeleri arasında yüksek miktarlarda yabancı yatırımı ülkeye çekmiş ve iç piyasasının gelişmesi adına ciddi atılımlar gerçekleştirmiştir. Bir anlamda yakalanan bu ekonomik başarı, son yıllarda doğrudan yatırımların artmasını beraberinde getirmiştir. Kamboçya'nın, 2010 sonrasında ABD ve Avrupa Birliği (AB) ülkelerinden aldığı yatırımlar düşüş gösterirken, Çin'den aldığı yatırımlar ise artmıştır. İç istikrarına kavuşmasından sonraki aşamada Kamboçya ekonomisi açısından Çin yatırımları, stratejik bir öneme sahip olmuştur.

Soğuk Savaş sonrası jeopolitik şartların değişmesi ve küreselleşme eğilimlerinin hız kazanmaya başlaması ile enerji, ticaret ve turizm başta olmak üzere potansiyeli yüksek birçok iş birliği alanının iki ülkenin inisiyatifiyle güçlendirilmesi, taraflara ciddi stratejik ve ekonomik katkı sağlamıştır. 2000'lerin başında Pekin, gerek devlet gerek özel Çinli işletmeler için büyümeyi taahhüt ve teşvik eden, “Dışarı Çıkma” stratejisini benimser ve 2004'ten beri Çinli işletmelerin denizaşırı yatırımları katlanarak artar. Kamboçya da Çin ile olan iyi ilişkilerinden dolayı, söz konusu ekonomik atılımlardan büyük ölçüde yararlanır. 2020 rakamlarına göre 8,1 milyar dolarlık ticaret hacmiyle Kamboçya'nın en büyük ithalat partneri olan Çin'in, Krallıkta milyarlarca dolar hacminde yatırım stoğu bulunmaktadır. Bu yatırımların, özellikle de büyük sermaye gerektiren sektörlerde yapılmış olması ekonomik ilişkilerin stratejik niteliğinin göstergesidir. Kuşak ve Yol Girişimi ile bu yatırım stoğunun artması ise Kamboçya ve Çin arasındaki siyasi ilişkilerin seyriyle yakından alakalıdır. Geçtiğimiz aylarda onaylanan *Çin- Kamboçya İkili Serbest Ticaret Anlaşması* (The Free Trade Agreement between the Government of the People's Republic of China and the Royal Government of Cambodia/中华人民共和国政府和柬埔寨王国政府自由贸易协定) gereği, başta tarım ürünleri olmak üzere Kamboçya'da üretilecek birçok ürün, Çin'in yerli pazarına daha kolay ve uygun şartlarla ihraç edilecektir. Bölge ekonomisinin kalkınması adına imzalanan söz konusu ticaret anlaşması, sadece devletler arası gümrük tarifelerinin azaltılması, malların ve hizmetlerin sınırları geçerken karşılaştıkları ticari ve bürokratik engellerin kaldırılması ya da gümrük düzenlenmesi gibi konularla kısıtlı kalmayıp; aynı zamanda yatırımı teşvik ederek doğrudan yabancı yatırımları arttıran, ortak teknik işbirliklerini geliştiren, sınır ötesi bir ticari anlaşma olma niteliğini taşıyor. Olumlu yöndeki ticari gelişmelerin ardından her iki ülke,

ikili ticaret hacmini 2023 yılına kadar 10 milyar ABD dolarına çıkarmayı hedefliyor. Dahası Çin'in, Kamboçya'ya toplam yatırım hacminin de aynı sene için 10 milyar ABD dolarına ulaşacağı tahmin ediliyor.

Küresel ekonomide artan ağırlığıyla, özellikle 2000'lerle birlikte az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere yatırımlarını aktarmaya başlayan Çin, 2005-2020 döneminde dünya genelinde 2 trilyon ABD dolarından fazla yatırıma erişmiştir. Kamboçya da Güneydoğu Asya ülkeleri arasında bu yatırımdan en büyük pay alabilen devletlerden biri olmuştur. Enerji sektöründen ulaşım, pek çok farklı sektörde Kamboçya'ya yatırımlarını kanalize eden Çin'in, günümüz Kamboçya ekonomisinin ve sanayisinin kalkınmasındaki payı oldukça büyüktür. Çin, Kamboçya'nın büyümesine ve kalkınmasına yardımcı olmanın yanında, Krallık halkının refah seviyesinin artmasına da katkı sağlamıştır. Küresel ekonomiyi sarsan COVID-19 salgınına rağmen, 2020'de bile Kamboçya-Çin ticareti 2019'a kıyasla yalnızca %5 azalarak yaklaşık milyar ABD doları seviyesinde seyretmiştir. Koronavirüs pandemisini önlemek amacıyla ülke çapında uygulanan karantina ve sınırlamalar nedeniyle, bilhassa tekstil sektörünün gerekli hammaddeye ulaşamaması, yavaşlama ve gerilemenin ana nedenlerindedir. Salgının ortaya çıktığı 2020 senesinde Kamboçya'nın Çin'e ihracatı yıllık %8,1 artışla 1,086 milyar dolara yükseldi. Krallığın Çin'den ithalatı, 2019 rakamlarına kıyasla %6,9'luk bir azalma ile 7,031 milyar dolar olarak kayıtlara geçti. 2021'in ilk dört ayında Kamboçya ile Çin arasındaki ikili ticaret hacmi neredeyse %20 artarak 3 milyar dolara ulaştı. Bununla birlikte, Kamboçya'dan Çin'e yapılan ihracat, %42 artarak yaklaşık 425 milyon dolara yükselirken; ithalat %16,7 oranında bir artışla 2,58 milyar dolara yükselerek 2,156 milyar dolarlık ticaret açığına neden oldu. Kamboçya, Çin pazarı için sürdürülebilir bir tarım ürünleri kaynağıdır. Krallığın tarım sektörü, diğer birçok sektör gibi en fazla doğrudan yabancı yatırımı yine Çin'den almaktadır. Kamboçya'da yerel halkın yaklaşık %65'i geçimlerini tarım, balıkçılık ve ormancılık sektörlerinden sağlamakta olup söz konusu alanlar, Krallığın gayrisafi yurtiçi hasılasının yaklaşık %20'sini oluşturuyor. Kamboçya'dan Çin'e ihracatta pirinç, hindistan cevizi, mango, ejder meyvesi, muz, kiraz ve durian gibi ekzotik tarım ürünleri yer alıyor. Çin'in gün geçtikçe büyüyen tüketici pazarı ve taze meyvelere artan talep, Kamboçya tarım sektörüne elverişli fırsatlar sunuyor. Meyve ve sebze ticaretine ilişkin ülkelerarası anlaşma ve düzenlemelerin sayısı artmaya devam ediyor. Çin'in Kamboçya'ya ihraç ettiği başlıca ürünler ise elektronik ekipmanlar, inşaat malzemeleri, seramik ürünler, örme kumaş çeşitleri, eczacılık ürünleri, uçak parçaları, spor

malzemeleri, demir çelik ürünleri ve metal mamülleri, plastik ürünleri, yaygın ekipmanı ve aksesuarları, nükleer reaktörler, sentetik filament iplik dokuma kumaşları, hazır giyim ve ayakkabı vs. olarak bilinir. Çin'in Kamboçya ile olan yumuşak güç anlaşmalarının yapısı, *kurumsal organlar içinde çok taraflı iş birliği* ve *ikili iş birliği anlaşmaları* şeklinde gelişmiştir. Çok taraflı iş birliği alanları, özellikle son yirmi yılda önceki dönemlerle kıyaslandığında daha da güçlenmiştir. 2006 yılında, Kamboçya'ya toplamda verilen 601 milyon dolarlık uluslararası kredinin onda birinden fazlası dolaylı yollarla, yani gayriresmî ağlar aracılığıyla Çin'den gelmişti. 2007'de Çin hükümeti, *Bölgesel Kalkınma Programı'nın* bir parçası olarak ilk kez bir önceki yıla göre %15'lik bir artışla 92 milyon dolarlık krediyi, Kamboçya için tahsis etmiştir. 2008 yılında, Kamboçya için uluslararası çapta tesis edilmiş 952 milyon dolarlık yardım paketinin, 257 milyon dolarlık kısmı Çin'e, 214 milyon dolarlık hissesi AB ülkelerine ve 113 milyon dolarlık kısmıysa Japonya'ya aitti.

2006 yılında iki ülke arasında ikili ilişkilerin gelişimi için *Kapsamlı İş birliği Ortaklığı*'na ilişkin yapılmış anlaşmanın ardından, 2010 senesinde *Kapsamlı Stratejik Ortaklığa* ilişkin yeni bir anlaşma da yapılmıştır. Bu iki gelişme, hem genel olarak ilişkileri hem de özel olarak ekonomik ilişkilerin kurumsal çerçevesini güçlendirmiştir. 2006 ve 2008'de Çin, Kamboçya'nın sürdürülebilir altyapı ve geliştirme projeleri için sırasıyla 600 milyon ve 215 milyon ABD doları yatırmıştır. Kamboçya Başbakanı, 1992'den 2009'a kadar Çin'in Kamboçya'ya yaptığı mâli yardımın toplam değerinin, 923 milyon dolar olduğunu beyan etmiştir. Akabinde 2011 ve 2015 yılları arasında Pekin; ulaştırma ve enerji altyapı tesislerinin, yolların, köprülerin, barajların ve hidroelektrik santrallerin inşası için Kamboçya'ya yaklaşık 5 milyar dolarlık kredi tahsis eder. Son yıllarda Çin, uygun koşullu krediyi de kapsayan finansal desteklerle Kamboçya ekonomisine, milyonlarca dolar yatırarak yerel tekstil sektörünün de gelişimini sağlamıştır. 2013 ve 2017 yılları arasında Çin; Krallığa, Kamboçya merkezî hükümetinin yaptığından daha fazla yatırım yapmıştır (5,3 milyar ABD doları). Söz konusu tarihler arasında Pekin, Kamboçya'ya yılda yaklaşık 1 milyar ABD doları yatırım yaparak onun en büyük doğrudan yabancı yatırımcısı hâline gelmiştir. Bu yatırımın önemli bir kısmı da birazdan bahsedeceğimiz Sihanoukville Eyaleti'ne yönlendirilmiştir. Ayrıca iki ülke, "Çin-Kamboçya Ortak Geleceğin İnşası için 2019-2023 Eylem Planı"nı da imzalar. Bu eylem planı kapsamında iki ülke siyaset, güvenlik, ekonomi ve çok taraflı iş birliği olmak üzere beş alanda, otuz bir konuda ortak faaliyet yürütecek. Kamboçya'daki etnik Çin topluluğunun, eski ekonomik nüfuzunu yeniden kazanması ve aktif faaliyete geçmesi Çin

yatırımının, Kamboçya ekonomisine yönelmesini daha da kolaylaştırmıştır. Krallık nüfusunun yaklaşık %3 ila %5'i veya 350.000 ila 700.000 etnik Çinli'lerden oluşmaktadır. Etnik kökeni Çinli olan Kamboçyalıların çoğu, beş yüzyıl öncesine dayanan güney Çin'den gelen yerleşimcilerin soyundan gelirken, diğerleri son zamanlardaki göç dalgasının bir parçasıdır. Çoğu etnik Çinli olan 40.000 öğrenciyle Kamboçya'da Çin dilinde eğitim veren 75 okul bulunmaktadır. ÇHC, Kamboçya-Çin Genel Kurulu'na bağışlar yoluyla Çince eğitim veren birçok okulu desteklemektedir. Pekin ayrıca Kamboçyalı Çince öğretmenleri için devlet destekli özel bir eğitim programı sunmaktadır.

Çin ve Kamboçya arasında ekonomiden ticarete, turizmden ortak ulaşım projelerindeki iş birliği çerçevesinde ikili ilişkiler, özellikle son on yılda gözle görülür şekilde gelişti. Kamboçya ve Çin'in, Devlet Başkanı Xi Jinping'in 2013'te ilan ettiği tarihi İpek Yolu'nun yeniden canlandırılmasını amaçlayan Kuşak ve Yol projesi kapsamındaki iş birliği projeleri, daha gelişir hâle gelir. Sahip olduğu devasa miktarlardaki döviz rezervlerini değerlendirme yöntemlerinden biri olarak Pekin'in yaptığı doğrudan yatırımlar, bu girişimle birlikte Çin'i Kamboçya siyasetinde ve ekonomisinde önemli bir konuma taşımaktadır. Büyük altyapı ve enerji yatırımlarında dünya genelinde öne çıkan Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi, Kamboçya'ya gelişmekte olan imalat endüstrisini desteklemek için gerekli olan elektrik ve telekomünikasyon şebekelerinin ve ulaşım ağlarının kurulmasının hızlı bir yolunu da sunuyor. Phnom Penh yönetiminin komşu ülkeler Tayland, Myanmar ve Vietnam'ın aksine Çin yatırımına tereddütsüz kucak açması, Kamboçya'nın Güneydoğu Asya'daki Kuşak ve Yol planlarının merkezinde yer almasını sağlar. Son dönemlerde özellikle Krallığın güney kesimlerinde yer alan Preah Sihanouk eyaletinin başkenti olarak bilinen Sihanoukville şehri, Çin merkezli yatırımların odak noktası haline gelmiştir. Tayland Körfezi'nin kıyısında bulunan bu kent, aynı zamanda Kuşak ve Yol Girişimi için hayati bir ticaret yolunun parçası olan Kamboçya'nın tek derin su limanı olma özelliğini elinde bulunduran ve şehirle aynı adı taşıyan Sihanoukville Otonom Limanı'na da (yerleştiği eyaletin isminden dolayı Preah Sihanouk Otonom Limanı olarak ta adlandırılır) ev sahipliği yapmaktadır. Sihanoukville Limanı, Kamboçya'nın 1953'te Fransa'dan bağımsızlığını kazanmasının ardından, ülkenin açık denize sınırsız erişim elde etme ve Phnom Penh'deki Mekong Nehir Limanı'na olan bağımlılığını azaltma amacıyla açılmıştır. İnşası 1956'da başlayan ve ilk iskelesi 1960'da hizmete sunulan Sihanoukville Limanı, sahip olduğu deniz derinliği ve doğal koşulları nedeniyle Krallığın en önemli limanı olma niteliğini taşıyor. Kamboçya'nın son yıllarda Avrupa ve ABD'ye büyük

hacimde hazır giyim ve tekstil ürünleri ihraç etmesi ve Çin'den yapılan hammadde ithalatı sayesinde Sihanoukville, yıllık %7'lik ekonomik büyüme yakalayarak hızla gelişen ve küresel ekonomiye başarılı bir şekilde entegre olan uluslararası bir ticaret bölgesi haline gelmiştir. Krallığın tek derin deniz limanı olan Sihanoukville üzerinden, 2020'nin dördüncü çeyreğinde 1,7 milyon tondan fazla kargo taşınmıştır. Limanın gelişimine Çin'den önce Japonya da büyük katkıta bulunmuştur. Şöyle ki Japonya hükümeti; Tokyo merkezli denizaşırı yardım kuruluşları olan *Japonya Uluslararası İşbirliği Ajansı* ve *Japonya Uluslararası İşbirliği Bankası* aracılığıyla uzun süreli bir iç savaştan çıkmış Kamboçya'ya destek olmak ve altyapı tesislerinin iyileştirilmesi amacıyla Sihanoukville Limanı için toplam 411,3 milyon ABD doları hacminde düşük faiz oranları ile kredi, hibe ve teknik yardım sağlamıştır. Çin ve Japonya'nın yatırdığı sermayelerle hızlı bir büyüme ivmesi yakalayan Sihanoukville Limanı, aynı zamanda Tokyo-Pekin rekabetinin de merkezinde yer almaya başlamıştır.

Ekonomik büyüme ve kalkınma açısından doğrudan yabancı yatırımların taşınmış olduğu önemin farkına varan Kamboçya yönetimi, uygun yatırım koşullarını sağlamak amacıyla *Özel Ekonomik Bölgeler'in*²⁵ (ÖEB) kurulmasını uzun zamandan beri hükümet nezdinde teşvik ediyor. Krallık sınırları içerisinde bulunan ÖEB'lerin yasal çerçevesi, 2005 yılının sonlarında yayınlanan bir hükümet kararnamesi ile oluşturulmuştur. 2014 yılında, ülkede faaliyet gösteren bu tür dokuz bölge vardı ve yirmi tanesinin daha faaliyete başlamaları için yetki verilmişti. Kraliyet hükümetinin ÖEB'leri kurmadaki ana amacı, endüstriyel tabanın elektroniklerin ötesinde çeşitlendirilmesini teşvik etmek, kentsel ve kırsal alanlar arasında ekonomik bağlantılar kurmak ve Phnom Penh dışında endüstriyel yatırımları teşvik etmektir (Warr, Menon 2015: 6). Kamboçya'da iş gücü maliyetleri düşük olduğundan ve aynı zamanda, ülkede üretilen mallar için ABD ve AB ülkeleri tarafından uygunlanan düşük gümrük tarifesi ile birlikte yabancı firmalar, ÖEB'lere büyük ilgi duymuştur. Sihanoukville kenti, yapımları sırasıyla 2008 (ÖEB 2),

²⁵ ÖEB'ler (Özel Ekonomik Bölge), iş ve ticaret yasalarının ülkenin geri kalanından farklı uygulandığı bölgelerdir. Özel Ekonomik Bölgeler, bir ülkenin ulusal sınırları içinde yer alır ve amaçları ticareti, yatırım ve istihdamı arttırmak, yönetimi etkili hâle getirmektir. Söz konusu bölgelerde, yurtiçi ekonomisinin geri kalanına göre farklı yatırım koşulları, vergilendirme ve uluslararası ticaret düzenlemeleri uygulanmaktadır. ÖEB'ler, sanayi, imalat ve ihracat hizmetlerini teşvik etmek için kullanılan, genelde bir ülkenin genel ekonomik yasalarından daha serbest yasalar ve ekonomik politikalarla karakterize edilen, ülkenin belirli bir bölgesinde ayrılmış bir arazidir.

2009 (ÖEB 1) ve 2012’de (Liman ÖEB) tamamlanmış toplam üç özel ekonomik bölgeye ev sahipliği yapmaktadır. Sihanoukville’da yerleşen Özel Ekonomik Bölgeler gerek Kamboçya gerekse de Çin için elverişli piyasa koşullarını temin etme açısından büyük öneme sahip ekonomik ve ticari iş birliği bölgesidir. Liman çevresindeki alanlara ek olarak, 2010’dan beri yalnızca Çinli şirketlerden oluşan büyük bir sanayi merkezi geliştirilmiştir. Kalkınma girişimlerini ve yatırım teşviklerini daha geniş bir alana yayma konusunda kararlı olan devlet yetkilileri, geçtiğimiz 2021 senesinde Sihanoukville şehrinin bulunduğu Preah Sihanouk eyaletinin tamamen çok amaçlı bir Özel Ekonomik Bölge’ye dönüşmesi yönünde karar çıkartırlar. Yeni kararnameyle birlikte ÖEB statüsü alan söz konusu eyaletin, ihracata dayalı üretimi ve uluslararası ticareti destekleyecek önemli bir konuma taşınması hedeflenmektedir. Çin’in devlet kurumlarından *Shenzen Kentsel Planlama ve Tasarım Enstitüsü* (Urban Planning & Design Institute of Shenzhen/圳市城市规划设计研究院), Çin örneğinde üretim ve ihracat merkezinin modelini taklit ederek, Preah Sihanouk eyaletinin gelişimi için bir ana plan geliştirmiştir. Çin’in güneydoğu kentlerinden ve en başarılı ÖEB örneklerinden bir olan Shenzhen²⁶ (深圳市) modelini baz alarak kurulması planlanan bahsi geçen ÖEB’in, tamamen faaliyete geçebilmesi için iki seneye yakın bir süre gerekmektedir. Pekin yönetiminin burayı bir sanayi ve lojistik merkezi haline getirme planları da mal ithalatı ve ihracatı için ağırlıklı olarak Sihanoukville Otonom Limanı’na bel bağlayan Krallığın, ekonomik beklentileri ile örtüşüyor. Ayrıca Çin, Kuşak ve Yol Girişimi kapsamında *Phnom Penh-Sihanoukville Otoyolu*’nun geliştirilmesi için şimdiden, yaklaşık 2 milyar dolar kredi ayırmıştır. Yapılması planlanan otoyol, ülkenin lojistik altyapısını güçlendirmeye ve Asya Otoyolu 11²⁷ (A011) aracılığıyla bölgeyi, uluslararası yük taşımacılığı için ulaşılabilir hâle getirmeyi amaçlıyor. Sihanoukville Uluslararası Havalimanı, şu anda Çin Anakarası’ndaki yirmi yedi şehirle doğrudan bağlantılıdır.

²⁶ Kırk yıl içinde küçük bir balıkçı köyünden, dünyanın en büyük üretim merkezlerinden ve teknoloji üslerinden biri haline gelmiş olan Shenzhen (Şingın olarak okunur) şehri, dünyadaki en başarılı ÖEB’lerden biri olarak gösterilir.

²⁷ Avrasya Kıtası’nı çevreleyen *Büyük Asya Karayolu Ağının* bir parçası olan Asya Otoyolu 11’in (Asian Highway 11/AH11), uzunluğu 1.567 km olup, Laos’un başkenti Vientiane’den, Kamboçya’nın en güneyinden bulunan Sihanoukville kentine kadar uzanıyor. Söz konusu uluslararası otoyol, Laos ve Kamboçya’nın başkentlerini de birbirine bağlamakla beraber, Asya Otoyolu 12 (Asian Highway 12/AH12) ve Asya Otoyolu 1 (Asian Highway 1/AH1) ile de birleşerek, Tayland Körfezi’ne dek uzanır.

Söz konusu eyalette Çin yatırımları, kumarhaneler, emlak, tatil köyleri ve derin su limanı gibi birkaç kilit sektörde yoğunlaşıyor. Çin'in işlettiği devasa inşaat projeleri, şehrin hemen hemen her bölgesinde görülebiliyor ve ana caddelerin çoğunluğu Çinli işletmelerle (restoran, otel vs.) dolmuş vaziyette. Kamboçya'nın güney sahili şu anda tamamı Çinli şirketlere ait 4,2 milyar dolarlık elektrik santraline ve açık deniz petrol operasyonlarına ev sahipliği yapıyor. Sihanoukville'in ötesinde, Kuşak ve Yol Girişi aracılığıyla aktarılan para, başkent Phnom Penh'da daha büyük bir havaalanını da finanse ediyor. Doğrudan Kuşak ve Yol bütçesiyle finanse edilmese de gün geçtikçe sayıları artan kumarhaneler ve apartman kompleksleri (eyalette Çinlilere ait binalar Çinli nüfusu ile birlikte artıyor), kendisini tamamen Çin yatırımına adayan bir şehrin, yan ürünleridir. Yalnızca 2017 yılında Sihanoukville'e yatırılan 1,3 milyar ABD dolarının 1,1 milyar dolarlık hissesi, Çinli kaynaklardan geliyordu. Çinli kumarhane sahipleri, ülkenin var olmayan kumar düzenlemelerinden ve gevşek kara para aklama yasalarından da yararlanarak yalnızca yabancıların erişebildiği bir eğlence ortamı kurmuşlardır. Kumar oynamak ve oynatmak Kamboçyalı yerliler için hâlâ yasa dışı olduğundan, Krallık'daki kumar faaliyetlerinin hedef kitlesi, genellikle Anakara Çin'den gelen turistlerdir. 2018'in sonlarında Sihanoukville'nin Kamboçyalı nüfusunun, 150.000 kişi olmasına karşın; 78.000 Çinli sakin ve 120.000 Çinli ziyaretçi olduğunu tahmin ediliyordu. Hem Çinli nüfus hem de kumarhaneler o kadar hızlı artıyor ki Sihanoukville, gerek ulusal gerekse de uluslararası medya tarafından "Çin Kasabası" veya "İkinci Makao"²⁸ olarak adlandırılıyor. Resmi kaynaklara göre 2019 itibarıyla eyalette Çinlilere ait yaklaşık elli kumarhane bulunmaktadır. Dahası birkaç yıl öncesine kadar kimsenin uğrak noktası olmayan Sihanoukville ve çevresi, sahip olduğu doğal güzellikler, büyük hızla kurulan turizm altyapı tesis ve donanımları (otel, hostel, motel, ulaşım araçları, kara ve su yolları, plajlar, eğlence ve spor alanları, temel hizmetler, konaklama tesisleri ve sağlık merkezleri) ve şehir merkezine yakın adaları nedeniyle, hem yurt içi hem de yurt dışından gelen turistlerin cazibe merkezi hâline gelmiştir. Çinlilerin

²⁸ Tam resmî adıyla Çin Halk Cumhuriyeti Makao Özel İdari Bölgesi/澳门特别行政区 (Mandarince ismi Àomén/澳门 olarak geçer), Güney Çin Denizi kıyısında, İnci Nehri Deltası'nın batısında bulunan ve kumarhaneleriyle dünyaca ünlü bir özerk şehir. 1999'a kadar Portekiz kolonisi olan Makao da Hong Kong gibi (Hong Kong Special Administrative Region of the People's Republic of China/中华人民共和国香港特别行政区) ÇHC'e bağlı olmasına rağmen işçilerinde özerk statü sahibidir. Çin'de yasal olarak kumar oynanabilecek tek yer olan bu şehir, sahip olduğu kumarhaneler ve herkese sunduğu eğlenceli, lüks gece hayatından dolayı, Uzak Doğu'nun "Las Vegası" ünvanını elinden bulunduruyor.

denizaşırı seyahatlerindeki hızlı artışla birlikte turizm, bugün Kamboçya'nın en hızlı büyüyen endüstrilerinden biri konumundadır. Turizm sektöründe fiziki, teknolojik ve kurumsal altyapının iyileştirilmesi ve aynı zamanda turizmin çeşitlendirilmesi ve alternatif turizm olanaklarının artırılması, Büyük Ölçekli Altyapı Mali Destek Programı kapsamında yürütülen altyapı projeleri ile mümkün oluyor. Özellikle Çinli tursitlerin gözdesi haline gelmiş olan eyalette, söz konusu yıllar itibarıyla Çin yatırımlarının getirdiği zenginlikle beraber turizm gelirleri, önemli ölçüde artış göstermiştir. 2017'den itibaren Çin, Vietnam'ı da geride bırakarak Kamboçya'ya en çok turist gönderen ülke hâline gelir. Aynı yıl, özellikle Sihanoukville'e gelen Çinli ziyaretçi sayısında yaklaşık %200 gibi bir artışın olduğu gözlemlenmiştir.

Güneydoğu Asya'nın hızla büyüyen ekonomilerinden biri olmasına rağmen Kamboçya, uzun süreli ve kapsamlı elektrik kesintisiyle karşı karşıya kalmıştır. Hükümet, elektrik enerjisi endüstrisinde yaşanan sorunu çözmek ve enerji ihtiyacını gidermek için yurt dışı yatırımlarına müracaat ederek su barajlarının ve hidroelektrik santrallerinin yapılmasını hızlandırmıştır. Aralık 2018'de hizmete sunulmuş, 2. *Aşağı Sesan Barajı* (The Lower Sesan 2 Dam), Çin (%51), Kamboçya (%39) ve Vietnam (%10) gibi ülkelerin işbirliği sonucu ortaya çıkmış çok uluslu bir projedir. Krallığın en büyük su barajı unvanını taşıyan projenin inşaatı, işletilmesi ve yönetimi Pekin merkezli Huaneng şirketine²⁹ (China Huaneng Group Co., Ltd./中国华能集团有限公司) devredilmiştir. Önemli bir kısmı Çin'den gelen kredilerle inşa edilmiş söz konusu barajın kullanım haklarının büyük bir hissesini, kırk yıllığına elinde bulunduran Çin, süre bittikten sonra barajı yerel yönetime teslim edecektir. Kamboçya'nın kuzeyinde Büyük Mekong³⁰ Alt Bölgesi'nde inşa edilmiş baraj, elektrik üretiminin yanısıra; sulama suyu depolama, içme suyu temini ve taşkından korunma gibi farklı önleyici amaçlar için de kullanılabilir. Barajın bol su depolama kapasitesi, çevredeki tarımsal sulama sorunlarını etkin bir şekilde çözebilecek ve mahsul ekiminin gelişimini teşvik edebilecek kapasiteye sahiptir. Baraj çevresinde büyük bir çiftlik kurularak

²⁹ Çin'in en büyük beş enerji üretim şirketinden biridir. 2021'de yayınlanan *Fortune 500* listesinde 248. sırada yer alıyor.

³⁰ 4.900 km'lik uzunluğuyla dünyanın en büyük on ikinci nehri olan Mekong, Çin'in Tibet Platosu'ndan başlar ve Laos, Tayland, Kamboçya ve Vietnam topraklarından geçerek Güney Çin Denizi'ne dökülür. Hindin Yarımadası'nı Çin'in güney eyaletleri ile birbirine bağlayan en önemli ulaşım ağıdır. Büyük Mekong Alt Bölgesi veya kısaca Büyük Mekong Bölgesi, Mekong Nehri havzasının bulunduğu coğrafyayı ifade etmektedir. Söz konusu bölge, aynı zamanda mikroçeşitlilik açısından dünyanın en önemli bölgesi olarak kabul edilmektedir.

Kamboçya'nın en büyük muz ekimi alanının oluşturulması planlanılıyor. Genel olarak, toplam altı ülkeden geçen Mekong Nehri boyunca Kamboçya dâhil, Myanma ve Laos gibi devletlere ait barajların büyük bir kısmı, Çin merkezli şirketler tarafından yapılarak uzun süreliğine işletiliyor.

Bütün bunların karşılığında, Kamboçya Kraliyet hükümeti, Pekin'i bölgedeki jeopolitik konularda desteklemekle kalmayıp; en büyük düşmanlarından biri olan Dalai Lama'nın Kamboçya'ya seyahat etmesini engellemek, 1997'de başkent Phnom Penh'da bulunan Tayvan'a ait temsilciliği kapatmak ve Falun Gong³¹ aktivistlerinin zorla Çin'e geri gönderilmesi gibi hususlarda, ÇKP'e yardımcı olur. İlâveten, Aralık 2009'da Phnom Penh yönetimi, o yılın başlarında etnik isyanların patlak verdiği Çin'in Kuzeydoğu kesimlerinden uzun ve tehlikeli bir yolculuktan sonra Kamboçya'ya vararak sığınma talebinde bulunan 20 etnik Uygur Müslüman'ı sınır dışı eder. Olay üzerine, ABD hükümeti Kamboçya'ya yapmayı planladığı askerî kamyon sevkiyatını iptal ederek yanıt verir. Buna karşılık, Çin de onun yerine daha büyük bir askerî kamyon sevkiyatı teklif ederek Kamboçya'ya yardımlarını sunar. Bundan başka; Temmuz 2019'da, Kamboçya dâhil otuz yedi ülkenin BM'de bulunan temsilcilikleri, Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nde (新疆维吾尔自治区) yaşayan Uygur Türklerine ve diğer Müslüman azınlık gruplarına yönelik muamelesini savunan ortak bir bildiriye Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyine sunarlar. Geçtiğimiz yıllarda ÇKP'nin Hong Kong'da yürürlüğe koyduğu tartışmalı Ulusal Güvenlik Yasası'nı³² (National Security Law/国家安全法) ve bu doğrultuda kurduğu Ulusal Güvenliği Koruma Komisyonu'nu BM'de

³¹ Falun Dafa (法轮大法) olarak da adlandırılır. Kökleri, Budist ve Taoist geleneklerine dayanan ve dünya çapında milyonlarca insanın hayatlarının bir parçası hâline getirdiği manevi bir kişisel gelişim uygulamasıdır. Doğruluk, merhamet ve hoşgörü gibi evrensel ilkeler doğrultusunda kişisel iç gelişimi sağlayan oldukça güçlü ve kapsamlı bir kendini geliştirme sistemidir. Kendine has egzersiz ve meditasyonları içeren Falun Dafa öğretileri, 1990'larda Çinli Bay Li Hongzhi (李洪志 -ABD'de sürgünde yaşıyor) tarafından geliştirilmiştir. Tarikat üyeleri, Çin hükümeti tarafından yoğun baskıya maruz kalmaktadır. Son verilere göre tarikatın, 10 milyonlarca üyesi bulunuyor.

³² Hong Kong'ta protestoların giderek artması ve demokrasi yanlısı liberal hareketin büyümesinin ardından, Çin Ulusal Halk Kongresi tarafından 28 Mayıs 2020'de kabul edilen yasayla, "ayrılıkçılık, yıkıcılık ve dış güçlerle işbirliği yapmak" suç hâline getiriliyor ve protestolarla, ifade özgürlüğü uygulamada engellenmiş oluyor. Bahsi geçen yasa, Çin yetkililerinin Hong Kong'da ilk defa etkili olabilmesine imkân vererek Pekin yönetimine, yerel yasaların üzerinde bir statü sağlıyor. Yerel kanunlar ve ulusal güvenlik yasası arasında bir çatışma durumu söz konusu olduğunda, ulusal güvenlik yasası üstün sayılacak, böylece, Hong Kong'da işlenen bazı suçların mahkemeleri Çin'de görülebilecek.

savunan elli üç devletden biri olan Kamboçya, söz konusu özel idari bölgede Çin aleyhine yaşanan protestolara Pekin'in sert bir şekilde müdahale etmesini ve demokrasi aktivistlerini hapsedirmesini resmî şekilde destekliyor.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Son otuz yılda yaşananlara bakarak, Kamboçya ile Çin arasındaki ekonomik ilişkilerin genellikle siyasi ilişkilerin düzeyine bağlı olarak geliştiğini söyleyebiliriz. Ayrıca Çin'in son dönemde yaşanan ekonomik ve siyasi gelişmeler ışığında, bölgesel ve küresel iş birliği ortaklıklarını genişletme çabaları, değişen dünya düzeninde Çin-Kamboçya ilişkilerini daha özel ve önemli bir konuma getirmektedir. İkili ticaret hacmi, tam arzulan düzeyde olmasa da hem ilişkilerin kurulmaya başladığı ilk dönemlere kıyasla ciddi bir artışın yaşanması hem de son yıllarda kurumsallaşma düzeyinin yükseltilmesi gelecekte daha kapsamlı işbirliklerinin kurulacağına işaret ediyor. Ülke içi ekonomide toparlanma ivmesinin artarak devam etmesi, küresel ekonomide uzun zaman sonra güçlü ve genele yayılmış bir büyüme görünümüne sahip olsa da Kamboçya'nın demokrasi, insan hakları ve özgürlükleri konusunda katetmesi gereken çok yolu var. Kamboçya'da insan haklarına ilişkin mevcut durum, Batılı ülkeler, uluslararası sivil toplum kuruluşları ve iç muhalifler tarafından tenkit ve eleştirilere maruz kalmaktadır. Kamboçya'nın demokratik ilkelerden uzaklaşması ve uluslararası toplumdaki daha da izole hâle gelişi, Çin ile olan yakın bağları ile bağdaştırılıyor. 2000'lerin başlarında Kamboçya'nın başlıca bağışçılarından olan Batılı ülkelere ait uluslararası sivil kuruluşlarının, mali yardımları adli, idari ve siyasi reformların yürürlüğe girmesi; kamu yönetiminin iyileştirilmesi, yeniden yapılandırılması, ekonominin rekabet yeteneğinin artırılması ve ülke genelinde oldukça yaygın olan yolsuzluğun ortadan kaldırılması için harcanmasını sürekli olarak teşvik etmesi, Hun Sen'in işine gelmiyordu. Bu yüzden, Çin'i "az konuşan ama çok iş yapan" diyerek öven Hun Sen, Pekin yönetiminin yaptığı ekonomik yardımları, ülkenin yönetim şekline bağlamadığı için açıkça teşekkür etmiştir.

Ekonomik ve ticari faaliyetlerin serbestliği ilkesi hariç, liberal değerleri iç politikaya yansıtılmayı tercih eden Hun Sen, tüm kontrolü elinde bulundurmaktan ötürü otuz yedi yıllık yönetim sürecinde otoriter çözümleri benimser ve bu doğrultuda attığı her adımla kendini ABD, AB, Japonya, Güney Kore ve Kamboçya'da faaliyet gösteren birçok sivil toplum kuruluşundan daha da uzaklaştırır. Böylece sözde çok partili bir sistem olarak

kalırken, yüzeysel bir niteliğe sahip olan Kamboçya demokrasisi, CPP tarafından kendi çıkarlarını korumak için kullanılan bir siyasi alet haline gelmiştir. Şöyle ki mevcut iktidara karşı herhangi bir ciddi tehdidin ortaya çıkması durumunda yıldırma ve himaye yoluyla önünü kesmek ve bazen de şiddet gibi otoriter yöntemlere başvurulmaktadır. Batılı uzmanlara göre Pekin'in, Krallığın işlerine müdahalesi ve Hun Sen'ı her fırsatta desteklemesi ülkenin iç siyasetini olumsuz etkilemiş ve Başbakan'ın otoriterliğinin daha fazla güçlenmesine ve devlet yetkililerinin görevlerini kötüye kullanmasına elverişli bir zemin oluşturmuştur. Tüm bunlara rağmen mevcut Kamboçya yönetiminin ülke içi reformları gerçekleştirme esnekliği ve aynı zamanda Çin, Japonya ve Vietnam gibi diğer ülkelerle olan kilit ilişkilerini istikrara kavuşturma beceresi göz önüne alındığında, Hun Sen yönetiminin orta vadede ülke üzerindeki hakimiyetini sürdürmesi muhtemeldir. CPP liderliğindeki hükümet güçlü ekonomik büyümeyi sürdürebildiği ve orta sınıfa tatmin eden iç reformları gerçekleştirebildiği sürece, rakip siyasi partilerin yakın gelecekte iktidara gelmesi olası değildir. Bölgenin önemli aktörleri ile ilişkilerini istikrara kavuşturma geleneği, iktidar partisinin dayanıklılığına katkıda bulunmakla beraber söz konusu güçlerin Kamboçya'nın iç siyasetine olası müdahalelerini de kısıtlamaktadır. Ayrıca, bu ülkelerle olan güçlü bağlar, Krallığın ekonomisini canlandırmaya yardımcı olmaktadır. Diğer taraftan ekonomik alanda artan dışa bağımlılık, orta ve uzun vadede Kamboçya siyasetini yönlendirecek hâle geldiğinden; söz konusu güçlerin etkisinden, baskısından ve güç mücadelelerinden kaçması pek mümkün olmayacaktır. Nitekim, hâlihazırda ülkedeki Çin-Japonya ve Çin-ABD arasındaki rekabeti simgeleyen birçok proje bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

Çince Kaynaklar

杨保筠, 李轩志编著 (2019), “一带一路 国别概览: 柬埔寨”, 大连海事大学出版社。

萧文轩, 顾长永, 林文斌 (2020), “柬埔寨的政治经济变迁 (1953-2018)”, 联经出版。

徐光发 (2007), “柬埔寨经济评论”, 不详出版社。

何军明, 丁梦 (2020), “一带一路”背景下中国-东盟关系与自贸区升级研究, 厦门大学出版社。

刘亚萍 (2018), “柬埔寨国情报告 2015-2016”, 经济管理出版社。

Sum Chhum Bun, 梁薇 (2014), 在东盟背景下的柬埔寨—中国合作: 共同建设中国—东盟自由贸易区升级版, 东南亚纵横。

潘登 (2016), “一带一路战略实施与柬埔寨发展”, 农村经济与科技。

栲杌 (2019), “中国与柬埔寨多领域投资显商机推动双边一带一路合作”, 中国对外贸易商务月刊。

刘卉 (2014), “中国东盟自由贸易区的外商直接投资效应与中国的引资策略研究”, 经济科学出版社。

张天桂 (2020), “中国与柬埔寨经济贸易合作”, 商场现代化。

广东海洋大学东盟研究院 (2018), “2016 中国—东盟研究蓝皮书: 一带一路倡议下中国与东盟贸易研究”, 中国经济出版社。

裴长洪 (2019), “海上丝绸之路亮点: 中国柬埔寨经济贸易关系发展分析”, 财经智库。

张蕴岭 (2008), “中国与周边国家: 构建新型伙伴关系”, 社会科学文献出版社。

熊灵, 谭秀杰 (2017), “一带一路建设: 中国与周边地区的经贸合作研究 (2016-2017)”, 社会科学文献出版社。

毕世鸿 (2014), “柬埔寨经济社会地理”, 世界图书出版公司。

杨越松 (2010), “中国与东盟区域经济合作战略研究”, 四川社会科学院。

İngilizce Kaynaklar

- Brantly Womack (2009), “*China between Region and World*”, The China Journal No. 61, pp. 1-20, The University of Chicago Press on behalf of the College of Asia and the Pacific, The Australian National University.
- Chris A. Connolly (2010), “*Kissinger, China, Congress, and the Lost Chance for Cambodia*”, The Journal of American-East Asian Relations”, Vol. 17, No. 3, pp. 205-229, Brill.
- Joseph Y.S. Cheng (2013), “*China's Regional Strategy and Challenges in East Asia, China Perspectives*”, No. 2, pp. 53-65, French Centre for Research on Contemporary China.
- Lawrence E. Grinter (2006), “*China, the United States, and Mainland Southeast Asia: Opportunism and the Limits of Power, Contemporary Southeast Asia*”, Vol. 28, No. 3, pp. 447-465, ISEAS-Yusof Ishak Institute.
- Vatthana Pholsena (2010), “*US Rapprochement with Laos and Cambodia: A Response, Contemporary Southeast Asia*”, Vol. 32, No. 3, America Reengages Southeast Asia, pp. 460-466, ISEAS-Yusof Ishak Institute.
- Peter Warr and Jayant Menon (2015), “*Cambodia’s Special Economic Zones*”, Asian Development Bank (ADB) Economics Working Paper Series No. 459.
- John D. Ciorciari (2015), “*A Chinese model for patron–client relations? The Sino-Cambodian partnership*”, International Relations of the Asia-Pacific, Vol. 15, No. 2, pp. 245-0278, Oxford University Press.
- Daniel C. O’neill (2017), “*Cambodia in 2016, Asian Survey*”, Vol. 57, No. 1, Asia in 2016: Transitions, pp. 180-186, University of California Press.
- Aurel Croissant (2018), “*Cambodia in 2017, Asian Survey*”, Vol. 58, No. 1, pp. 194-200, University of California Press.
- Thearith Leng (2017), “*2016: A Promising Year for Cambodia?*”, Southeast Asian Affairs, pp. 133-146, ISEAS - Yusof Ishak Institute.
- Gareth Porter (1988), “*Cambodia: Sihanouk's Initiative*”, Foreign Affairs, Vol. 66, No. 4, The Defense Debate, pp. 809-826, Council on Foreign Relations.
- Pichamon Yeophantong (2015), “*Assessing Local Responses to Chinese-Backed Resource Development Projects in Myanmar and Cambodia*”, The Journal of Territorial and Maritime Studies, Vol. 2, No.2, pp. 95-110, McFarland & Company;

- Kheang Un and Jing Jing Luo (2020), “*CAMBODIA IN 2019*”, Southeast Asian Affairs, pp. 119-134, ISEAS - Yusof Ishak Institute.
- Dmitry Mosyakov (2004), “*The Khmer Rouge and the Vietnamese Communists: A History of Their Relations as Told in the Soviet Archives*”, Institute of Oriental Studies, Russian Academy of Sciences, GSP Working Paper NO. 15.
- Sorpong Peou (2019), “*Cambodia in 2018*”, Southeast Asian Affairs, pp. 105-120, ISEAS - Yusof Ishak Institute.
- Ivan Franceschini (2020), “*The Chinese Trade Union Goes Abroad, China Perspectives*”, No. 4 (123), pp. 29-38, French Centre for Research on Contemporary China.
- Jing Jing Luo and Kheang Un (2021), “*China’s Role in the Cambodian People’s Party’s Quest for Legitimacy, Contemporary Southeast Asia*”, Vol. 43, No. 2, Special Issue: The Cambodian People’s Party’s Turn to Hegemonic Authoritarianism: Strategies and Envisaged Futures, pp. 395- 419, ISEAS-Yusof Ishak Institute.
- Sovinda Po and Christopher B. Primiano (2020), “*An “Ironclad Friend”: Explaining Cambodia’s Bandwagoning Policy towards China*”, Journall of Current SoutheastAsiian Affairs Vol. 39, SAGE.
- Sheldon W. Simon (1982), “*Cambodia and Regional Diplomacy, Southeast Asian Affairs*”, 1982, utheast Asian Affairs (1982), pp. 196-207, ISEAS - Yusof Ishak Institute.
- Thomas Lum (2007), “*Cambodia: Background and U.S. Relations*”, Foreign Affairs, Defense, and Trade Division, CRS Report for Congress.
- Michael Yahuda (1985), “*China and the Region*”, Southeast Asian Affairs, Southeast Asian Affairs, pp. 54-68, ISEAS -Yusof Ishak Institute.
- Sorpong Peou (1997), “*Cambodia: A New Glimpse of Hope?*”, Southeast Asian Affairs, 1997, utheast Asian Affairs (1997), pp. 83-103, ISEAS-Yusof Ishak Institute.
- Stephen Frost, Sanjiv Pandita and Kevin Hewison (2002), “*The Implications for Labor of China’s Direct Investment in Cambodia*”, Asian Perspective, Vol. 26, No. 4, Special Issue on China-ASEAN Relations, pp. 201-226, {lrp}.
- Daniel O’neill (2014), “*Playing Risk: Chinese Foreign Direct Investment in Cambodia*”, Contemporary Southeast Asia, August 2014, Vol. 36, No. 2 (August 2014), pp. 173-205, ISEAS-Yusof Ishak Institute.

- Kiernan Ben (1996), *“The Pol Pot regime: Race, Power and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge, 1975-1979”*, New Haven: Yale University Press.
- P.C. Pradhan (1976), *“Sihanouk and the Formulation of Cambodian Foreign Policy, Proceedings of the Indian History Congress”*, Vol. 37 (1976), pp. 457-463, Indian History Congress.
- Ying Liang (2019), *“China-ASEAN Relations: Cooperation and Development”*, World Scientific Publishing Company.
- Annpurna Nautiyal (1992), *“Cambodia: A Problem of Peace and Stability”*, India Quarterly, Vol. 48, No. 4, pp. 43-50, Sage Publications, Ltd.
- Charles McGregor (1990), *“China, Vietnam, and the Cambodian Conflict: Beijing's End Game Strategy”*, Asian Survey, Vol. 30, No. 3, pp. 266-283, University of California Press.
- Robert S. Ross (1991), *“China and the Cambodian Peace Process: The Value of Coercive Diplomacy”*, Asian Survey, Vol. 31, No. 12, pp. 1170-1185, University of California Press.
- Alain-Gerard Marsot (1969), *“China's Aid to Cambodia”*, Pacific Affairs, Summer, Vol. 42, No. 2, pp. 189-198, Pacific Affairs, University of British Columbia.
- Peter Chalk (2015), *“ASEAN ascending: China and ASEAN - Achieving ‘centrality’ in the emerging Asian order”*, Australian Strategic Policy Institute.
- Suon Sophal (2012), *“Cambodia: ASEAN-China Free Trade Area - Challenges, Opportunities and the Road Ahead”*, S. Rajaratnam School of International Studies.
- Wolfgang Meyer (2008), *“The Khmer Rouge Tribunal–Cambodia in the Shadow of History”*, Konrad Adenauer Stiftung.
- Pou Sovachana and Bradley J. Murg (2019), *“The Lancang-Mekong Cooperation Mechanism: CSCAP Regional Security Outlook + ARF-The next 25 years 2019”*, Council for Security Cooperation in the Asia Pacific.
- Yose Rizal Damuri, Vidhyandika Perkasa, Raymond Atje and Fajar Hirawan (2019), *“Perceptions and Readiness of Indonesia towards the Belt and Road Initiative: Prospects and Challenges of BRI from Some ASEAN Countries’ Perspectives- Understanding Local Perspectives, Capacity, and Governance”*, Centre for Strategic and International Studies.
- Eyal Propper and Dan Catarivas (2020), *“New Trade Agreement in Asia: China is in the United States is Out”*, Institute for National Security Studies.

- Pou Sothirak (2020), "*CSCAP Regional Security Outlook 2021: Sino-American Competition in Cambodia: A 2020 Retrospective*", Council for Security Cooperation in the Asia Pacific.
- Robert S. Ross (1992), "*China and Post-Cambodia Southeast Asia: Coping with Success*", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 519, China's Foreign Relations, pp. 52-66, Sage Publications, Inc. in association with the American Academy of Political and Social Science.
- Robert A. Scalapino (1991), "*China's Relations with Its Neighbors, Proceedings of the Academy of Political Science*", Vol. 38, No. 2, *The China Challenge: American Policies in East Asia* (1991), pp. 63-74, The Academy of Political Science.
- Motolani Agbebi, Gong Xue and Zheng Yu (2021), "*China-powered ICT Infrastructure: Lessons from Tanzania and Cambodia*", South African Institute of International Affairs.
- Ian Storey (2011), "*ASEAN and the Rise of China*", Routledge, New York, USA.
- Matt Ferchen (2021), "*Global Perspectives on China's Belt and Road Initiative: The Two Faces of the China Model the BRI in Southeast Asia*", Amsterdam University Press.
- Sebastian Strangio (2020), "*In the Dragon's Shadow - Southeast Asia in the Chinese Century: Cambodia and Laos: Phobos and Deimos*", Yale University Press.
- Laura Southgate (2019), "*ASEAN Resistance to Sovereignty Violation-Interests, Balancing and the Role of the Vanguard State: The Third Indochina War*", Bristol University Press.
- Kheang Un (2013), "*Cambodia in 2012: Beyond the Crossroads?*", *Asian Survey*, Vol. 53, No. 1, pp. 142- 149 University of California Press.
- Sigfrido Burgos and Sophal Ear (2010), "*China's Strategic Interests in Cambodia: Influence and Resources*", *Asian Survey*, Vol. 50, No. 3, pp. 615-639, University of California Press.

İnternet Kaynakları

- South China Morning Post (13.09.2021), "China and Cambodia gun for 'harder than steel' ties to fend off foreign forces", <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3148529/china-and-cambodia-gun-harder-steel-ties-shutting-out-pressure> (06.03.2022).

- Foreign Affairs (17.09.2018), “Cambodia’s Troubling Tilt toward China and what it Means for Washington’s Indo-Pacific Strategy”, <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2018-08-17/cambodias-troubling-tilt-toward-china> (06.03.2022).
- The Diplomat (27.09.2016), “Cambodia Turns to China Amid Rice Woes”, <https://thediplomat.com/2016/09/cambodia-turns-to-china-amid-rice-woes/> (07.03.2022).
- XINHUANET (13.09.2021), “China, Cambodia agree to enhance bilateral cooperation”, http://www.xinhuanet.com/english/asiapacific/2021-09/13/c_1310183719_2.htm (07.03.2022).
- Anadolu Agency (19.08.2021), “Chinese investments modernizing Cambodia, says scholar”, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/chinese-investments-modernizing-cambodia-says-scholar/2340077> (08.03.2022).
- East Asia Forum (17.07.2021), “Cambodia to chair ASEAN in choppy waters”, <https://www.eastasiaforum.org/2021/07/17/cambodia-to-chair-asean-in-choppy-waters/> (08.03.2022).
- The Diplomat (25.07.2019), “Vietnam-Cambodia Military Relations in Focus with Fourth Defense Dialogue”, <https://thediplomat.com/2019/07/vietnam-cambodia-military-relations-in-focus-with-fourth-defense-dialogue/> (09.03.2022).
- Lowy Institute (12.07.2021), “Whatever happened to the South China Sea ruling?” <https://www.lowyinstitute.org/the-interpreter/whatever-happened-south-china-sea-ruling> (09.03.2022).
- Trading Economics (01.03.2022), “Cambodia Exports to China”, <https://tradingeconomics.com/cambodia/exports/china> (10.03.2022).
- Trading Economics (01.03.2022), “China Exports to Cambodia” <https://tradingeconomics.com/china/exports/cambodia> (10.03.2022).
- Khmer Times (18.02.2021), “China to boost Sihanoukville railway infrastructure hopes” <https://www.khmertimeskh.com/50815576/china-to-boost-sihanoukville-railway-infrastructure-hopes/>(11.03.2022).
- Open Development Cambodia (11.08.2021), “Sihanoukville Special Economic Zone (SSEZ)” <https://opendevelopmentcambodia.net/tag/sihanoukville-special-economic-zone-ssez/#!/story=post-158481> (12.03.2022).

Khmer Times (23.11.2020), “Cambodia’s Lower Sesan II Hydropower Project provides a better life for resettled villagers” <https://www.khmertimeskh.com/50785151/cambodias-lower-sesan-ii-hydropower-project-provides-a-better-life-for-resettled-villagers/> (12.03.2022).

中国税务报 (23.10.2020),“中柬签署自由贸易协定”, <https://m.gmw.cn/baijia/2020-10/23/1301711256.html> (12.03.2022).

Reuters (25.07.2016), “ASEAN deadlocked on South China Sea, Cambodia blocks statement”, <https://www.reuters.com/article/us-southchinasea-ruling-asean/asean-deadlocked-on-south-china-sea-cambodia-blocks-statement-idUSKCN1050F6> (14.03.2022).

South China Morning Post (13.09.2021), “China and Cambodia gun for ‘harder than steel’ ties to fend off foreign forces”, <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3148529/china-and-cambodia-gun-harder-steel-ties-shutting-out-pressure> (14.03.2022).

Jamestown Foundation (26.04.2006), “China’s Tightening Relationship with Cambodia”, https://web.archive.org/web/20070616041520/http://www.jamestown.org/publicatio_details.php?volume_id=415&issue_id=3704&article_id=2371023 (14.03.2022).

TARİHTEN GÜNÜMÜZE KAMBOÇYA-JAPONYA İLİŞKİLERİ

*Ertuğrul EVİS**

Kamboçya ile Japonya'nın yakın tarihteki resmî ilişkileri, Kamboçya'nın Fransa'dan 1953'te bağımsızlığını kazanmasıyla başlamıştır. İki ülkenin ilişkileri iç savaşlar, işgaller ve devrimlerle sık sık kesintiye uğrasa da çeşitli karşılaşmalarla bugüne kadar gelmiştir. İlk karşılaşmalardan biri, 15. yüzyılda Angkor İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından, Kamboçya'da süregelen kargaşa dönemi içinde 16. yüzyılda gerçekleşmiştir. Toyotomi Hideyoshi'nin neredeyse bir buçuk asır boyunca Japonya'da süren iç savaşı bitirip, daimyoları kendi yönetimi altında topladıktan sonra giriştiği Kore Seferi'nin devam ettiği yıllarda, sayıları beş bin civarında olan Japon paralı askerleri, İspanya adına Kamboçya'da savaşmak üzere yola çıkmışlardı. Yüklü paralar ödenerek silahaltına alınan Japon paralı askerler, Japonya'daki Cizvit misyonerleri vasıtasıyla İspanyol ordusuna katılmışlardı¹. Bu nispeten küçük karşılaşmanın ardından, uzunca bir süre resmî olmayan ilişkiler devam etti. 1868'deki Meiji Restorasyonu, Japonya için önemli bir kırılma noktası olup, birçok şeyi kökünden değiştirmiştir. Benzer bir durum, Kamboçya'nın 1863'ten 1953 yılına kadar Fransız kolonisi olarak geçirdiği doksan sene için de geçerlidir. Kamboçya ile Japonya'nın ilişkilerini kabaca ikiye ayırabiliriz: Uzak Asya'nın kendi kurallarının geçerli olduğu, geleneksel ve bölgesel anlayışın hâkim olduğu 1860'lar öncesi dönem ve Batılı anlayışın benimsenmeye başlandığı 1860'lar sonrası dönemdir.

Günümüzde uluslararası ilişkilerde temel olarak alınan kurallar, Batı tarihinin dönüm noktalarından olan 1648 Vestfalya Antlaşması üzerine inşa edilmiştir. Batı'nın yüzyıllar süren egemenliğinin doğal bir etkisiyle bugün tüm dünya, uluslararası ilişkileri Batı'nın gözünden ve onun kurallarıyla okur. Vestfalya Antlaşması ile kâğıda dökülen ve Batı'nın antropolojik ve sosyolojik kökenlerine dayanan bakış açısına göre, iki ve daha fazla taraf bir

* Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü Lisans Öğrencisi.

¹ Florentino Rodao. *Espanoles en Siam (1540-1939): Una Aportacion al Estudio de la Presencia Hispana en Asia Oriental*. (Toledo: Kalamo Libros, 1997.) 11.

ilişki kuracaksa, bunun “devlet” vasıtasıyla yapılması ve bir sorumlunun bulunması önemlidir. Batılı anlamda resmî ilişki, her tarafın kabul ettiği sorumlular ve sorumluluklar olmaksızın uluslararası ve/veya ulus ötesi ilişki kurmak riskli kabul edilmektedir². Buna karşılık, Çin’in dünyanın merkezi kabul edildiği ve Çin’in oyun kurucu olduğu Asya coğrafyasında, uluslararası ve ulus ötesi ilişkilere bakış açısı oldukça farklıdır. Küçük bir örnekle açıklayacak olursak, Batı’da bir kralın diğer bir krala hediye göndermesi, tabiiyet bildirmek bir yana güç gösterisi olarak okunabilirken, Macartney Misyonu’nda olduğu gibi Asya’da bir hükümdara hediye göndermek tabiiyet olarak okunabilirdi³. Diğer taraftan, Batılı normları kabul ederek “resmî olmayan” ifadesini kullandığımız ilişkiler, Çin merkezli Asya’nın doğal işleyişi içindeki uygulamalardır.

Japonya’nın Tokugawa Dönemi, Asya’nın “özel durumu” içindeki bir özel durumdur. Tokugawa Shogunluğu, kuruluşundan otuz sene kadar sonra 1630’lardan itibaren hızlı bir kapanma yaşamıştır. Bu kapanmanın sınırlarını çizebilmek, Asya tipi uluslararası ilişkilere dair bir fikir vermek ve Kamboçya-Japonya ilişkilerini bir zemine oturtabilmek için Tokugawa Dönemi’ndeki ticari sınıflandırmaları açıklamakta fayda vardır. Bunlar; resmî diplomatik ilişki kurulmuş olan ülkeler (tsūshin), diplomatik ilişki kurmaksızın ticaret yapılan ülkeler (tsūshō) ve Nagasaki Limanı vasıtasıyla münferit gemi kaptanlarını muhatap kabul ederek yapılan ticarettir (shinpai)⁴. Bunlardan ilkinde Kore, ikincisine Hollanda ve sonuncusuna Çin, Khmer (Kamboçya) İmparatorluğu, Siyam İmparatorluğu gibi birçok ülke dâhildir⁵.

Tokugawa Shogunluğu’nun, uluslararası ilişkilerde bu nevi bir yöntem izlemesinin elbette birçok sebebi vardır. Ancak bu makalede, bu sebepleri incelemek yerine yukarıda bahsi geçen durumdan, yani Shogunluğun Asya’da, Batılı güçlerin pek anlayamadığı kodlarla kurduğu ilişkiler; dış siyasetinden ve ticaret politikasından bahsettik. Resmî olmayan diplomatik bağların, Meiji Restorasyonu sonrasında dahi devam ettiğini biliyoruz;

² Turan Kayaoğlu. *Westphalian Eurocentrism in International Relations Theory*. International Studies Review 12, no. 2. (2010).

³ James Louis Hevia. *Guest Ritual and Interdomainal Relations in Cherishing Men From Afar: Qing Guest Ritual and the Macartney Embassy of 1793*. (Durham: Duke University Press, 1995.) 118-133.

⁴ Kikuchi Yoshio (菊地 芳朗). *Shōtoku Shinrei ni Okeru Shinpai Seido no Jittai (正徳新例における信牌制度の実態)*. Nihon Rekishi (日本歴史) 185 no. 10. (1963).

⁵ Adam Clulow. *The Company and the Shogun: The Dutch Encounter with Tokugawa Japan*. (New York: Columbia University Press, 2014.) 33-111.

Ertuğrul Fırkateyni Faciası'nın ardından Osmanlı İmparatorluğu ile Japonya İmparatorluğu arasında Yamada Torajiro üzerinden kurulan gayriresmî ilişkiler buna örnektir⁶. Osmanlı İmparatorluğu, bu çeşit bir diplomasiyi uygulayacak bir geçmişe ve altyapıya sahipken, Romanov Hanedanı yönetimindeki Rus İmparatorluğu bunu pek kavrayamamış, Hollanda dışındaki diğer Avrupa ülkeleri gibi Japonya'yı "açmaya" çalışmıştır. Adam Laxman Misyonu'nun resmî ticaret anlaşması talebinin Shogunluk tarafından reddedilmesi, Rusya ile Tokugawa Shogunluğu arasındaki ilişkileri germişti. Tokugawa yönetimine göre Rusya, bir Asya ülkesiydi ve diğer birçok Asya ülkesi gibi Shinpai Sistemi içinde sınıflandırılıyordu. Ancak gerçekte Rusya'nın diplomasi anlayışı, Avrupa'da ve Avrupa'ya göre -yani Vestfalya ekolüne göre- şekillenmişti. Bu nedenle Ruslar, bir anlaşma imzalanmayacak olmasına rağmen Laxman Misyonu'nun Nagasaki'ye neden davet edildiğini anlamakta güçlük çektiler. Bu durum, Tokugawa Shogunluğu'nun ve Asya'nın uluslararası/ulus ötesi ilişkiler dinamiklerinin Rusya tarafından anlaşılmadığını ortaya koyuyor. Hâlbuki Tokugawa yönetimi, Rusya'yı diğer Asyalı ülkelerle aynı statüye koyup Asyalı sayıyor ve resmî ilişki teklifini reddetmesi, ticaret yapılamayacağı anlamına gelmiyordu⁷. Khmer İmparatorluğu gibi birçok ülke, shinpai sistemi içinde değerlendiriliyor ve ticaret yapılıyordu.

Japonya'nın uluslararası ilişkilere, ticarete yaklaşımını açıkladıktan ve Khmer İmparatorluğu'nu ele alırken bir referans noktası olarak kullanmak üzere Rusya ile Japonya'nın ilişkilerinden bahsettikten sonra Kamboçya ve Japonya'ya, tarih içinde eşzamanlı olarak bakarak resmî ilişkilerin neden 17. yüzyıla kadar geciktiğini değerlendirmekte fayda vardır. Bağımsız Khmer İmparatorluğu, 1431 yılında çökmüş ve Siyam, Thai ve İspanyol kontrolü altında, taht kavgaları ile uzun yıllar geçirmiştir. 16. yüzyılın sonunda Siyam işgaline karşı İspanyol yardımı istemiş, nihayetinde imparatorluk her iki ülkenin de istila tehdidi ile karşı karşıya kalmışsa da ayakta kalmayı başarmıştır⁸. Neredeyse aynı dönemde Japonya'da da iç savaş başlamış, 1467'den 1603'te Tokugawa Ieyasu'nun "Sekigahara Savaşı" ile tüm gücü elinde toplayıp, siyasi birliği sağlamasına kadar sürmüştür. Bu dönemde

⁶ Selçuk Esenbel. *İstanbul'da 'Fin de Siecle' Bir Japon Romantik: Yamada Torajiro'nun Yaşamı ve Eseri 'Toruko Gakan'*. Japon Modernleşmesi ve Osmanlı: Japonya'nın Türk Dünyası ve İslam Politikaları. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.) 341-371.

⁷ Mark Ravina. *Tokugawa, Romanov, and Khmer: The Politics of Trade and Diplomacy in Eighteenth Century East Asia*. Journal of World History 26, no. 2. (2015).

⁸ Radao. 11-.

taraf lar arasında resmî ilişki kurulması, politik ve askerî koşullar gereği pek mümkün olamamış gibi görünüyor. Diğer yandan, Japonya'nın birliğini sağlamış Tokugawa Shogunluğu; yeni bir güç olarak ortaya çıktığı anda, savaşlarla ve taht mücadeleleri ile mücadele eden Khmer'den yardım talebi gecikmemiştir. Bir Khmer heyeti, askerî yardımı da içeren bir dizi taleple 1603'te Japonya'ya ulaşır. Önemli bir talep de Güney Çin Denizi'nde (Cochin ve Champa), Kamboçya gemilerine yapılan saldırıların önlenmesidir. Tokugawa Ieyasu, askerî yardımı kabul ederek silah göndermiştir. Ancak gemi saldırıları konusunda bir garanti vermemiş, saldırgan gemilerin Japon limanlarına geldikleri takdirde cezalandırılacaklarını belirtmiştir⁹. İlk resmî ilişkiler, bu şekilde dostane olarak başlamışsa da Tokugawa yönetimi tarafından 1627'de aniden kesilmiş, ancak ticaret devam etmiştir.

Bunun yanında, ilişkilerin kesilmesi Kamboçya'ya özel bir tutum olmayıp, Shogunluğ'un dış politika değişikliğinden kaynaklanan genel bir durumdur. Tayland'dan 1629, Vietnam'dan ise 1632'ye kadar heyetler Japonya'ya gitmiş ve bu tarihlerden sonra yine ticaret devam etse de resmî ilişkiler kopmuştur. Daha da ötesi Kamboçya (Khmer), komşuları Tayland ve Vietnam ile karşılaştırıldığı zaman Japonya ile ilişkiler bağlamında ticari olarak daha iyi durumdadır. Resmî diplomatik ilişkiler kesilmiş olmasına rağmen Khmer Kralı Chan (1642-58) Dönemi'nde, Japonya ile ticaret zirve yapmış, 1642-59 yılları arasında Tayland'dan Japonya'ya on iki yelkenli gelirken, Kamboçya'dan otuz üç yelkenli gelmiştir¹⁰. Shinpai Sistemi kapsamında, Nagasaki Limanı'na yılda otuz gemi gelebildiğini, bunların para ve mal ile ilgili ciddi sınırlamalara tabi tutulduğu¹¹ göz önüne alındığında, bu sayılar daha anlamlı gelecektir.

Resmî diplomatik ilişki olmaksızın tam yüz sene devam eden ticari ilişkiler, 1727 senesinde Tokugawa Yoshimune'ye gelen bir mektupla başka bir boyuta taşınmak istense de mektup, Japon yönetiminde kaosa neden olur. Zira mektupta Kamboçya tarafı, Shogun Yoshimune'ye "Japon Kralı", "Majesteleri" gibi unvanlarla hitap etmektedir. Tokugawa yönetiminde aniden "Uluslararası yazışmalarda Shogun hangi titrleri kullanacak?" gibi temel bir sorun ortaya çıkar. Tokugawa Shogun'unun, "Kral" unvanını kabul ederek

⁹ Shiryō Sōran (史料綜覽). Keicho 8, 1603/1, vol. 11, part 913, 346. Kayıt numarası: 020100224744. Tōkyō Shiryō Hensanjō (東京史料編纂所)

¹⁰ Ravina. 279-80.

¹¹ Ibid.

Khmer mektubunu cevaplamaşı, Asya'nın hâlihazırdaki diplomasi anlayışı içinde Qing İmparatoru'na bir tabiiyet ya da Shogun'un bağılı bulunduğu Japon İmparatoru'na karşı bir saygısızlık olarak kabul edilebilirdi. Zira "Kral" unvanı, Qing İmparatoru'nun kendine bağılı devletlerin hükümdarlarını onurlandırmak için yazışmalarda kullandığı bir unvandı. Diğer taraftan Shogunluk makamı genelde "komutan-ya da büyük lord" şeklinde anılırdı. "Kral" ifadesi, hükümdarlık belirttiğı için Japon İmparatorluk makamını gölgeleyebilir, dolayısıyla bir saygısızlık ifade edebilirdi. Shinpai Sistemi'nde devlet mührü kullanmamak için Nagasaki'de aracı olarak bulundurulanan "Nagasaki Çince Tercüme Ofisi-Tötsüji" tarafından yapılan çeviri hakkında şüpheler bulunsa da sonuç itibarıyla mektubun ortaya çıkardığı sorunlar, aşıkârdır. Nihayetinde bu mektup, cevapsız bırakılır ve hediyeler kabul edilmez. Ancak bu diplomatik girişimlerin ya da ticaretin kesildiğı anlamına gelmez. Daha sonra da Kamboçya'dan diplomatik heyetler gelip gitmeye devam eder. 1742'de resmî ilişkiler tekrar kesilir, fakat bu sefer bir fark vardır: artık Khmerler, Nagasaki'ye gelmeyi bırakmışlardır. Son resmî kayıt, 1743'te Satsuma'da gemi enkazından kurtarılan bir denizciyle alakalıdır¹².

Kamboçya'da Khmer İmparatorluğu'nun 1431'de yıkılışından, 1863'te Fransız kolonisi olana kadarki dönem, "Kamboçya'nın Karanlık Çağı" olarak adlandırılmaktadır¹³. Şu ana kadar değerlendirdiğimiz Kamboçya-Japonya ilişkileri, aslında Karanlık Çağ'da varlığını sürdürmeye çalışan Kamboçya'nın hikâyesidir. Nitekim 17. ve 18. yüzyılın ilk yarısında Japonya ile ilişkiler devam ederken taht kavgaları, saray darbeleri ve iç savaş Kamboçya'da eksik olmamış; 1742'de ilişkilerin kesilmesine de bunlar sebep olmuştur. Kamboçya, 1863'te Fransız kolonisi olana kadar Vietnam ve Tayland arasında sürekli bir mücadele alanı olmuştur. Dolayısıyla bağımsız bir devlet olarak dış ilişkilerini sürdürmek bir yana, varlık mücadelesi vermekte bile bir asırdan uzun bir süre aciz kalmıştır. Vietnam ve Tayland'a karşı bağımsızlık mücadelesi verip başarılı olduktan hemen sonra Kamboçya'da, Fransız yönetimi kurulmuştur.

Kamboçya'nın Fransız kontrolünü kabul etmesiyle, kadim düşmanları tarafından işgal edilme tehdidi ortadan kalkmıştır. Buna karşılık, tüm kaynakları Fransız hizmetine sunulmuş ve Fransızlar tarafından kontrol

¹² Hayashi Shunsai ve Hayashi Hōkō (林 春齋 ve 林 鳳岡). Kai Hentai (華夷変態). Ed. Ura Ren'ichi. (Tokyo: Tōyō Bunkō, 1958-59.) 3: 2733-58.

¹³ David Chandler. A History of Cambodia. (Colorado: Westview Press, 2000.) 92-141.

edilmiştir¹⁴. Prens Norodom ile Pierre Paul le Grandiere arasında imzalanan 11 Ağustos 1863 tarihli anlaşmayla, düzenin sağlanması ve askeri koruma karşılığında Kamboçya’da gümrüklerin kontrolü, Fransızlara verilmiştir¹⁵. Bu, Kamboçya ticaretinin Fransız kontrolüne girdiğinin açık bir işaretidir. Ancak Kamboçya, hâlâ tam anlamıyla bir “koloni” değildir.

Kamboçya ve Hindîçin’deki Fransız hâkimiyeti kesintisiz değildir. Nitekim, Fransa-Prusya Savaşı’nda Fransa’nın yenilmesi ve 1870 yılında III. Napolyon’un iktidarı kaybetmesini, yani II. Cumhuriyet’in yıkılmasını müteakip süreçte Fransa’da 1870’ler boyunca bir restorasyon süreci yaşanmış ve 19. yüzyılın son yirmi yılında, Afrika’nın batısında ve Hindîçin’deki kolonilerle meşgul olunmuştur. Bu kapsamda, 17 Haziran 1884’te Kamboçya ve Fransa arasında ikinci bir anlaşma imzalanmıştır. Bu sefer, anlaşmanın koşulları kadar usulü de ağırdır. Fransa’nın Hindîçin Valisi Charles Thomson, bir grup asker göndererek 1863’te Prens iken anlaşmayı imzalayan ve artık Kral olan Norodom’u uykusundan kaldırmış, Kamboçya’yı gerçek bir koloni haline getiren anlaşmayı zorla imzalatmıştır. Bu anlaşmanın içeriği idari, adli, finansal ve ticari reformların Fransa’nın talepleri doğrultusunda Kral tarafından yapılmasından, Kral’ın maaşının Fransa tarafından düzenlenmesine ve Fransa’nın izni olmaksızın borç dahi alamamasına kadar ağır uygulamalar şeklindedir¹⁶. Bu denli baskı, halkı da yerel yönetimi de rahatsız etmiştir. İç dengelerin dramatik şekilde bozulmasının etkisiyle Fransız yönetimi de oluşan durumdan rahatsız olup, Vali Charles Thomson’ı görevden almış ancak yine de Kamboçya’nın durumunda iyileştirmede bulunmamıştır¹⁷. Üstelik baskılar nedeniyle çıkan ayaklanmadan Norodom sorumlu tutulmuş ve Fransızlarla daha iyi geçinen kardeşi Siwotha’ya destek verilerek Kral yapılmıştır. Siwotha’nın tahta çıkışıyla, Fransız uygulamaları da gevşetilmiştir¹⁸.

Dolayısıyla, eğer Japonya’nın II. Dünya Savaşı boyunca Çin’deki Bölgesi’ndeki işgalini bir kenara koyarsak, Kamboçya’nın 1953’te bağımsızlığını kazanmasına kadar Japonya-Kamboçya ilişkilerinden

¹⁴ Ibid. 167-211.

¹⁵ R. Stanley Thomson. *The Establishment of the French Protectorate Over Cambodia*. Far Eastern Quarterly vol 4, no. 4. (1945). 313-40.

¹⁶ Treaty of Friendship, Trade and French Protection, 1884.

¹⁷ Marcel Blanchard. *Administrateurs d’Indochine (1880-1890)*. Revue d’Histoire des Colonies. Vol 39, no. 137. (1952). 7-8.

¹⁸ Chandler. 171-187.

bahsetmemiz -en azından resmî anlamda- mümkün görünmemektedir. Bu durumda daha çok, Fransa-Japonya ilişkilerini ve bir alt dal olarak Fransız koloni ilişkilerini incelemek gerekmektedir. Nitekim bahsi geçen yıllarda Japonya'da da Meiji Restorasyonu devam etmekte ve sosyoekonomik yapı, ciddi ölçüde dönüşmekteydi. Sonuç olarak Japonya, Kamboçya'nın bağımsızlığını kazanmasından bir sene sonra bu ülkede elçilik açsa da dönemin koşulları ve Kamboçya'nın içinde bulunduğu istikrarsız durum altında tarafların resmî ilişki kurması mümkün değildi.

II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, Fransa'nın Almanya'ya yenilip Nazi Almanyası tarafından işgal edilmesi neredeyse bir olur. Bu durumda, Fransız kolonileri ve kolonilerdeki Fransız yönetimleri aniden zayıf bir duruma düşerler. Paris'in düşüşünün ardından kurulan Vichy Hükümeti, Hindîçin'in kontrolünü Japonlara devretmeye zorlanır. Bu durumu Fransa açısından zayıflık alameti olarak gören Mareşal Phibun, Tayland'ın Kamboçya'da daha önce kontrol ettiği ancak Fransa'ya kaybettiği Kamboçya'nın kuzeybatı toprakları olan Phra Tabong, Phibunsongkhram ve Nakhon Champassak'ı yeniden almak için bir fırsat olarak görür ve 1940-41 yıllarında Vichy Fransası ve Tayland arasında bir savaş yaşanır. Tayland bu savaşı kazansa da zafer sevinci çok uzun sürmeyecektir. Japon İmparatorluğu, Tayland'ı ve Hindîçin'i Britanya kontrolündeki Burma ve Malezya'ya saldırı için bir üs olarak kullanmak istemektedir. Nitekim gücünü Fransa'ya karşı zaferiyle oldukça artırmış olan Mareşal Phibun, Japonlara askerî geçiş ve üs için söz verse de bunu yerine getirmez ve Japonya, Malezya'ya yaptığı saldırı ile eş zamanlı olarak Tayland'a da saldırır¹⁹. Sonuç olarak Tayland ve Hindîçin'de Japon hâkimiyeti sağlanmış olur. Fakat Kamboçya açısından bakacak olursak, II. Dünya Savaşı süresince Kamboçya bir devlet olarak varlık gösterememiş, Japonya, Fransa ve hatta Tayland arasında bir mücadele alanı olarak kalmıştır.

Buna karşılık, Kamboçya'da 1941-45 yılları arasında devam eden işgal döneminde Japon İmparatorluğu tarafından uygulanan politikalar, Kamboçya için uzun vadede bağımsızlığın ve hatta iç savaşa giden yolun fitilini ateşlemiştir. Japonya, Kamboçya'da sekiz bin kişilik bir garnizon kurmuş, fakat kendisiyle iş birliği yapan Vichy Fransası'nın koloni yetkililerini görevden almamıştır. Böylece, savaş döneminin karmaşası içinde yerel halkla doğrudan ilişki kurmayarak kendisini, hem bölgenin içinde hem de

¹⁹ Judith A. Stowe. *Siam Becomes Thailand: A Story of Intrigue*. (Honolulu: University of Hawaii Press, 1985.)

tehlikelerin bir ölçüde de olsa dışında tutmuştur. Öyle ki Fransa'ya karşı bağımsızlık hareketinin tohumlarını 1930'larda zorluklarla atmaya çalışan Kamboçya'nın ulusal kahramanları, Japon işgali altında Fransız koloniciliğine karşı mücadele ederlerken kendilerine daha geniş bir alan bulmuşlar ve hareketlerini daha geniş bir zemine yerleştirmişlerdir. Daha ötesi Japonya, bu ortamda Kamboçyalıların sempatisini bile kazanmıştır. Zira milliyetçi liderler ve ulusal kahramanlar olan Nuon Duong, Bunchan Mul ve Pach Chhoeun'un Fransızlar tarafından tutuklanıp Japonlar tarafından salıverilmesi olayı buna örnektir. Örneğin, sömürge milisleri hakkında kışkırtıcı vaazlar veren ve muteber bir keşiş sayılan Hem Chieu'nin tutuklanmasının ardından; Phnom Penh'te Khmer dilindeki ilk gazetesi Nagara Vatta'nın kurucusu, önde gelen Kamboçyalı entelektüel Pach Chhoeun, yerel dil olan Puli dilini yasaklayan, Nagara Vatta'ya baskı ve sansür uygulayan²⁰ Fransız idarecilere karşı gösteriler düzenlenmiş ve Fransızlar tarafından diğer liderlerle beraber sürgüne gönderilmiştir. Japonya, Fransız idaresine çok karışmamakla birlikte yerel milliyetçi hareketlere alan sağlar. Paris'in kurtulmasının ve Fransa'da yeni düzenin tesis edilmesinin ardından Japonya, Kamboçya'da Fransız idaresine son vermiş, Fransız birliklerini silahsızlandırmış ve Norodom Sihanouk'un Krallığı altında bağımsız Kamboçya'nın kurulmasına öncülük etmiştir. Zira savaşın sonu gelirken galibiyeti neredeyse kesinleşen müttefiklere baş ağrısı çıkarmanın en kolay yolu, sömürgeleri bıraktıkları gibi bulamamalarını sağlamaktır. Derhal Kamboçya'ya bir konsolosluk açılır ve bağımsız Kamboçya Devleti tanınır. Kral Sihanouk, bir kararname yayımlayarak Fransa ile olan anlaşmaları iptal ve Japonya ile olan iş birliği ve ittifak anlaşmalarını garanti eder. Japonya'nın da teşvikiyle Khmer dili ve alfabesinin korunmasına yönelik çalışmalar başlar. Ancak Kamboçya, bağımsızlığına çok yaklaştıkça Fransız etkisi öylesine büyüktür ki Kamboçya'nın bağımsızlık bildirgesi dahi Fransızca yazılır²¹. Her ne kadar 1945 yılında bağımsızlık ilan eden Kamboçya aynı yıl içinde yeniden, II. Dünya Savaşı'nda galip tarafta bulunan Fransa'nın egemenliği altına girse ve Japonya'nın Phnom Penh'teki konsolosluğu kapansa da Kamboçya'da artık başka bir devir başlamıştır. Çok geçmeden Kamboçya, 1953'te yeniden bağımsızlığını kazanacaktır.

Kısacası, Japonya'nın II. Dünya Savaşı'nda Kamboçya topraklarını işgal etmesi, uzun vadede Kamboçya'nın bağımsızlığına giden süreci

²⁰ Robert Ollivier. *Le Protectorat français*. (Paris: University of Paris, 1969.) 213.

²¹ Ibid. 198.

hızlandırmıştır. Fransızlar sömürge düzenini Kamboçya’da tekrar tesis ettikten sonra, Japonya ile iş birliği yaptığı gerekçesiyle milliyetçi-cumhuriyetçi lider Son Ngoc Thanh’ı tutuklayıp sürgüne gönderirler. Geleceğin başbakanının destekçileri, Tayland işgali altında olan Kamboçya’nın kuzeybatısındaki topraklara kaçar ve bağımsızlık yanlısı Khmer Issarak’ı kurarlar. Tayland’dan da destek alan bu grup, heterojen milliyetçi bir şemsiye cephe inşa edecek ve içinden, gelecekteki iç savaşın taraflarını çıkaracaktır. Mihver Devletler savaşı kazansaydı dünyada ve Kamboçya’da ne olurdu tahmin etmek güç olsa da Japonya’nın savaşı kaybetmesi, fakat savaş süresince Kamboçya’da idareyi ele alması, Hindic’in’deki dekolonizasyonun yönünü ve gücünü ciddi ölçüde etkilemiştir.

Kamboçya, 1953’te bağımsızlığını kazansa da Soğuk Savaş ortamında ve Fransa-Vietnam Savaşı’nın yanı başında, hem bağımsız bir ülke olarak Kral Norodom Sihanouk yönetiminde ayakta kalmaya çalışıyor hem de içeride ve dışarıda -özellikle Vietnam’da- komünist grupların talepleri ve faaliyetleri ile mücadele ediyordu. Sihanouk’un 1970’te tahttan indirilmesiyle, darbenin liderliğini üstlenen Lon Nol öncülüğünde, Khmer Cumhuriyeti kurulur. Fakat bu girişim de uzun soluklu olmaz; Kamboçya’nın belki de tarihinin en karanlık devri 1975-1979 yılları arasında yaşanır. Kamboçya Komünist Partisi, daha çok bilinen ismiyle Kızıl Khmerler; Sihanouk ile ittifak yaparak iktidara gelir ve sabık kralı egale eder. Pol Pot ve yandaşları, komünizmin en vahşi fraksiyonunu yaratmışlardır. Bu ideolojiye göre “aydınlanma burjuva işi” olduğu için herkes ilkel düzen içinde toprağa dayalı bir sistemde yaşmalıdır. Bu anlayıştan ötürü Pol Pot’un kendisi de bir öğretmen olmasına rağmen içinde öğretmenlerin, profesörlerin, okuma yazma bilenlerin, saat takanların da bulunduğu bir kitleyi işkencelerle öldürür. Öldürülen insanların sayısı neredeyse o dönemki Kamboçya nüfusunun üçte birine, yaklaşık iki buçuk milyona, tekabül eder²².

Pol Pot’un ve rejiminin devrilmesine sebep olacak savaş, 1978’de Vietnam ile komünist fraksiyon farkından dolayı patlar ve bu süreçten sonra Kamboçya, 1991’e kadar işgal altında kalır. 1989’dan 1991 yılına kadar barış görüşmeleri devam eder ve 1991’de Paris’te uzlaşya varılır. 1991 Paris Barış Anlaşması’nda, Kamboçya’da siyasi uzlaşımın yanı sıra Kamboçya’nın millî birliği, tarafsızlığı, bölgesel entegrasyonu, dokunulmazlığı ve egemenliği gibi konular sonuca bağlanmıştır. Bunlara ek olarak “Yeniden İnşa ve

²² Chandler. 259.

Rehabilitasyon” başlıkları da anlaşmanın içeriğine dâhildir²³. Kral Norodom Sihanouk, 1993’te yeniden Kral seçilinceye ve yeni bir hükümet oluşturuluncaya kadar geçen süreci izlemek amacıyla, 28 Şubat 1992’de “Birleşmiş Milletler Kamboçya Geçiş Yönetimi (United Nations Transitional Authority in Cambodia-UNTAC)” kırk altı ülkenin katılımıyla oluşturulur. Tüm operasyon 1,6 milyon (günümüzde yaklaşık 2,5 milyon) Amerikan dolarına mal olur. Japonya, bu sürece “geçiş sürecinden” itibaren dâhil olur ve büyük katkıda bulunur. Japonya’nın, UNTAC dâhilinde dört ana görevi vardır: ateşkes gözlemciliği, seçim gözlemciliği, polis eğitimi ve Öz Savunma Kuvvetleri mühendislik hizmetleri. Uzun süren savaş ve iç savaşlarla dolu yıllarda Kamboçya’da günlük hayatın bir parçası haline gelen silahların toplanması, silah kaçakçılığının önlenmesi ve sınırlarda sızmaların engellenmesi, Japonya’nın ateşkes gözlemciliği görevinin alt başlıklarıydı. Kamboçya’da görevli Japon yetkililer, aynı zamanda oy kullanımını ve sayımını izleyip Kamboçya’nın polis teşkilatına eğitim verdiler. Bunların yanı sıra Japonya Kara Öz Savunma Kuvvetleri, iç savaş sırasında yıkılmış altyapıyı yeniden inşa etmekle görevlendirilse de görev tanımı, UNTAC’a su, yakıt, yiyecek, tıbbi hizmet ve konaklama sağlamak şeklinde genişletildi²⁴. UNTAC’ın başkanlığını da “Yasushi Akashi” adında bir Japon yapmıştır²⁵.

Kamboçya’nın gerçek anlamda bağımsızlığını kazanmasının ardından Japonya ve Kamboçya’nın ilişkileri, oldukça olumlu şekilde gelişmiştir. Devlet başkanı, hükümet başkanı, meclis başkanı ve bakanlık seviyesinde yapılan VIP ziyaretlerin sayısı 1993 yılından 2018 yılına kadar Japonya’dan Kamboçya’ya on dokuz iken, 1999 yılından 2019’a kadar Kamboçya’dan Japonya’ya yirmi beştir. Ekonomik ilişkiler de bu ziyaretlere paralel olarak olumlu yönde gelişmiştir. 2018 itibariyle Kamboçya’nın Japonya’ya ithalatı 14 milyar Amerikan doları iken, Japonya’ya ihracatı 3,6 milyar Amerikan dolarıdır. Artan ticaret ve üst düzey resmî ziyaretlerin yanı sıra, Kamboçya’ya yapılan Japon yardımları da oldukça fazladır. Bunun yanında, Japonya’nın Kamboçya’ya 1992’den 2017 yılına kadar yaptığı toplam hibe yaklaşık 16

²³ *Japan-Cambodia Relations*. Japonya Dış İşleri Bakanlığı internet sitesi. Bağlantı: <https://www.mofa.go.jp/region/asia-paci/cambodia/data.html> Son erişim: 14 Nisan 2022.

²⁴ *Japan-Cambodia Relations*. Japonya Dışişleri Bakanlığı internet sitesi. Bağlantı: https://www.mofa.go.jp/policy/un/pko/pamph96/02_2.html Son erişim: 14 Nisan 2022.

²⁵ Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi internet sitesi. Bağlantı: [https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/745\(1992\)](https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/745(1992)) Son erişim: 14 Nisan 2022.

milyar Amerikan doları, iki ülke arasındaki teknik iş birliği hacmi, toplamda yaklaşık 7 milyar Amerikan doları ve Japonya'nın Kamboçya'ya verdiği toplam kredi miktarı yaklaşık 11 milyar Amerikan dolarıdır²⁶.

Kamboçya-Japonya ilişkilerinde tüm bu verilerin yanında, Japon teknik tecrübesi ve “know-how”ını Kamboçya'ya aktarmayı amaçlayan anlaşmalar mevcuttur. Bunlar, 2007 tarihli “Yatırımın Serbestleştirilmesi, Teşvik Edilmesi ve Korunması Anlaşması”²⁷ ve “Hava İşletmeleri Anlaşması”dır²⁸. Kamboçya'nın pek de liberal olmayan ekonomisine, kontrolcü devlet yapısına ve giderek otoriterleşen sistemine bakıldığı zaman, yabancı bir ülke olarak Japonya ile ilişkilerin bu kadar yakın olması dikkat çekmektedir. Japonya'nın Kamboçya'ya karşı genişlemeci ve tahakkümcü bir dış politika anlayışıyla hareket etmemesini, bu duruma sebep olarak gösterebiliriz.

Sonuç itibarıyla bu makale, her iki ulusun, devletin tarihsel dönüşümünü ve ilişkilerini eşzamanlı olarak incelemiş; bölgenin ve dünyanın dönüşümünü Kamboçya-Japonya ekseninde incelemiştir. Japonya ve Kamboçya'nın yaklaşık dört yüz senelik ilişkileri, gerek her iki ülkenin dış politikada ve uluslararası ilişkilerde kendilerini konumlandıkları yer sebebiyle gerekse savaşlar, iç savaşlar, darbeler ve işgaller nedeniyle sekteye uğrasa da birbirleriyle doğrudan ilişki kurabildikleri dönemlerde iyi ve sağlıklı şekilde gelişebilmiştir. Japonya'nın II. Dünya Savaşı'nda Kamboçya'yı işgal etmesine rağmen düşmanlık oluşmamasının sebebi, hem Japonya'nın savaş sırasında dış politikada akıllıca hamleler yapmasına hem de ortak düşmana karşı birlik hissinin daha ağır basmasına bağlanabilir.

²⁶ *Japan-Cambodia Relations*. Japonya Dış İşleri Bakanlığı internet sitesi. Bağlantı: <https://www.mofa.go.jp/region/asia-paci/cambodia/data.html> Son erişim: 14 Nisan 2022.

²⁷ *Japan-Cambodia Relations*. Japonya Dış İşleri Bakanlığı internet sitesi. Bağlantı: <https://www.mofa.go.jp/region/asia-paci/cambodia/data.html> Son erişim: 14 Nisan 2022.

²⁸ Ibid.

KAYNAKÇA

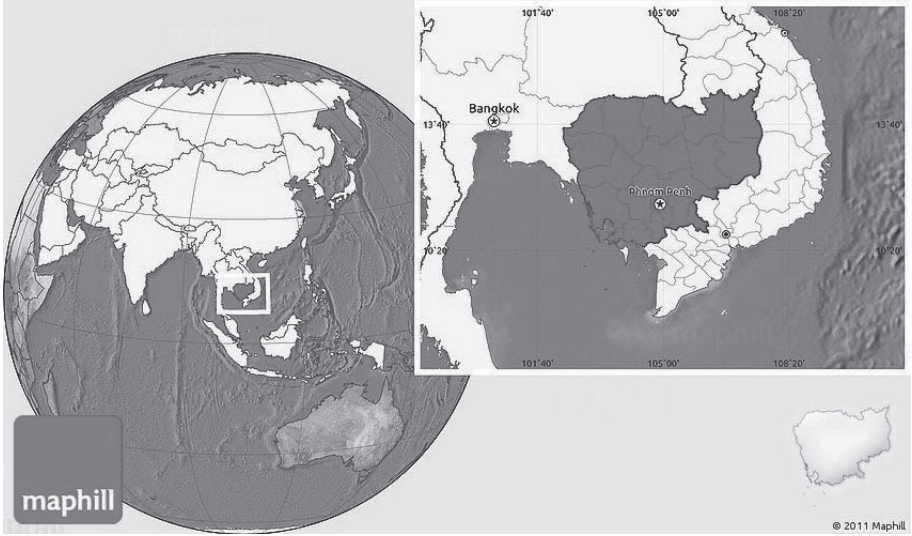
- Birleşmiş Milletler Genel Kurulu İnternet sitesi: <https://www.un.org/en/ga/> Son erişim: 15 Nisan 2022.
- Blanchard, Marcel. *Administrateurs d'Indochine (1880-1890)*. *Revue d'Histoire des Colonies*. Vol 39, no. 137. (1952).
- Chandler, David. *A History of Cambodia*. (Colorado: Westview Press, 2000.)
- Clulow, Adam. *The Company and the Shogun: The Dutch Encounter with Tokugawa Japan*. (New York: Columbia University Press, 2014.)
- Esenbel, Selçuk. *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı: Japonya'nın Türk Dünyası ve İslam Politikaları*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.)
- Hayashi Shunsai ve Hayashi Hōkō (林 春齋 ve 林 鳳岡). *Kai Hentai (華夷変態)*. Ed. Ura Ren'ichi. (Tokyo: Tōyō Bunkō, 1958-59.)
- Hevia, James Louis. *Guest Ritual and Interdomainal Relations in Cherishing Men From Afar: Qing Guest Ritual and the Macartney Embassy of 1793*. (Durham: Duke University Press, 1995.)
- Japonya Dış İşleri Bakanlığı. İnternet sitesi: <https://www.mofa.go.jp/index.html> Son erişim: 15 Nisan 2022.
- Kayaoğlu, Turan. *Westphalian Eurocentrism in International Relations Theory*. *International Studies Review* 12, no. 2. (2010).
- Ollivier, Robert. *Le Protectorat français*. (Paris: University of Paris, 1969.)
- Ravina, Mark. *Tokugawa, Romanov, and Khmer: The Politics of Trade and Diplomacy in Eighteenth Century East Asia* *Journal of World History* 26, no. 2. (2015).
- Rodao, Florentino. *Espanoles en Siam (1540-1939): Una Aportacion al Estudio de la Presencia Hispana en Asia Oriental*. (Toledo: Kalamo Libros, 1997.)
- Shiryō Sōran (史料綜覽).
- Stowe, Judith A. *Siam Becomes Thailand: A Story of Intrigue*. (Honolulu: University of Hawaii Press, 1985.)
- Thomson, R. Stanley. *The Establishment of the French Protectorate Over Cambodia*. *Far Eastern Quarterly* vol 4, no. 4. (1945).
- Treaty of Friendship, Trade and French Protection, 1884*.
- Yoshio, Kikuchi (菊地 芳朗). *Shōtoku Shinrei ni Okeru Shinpai Seido no Jittai (正徳新例における信牌制度の実態)*. *Nihon Rekishi (日本歴史)* 185 no. 10. (1963).

KAMBOÇYA VE TARİHÎ-KÜLTÜREL SAHALARI

*Soramee NHOV**

I. Genel Bilgi

Kamboçya, Güneydoğu Asya'da; batıda Tayland, kuzeyde Laos ve doğuda Vietnam ile sınır paylaşan bir ülkedir (Maphill, 2011). Kamboçya, iki büyük mevsime ayrılan muson rüzgarları tarafından yönetilen, ılık tropikal bir iklime sahiptir. Kuru mevsim, kasımdan nisana kadar; yağmur mevsimi, mayıstan ekime kadar sürer (Chandler&Overton, 2019).

Kamboçya, %97 ağırlıklı olarak Khmer etnik ve Cham (çoğunlukla Kamboçyalı Müslüman), Çin ve Vietnam gibi diğer etnik kökenlerden oluşan 16 milyonluk bir nüfusa sahiptir (opendevelopment, 2015). Toplam arazi alanı 176.520 km² olup, nüfusun %24,2'si kentsel alandadır (2020'de 4.050.459 kişi). Kamboçya'daki ana din, %90 Theravada Budizmidir.

* Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü Lisans Öğrencisi.

İslamiyet, Hristiyanlık ve Animizm gibi diğer dinlerin toplam oranı yaklaşık %10'dur. Kamboçya'nın resmî dili Khmer'dir (CIA, 2018).

Kamboçya Anayasası'nın 51. Maddesi'nin IV. Bendi'ne göre, ülke liberal çoklu partilerle yönetiliyor. Kral, bir devlet başkanıdır ve ülkenin sembolü konumundayken başbakan; hükümetin başı olup, her beş yılda bir seçilir (Kamboçya Krallığı Anayasası, 1993).

II. Tarih

Kamboçya tarihi hakkında konuşurken, görkemli “Khmer İmparatorluğu” (802- 1432) ve tarihinin en karanlık dönemlerinden olan “Kızıl Kmer Rejimi (Khmer Rouge Rejimi) Dönemi” olan iki karşıt taraf vardır.

1. Erken Khmer Krallıkları

Kamboçya, MS 1. yüzyılda kuruldu. Yerel bir efsaneye göre, Khmer Naga Prensesi bir Hintli Prense evlendi ve Kambuja adlı bir ülke yarattı. Tarihi kayıtlara göre, Funan Krallığı, ekonomisi ticaret ve limanlara dayanan ilk Kamboçya krallığıydı. Kamboçya, o zamandan beri devlet yönetim sistemi, dinler ve eğitim üzerinde güçlü Hindistan etkisi altında kaldı. Sonraki krallığa Chenla adı verildi ve 6. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar varlığını sürdürdü (Lonely Planet, n.d).

2. Khmer İmparatorluğu

Khmer İmparatorluğu veya Angkor İmparatorluğu, tüm küçük Kamboçya krallıklarını birleştirdikten sonra, Kral II. Jayavarman tarafından MÖ 802'de kuruldu. İmparatorluk topraklarını günümüz Tayland, Laos ve Vietnam'ın bir parçası olan bölgeye kadar genişletti. Angkor İmparatorluğu, geniş hidrolik kanal sistemleri ve dünyanın en büyük dinî yapısı Angkor Wat tapınağı dâhil olmak üzere devaraja veya tanrı kralları tarafından inşa edilen yüzlerce kumtaşı tapınağı ile bilinir (Plubins, 2020). Angkor'un mirası bugün sanat, geleneksel müzik, danslar ve kraliyet etkinlikleri ile Kamboçya'da görülebilir.

3. Karanlık Çağ

Tarihte tüm imparatorlukların yükseliş ve düşüş dönemi vardır. Angkor İmparatorluğu da iklim değişikliği, iç çatışmalar ve komşu ülkelerden gelen istilalar nedeniyle 15. yüzyılda çöktü. Angkor Kralı, bugünkü modern

başkent Phnom Penh'e taşındı. Kamboçya'nın Orta Çağı, Tayland ve Vietnam'ın siyasi etkisiyle, başkentlerin sürekli taşınması ve iç savaşlarla şekillendi. Bu dönem, 15. yüzyıldan 19. yüzyılda Fransızların gelişine kadar sürmüştür (TourismCambodia.com).

4. Modern Tarih

Kamboçya, 1863-1887 yılları arasında Fransız koruması altına alındı ve daha sonra 1887-1953 yılları arasında bir Fransız sömürgesi oldu (Pike, n.d).

5. İç Savaş (1970-1975)

Kamboçya, 1953'te Fransa'dan bağımsızlığını kazandıktan sonra, sanayileşme konusunda yeni bir ivme ile ilerleme kaydettiği için kalkınma ve servet olarak bağımsız statüsüne kavuştu. Ülke genelinde fabrika ve altyapı belirgin şekilde büyüdü. Pazar ve üretim, Kamboçya ekonomisinin daha iyi olmasına yardımcı oldu (Chhair, S., & Ung, L, n.d). Ne yazık ki bu süreç, bölgesel çatışmalar çözülmeden ve komünist hareket ülke içinde de büyümeye başladığı için yeterince uzun yaşamadı (Globalsecurity, n.d). 1941'de babası, eski kral vefat ettikten sonra Fransa tarafından taçlandırılan Kral Sihanouk, o zaman Kamboçya siyasetinde önemli bir rol oynadı.

Bölgede Soğuk Savaş ve Vietnam Savaşı'nın baskısına rağmen Kamboçya'yı dış politikada, tarafsız bir ülke olarak korumaya çalıştı (Russell R. Ross, ed. n.d). Ancak, uyumsuz dış politika, dengesini uzun süre koruyamamıştır. Kral Sihanouk duruşu, 1965 yılında ABD'den uzaklaştı. Onun, Kamboçya topraklarını hava kuvvetleri ve askerî hareketler için kullanılmasına izin vermediğinden ve rakibi Kuzey Vietnam'a (Camboguide, n.d) daha destekleyici görünmesi nedeniyle ABD hayal kırıklığına uğradı. Başkan Nixon'a göre; ABD, Kamboçya'ya Vietnam'ın Kamboçya-Vietnam sınırındaki kutsal alanlarını yok etmek için II. Dünya Savaşı'nda kullandığı bombalardan daha fazla 2.756.941 tonluk bombalar attı. Bombardıman çok fazla hasara yol açtı ve ABD, hükümete karşı Komünist hareketin popülaritesine yol açan 50.000 ila 150.000 kadar vatandaş öldürdü (Owen & Kiernan, 2006). 18 Mart 1970'te, 1967'de Samloth'te sıkıntı ve önceki ayaklanmalarla suçlanan Kral Sihanouk, General Lon Nol tarafından Çin'de iken devrildi. Darbe, Kral Sihanouk'un bir zamanlar düşmanı olan komünist harekete (Khmer Rouge) destek vermesine yol açtı (Globalsecurity, n.d). Ancak, Khmer Rouge 1975'te iktidarı ele geçirdikten sonra Kralların hiçbir iktidara geri dönmedi.

6. Khmer Rouge Rejimi (Kızıl Kmer Rejimi 1975-1979)

Kamboçya'daki komünist hareketin kökü, ülke 1950'lerde Fransa sömürgeciliğine karşı mücadele ettiğinde oluştu. Hareket, 1970 yılında Kral Sihanouk'u devirerek komünist isyanı ve Kral ile ittifakı sağlayan darbe saldırısından sonra büyümeye başladı (Cambodia tribunal monitor, n.d).

Lon Nol Hükümeti'nin yıkılmasından sonra Kızıl Khmer askerleri, 17 Nisan 1975'te başkenti devraldı (Aljazeera, 2012). İlk başta, Phnom Penh sakinleri, Kızıl Khmer hükümetince yapılan ve ABD'nin şehri bombalama planı olduğu yolundaki sahte duyuruya inanarak üç gün süresince şehirden kaçmak zorunda kaldı (Ea, 2004&Rothman, 2015). Büyükelçilikteki yabancılar ve yerel olmayan işçiler sınır dışı edildi.

Pol Pot tarafından yönetilen hükümet (Angkar olarak adlandırılır); radikal Marksist ideolojiyi takip etti ve Kamboçya'yı para, sınıf ve kapitalist olmayan kırsal bir tarım ekonomisine dönüştürmek istedi (Aljazeera, 2012). Tüm halk katmanlarından insanlar, tarım sektöründe ve şantiyelerde çalışmaya zorlandı. Az miktarda yiyecek verilen ve aşırı çalışma ile birçok insan açlıktan öldü. Küçük çocuklardan yaşlılara kadar herkesin her gün hayatını kaybetme riski yüksekti. Hedeflenen mağdurların çoğu eğitilmiş insanlar, akademisyenler, sanatçılar, öğretmenler, devlet çalışanları, üniversite öğrencileri ve yabancı dil bilen kişilerdi (Cambodia tribunal monitor, n.d). Her gün birkaç masum insan Angkar (komünist hükümet) yasalarını ihlâl etmekle suçlandığından öldürüldü.

Kızıl Khmer rejimi sonunda 7 Ocak 1997'de Kamboçya Halk Partisi'nin Vietnam birliğiyle ittifak ettiği kuvvetle çöktü (Khamboly, n.d). Kızıl Khmer rejimi sırasında ölenlerin sayısı 1,2 ile 2,8 milyon civarında olup, bu dönemde ülkenin %13 ile %30'unu oluşturmaktadır (Sullivan, 2015).

III. Ekonomi

1979'da Kızıl Khmer rejiminin çöküşünden sonra, Kamboçya yavaş yavaş kendini birçok zorlukla yeniden inşa etmeye başladı. Altyapı, ekonomi ve eğitim sistemi ciddi şekilde tahrip edilmişti. Kamboçya'nın mevcut demografisi, Kızıl Khmer rejiminin geçmiş travmatik deneyiminden güçlü bir şekilde etkilendiğinden, insan sermayesi en büyük engellerden biridir. Ülkenin 2013'teki tahmini nüfus, nüfusun %50'sinden fazlasının 25 yaşından daha genç olduğunu göstermiştir (Cambodia demographics profile, 2017).

Ancak, birçok zorluğun ortasında, Kamboçya ekonomisi son on yılda gelişmektedir. Dünya Bankası'nın verilerine göre, Kamboçya ekonomisinin büyüme oranı 2000-2019'dan yüzde 4 ila 7 arasında istikrarlı bir büyüme gösterdi. 2019 yılında Güney Doğu Asya'daki en yüksek büyüme oranı %7 idi (Ralph, 2020). Ancak 2020 yılında Covid-19 krizinden dolayı azalması bekleniyor. Kamboçya ekonomisi ağırlıklı olarak tarımsal ürünlere, tekstil ve turizm endüstrisine bağlıdır. GSYİH 2018'de kişi başına 1.510,32 USD'dir (Worldbank, 2018). Son zamanlarda Çin'den yapılan büyük yatırım Kamboçya ekonomisine en büyük katkıda bulunuyor. Kamboçya'nın doğrudan yabancı yatırımlarının neredeyse dörtte birine katkıda bulundu (Vireak, 2020).

Kamboçya, 1997'den beri Güneydoğu Asya Uluslar Birliği (ASEAN) üyesidir. ASEAN, Güneydoğu Asya'da Brunei, Kamboçya, Endonezya, Laos, Malezya, Filipinler, Singapur Tayland ve Vietnam dahil olmak üzere on ülkeden oluşan büyük bir kültürel, politik ve ekonomik merkezdir (Sokhean, 2019).

IV. Turizm

Kamboçya birçok turistik yere ev sahipliği yapmaktadır. 2019'da 2 milyondan fazla turist ziyaret etti (Tourismcambodia.com). Kamboçya'da seyahat etmek günümüzde daha kolay hale geliyor. Diğer Güneydoğu Asya varış noktaları gibi, turistlerin Kamboçya'yı dolaşmaları genellikle güvenlidir. Bununla birlikte, dünyanın herhangi bir yerinde %100 güvenlik garantisi olmadığından gezginler de dikkatli olmalıdır (LonelyPlanet, 2019). Kamboçya'da turizm, kültürel alan, kıyı alanı ve doğa olmak üzere üç ana kategoriye ayrılmıştır.

1. Kültürel Sahalar

Angkor Wat, Siem Reap Eyaleti

Angkor, Siem Reap şehrinden 6 km uzaklıkta bulunan bir arkeolojik parktır. 400 km²'lik bir alana yayılmış ve dünyanın en büyük dinî anıtı Angkor Wat da dâhil olmak üzere, birçok tapınaktan oluşmakta olup, Angkor, 9.-15. yüzyıllar arasında Khmer İmparatorluğu'nun başkentiydi (UNESCO, n.d).

Fotoğraf: Angkor Wat Tapınağı, Vatikan'dan dört kat daha büyüktür ve 400 dönümden fazladır (Lawrie, 2014). Angkor Wat ayrıca ruhu ve Kamboçya kültürünü temsil eden Kamboçya bayrağında da görülür.

Fotoğraf: Bayon Tapınağı, 12. yüzyılda Kral VII. Jayavarman tarafından yaptırılmıştır.

Fotoğraf: Ta Promh Tapınağı, 12. yüzyılda inşa edilmiştir. Tomb Raider filmi orada çekildikten sonra popüler bir yer hâline geldi.

Phnom Penh

Phnom Penh, 2 milyon nüfusu ile Kamboçya'nın modern başkentidir. Phnom Penh'deki popüler yerler: Kraliyet Sarayı, Milli Müze, Soykırım Müzesi ve nehir kıyısını içerir. Phnom Penh, aynı zamanda çağdaş Kamboçya sanatları, kafeler ve birçok Batı ve Uzakdoğu tarzı restoran ile tanınır.

Fotoğraf: Phnom Penh

Fotoğraf: Kraliyet Sarayı

Fotoğraf: Millî Müze

Fotoğraf: Soykırım Müzesi

Battambang

Turistler arasında, Kamboçya'yı daha iyi tanımak istiyorsanız Battambang Eyaleti'ne gitmeniz gerektiği söyleniyor. Battambang Eyaleti, Kamboçya'daki kırsal yaşamın başkenti gibidir. Kamboçya'nın en büyük pirinç üretim sahasıdır. Battambang'da manzara büyük ölçüde yeşil pirinç tarlaları ve meyve çiftlikleri ile kaplıdır. Battambang şehri, Kamboçya'nın geleneksel evleri ile karışan birçok Fransız sömürge evine de sahiptir.

Fotoğraf: Battambang city

Fotoğraf: Battambang'daki pirinç tarlaları

Koh Ker Tapınağı

Fotoğraf: Koh Ker, 10. yüzyılda 40 yıl boyunca Khmer İmparatorluğu'nun başkentiydi. Muazzam piramit şekli tapınağı ile ünlüdür.

Preah Vihear Tapınağı

Fotoğraf: Preah Vihear Tapınağı, 11. yüzyılda dört kral tarafından inşa edilmiştir. Konumu, yerden 525-metre yüksekliğindeki dağ uçurumunun kenarında olduğu için genellikle gökyüzündeki tapınakla karşılaştırılır.

Sambo Prey Kuk

Sambo Prey Kuk, 7. yüzyılda Chenla Krallığı Dönem'inde inşa edilen Kamboçya'nın bir tapınak kompleksidir.

2. Kıyı Alanları

Sihanouk Eyaleti

Sihanouk Eyaleti, Kamboçya'nın güney kesiminde bir sahil kentidir. Beyaz plajları, berrak denizi ve dinlendirici atmosferi ile ünlüdür. Bu birkaç yıl içinde hükümet, eyaleti Güneydoğu Asya kıtasındaki en büyük bölgesel turistik yerlerden birine dönüştürmeyi planlıyor.

Fotoğraf: Sihanouk Eyaleti. Kamboçya'daki en büyük kumarhane ve tatil merkezi hâline getiriliyor.

Koh Rong Adası

Koh Rong, Sihanouk iline 45 dakikalık tekne yolculuğu mesafesinde bulunan bir adadır. Kristal berraklığında suyu, geceleri mavi plankton aydınlatması ve uzun kumlu beyaz plajı ile bilinir. Koh Rong'da çok sayıda Türk restoranı da vardır.

Koh Rong Sonloem,

Koh Rong Sonloem, Koh Rong'un yakınında yer almaktadır, ancak daha sakin bir atmosfere ve sakin bir manzaraya sahiptir.

Koh Songsa

Koh Songsa, Sihanouk eyaletinde lüks otellere sahip özel bir adadır.

Kampot

Kampot, nehir kıyısındaki tesisi ve dinlendirici atmosferi ile ünlü bir sahil kentidir. Egzotik meyveleri ve dünyanın en iyi biber üretimi ile de bilinir.

Fotoğraf: Kampot Nehri

Fotoğraf: Bokor Millî Parkı

3. Doğa

Tapınaklar ve kıyı şehirlerinin yanı sıra Kamboçya; birçok tropikal manzaraya, yağmur ormanına ve çeşitli ekolojik sisteme de ev sahipliği yapmaktadır. Orman macerasını ve doğa keşfini tercih eden turistler için Kamboçya'da birçok seçenek vardır.

Mondulkiri ve Ratanakiri

Mondulkiri ve Ratanakiri, Kuzeydoğu Kamboçya'daki eyaletlerdir. Çoğunlukla Kamboçya etnik halkının yaşadığı yer, fillere ve diğer vahşi hayvan türlerine ev sahipliği yapıyor. Kamboçya'nın sıradağları ve mineral kaynakları ile de bilinir.

Fotoğraf: Mondulkiri Tepeleri

Fotoğraf: Boo Sra Şelalesi

Steung Treng ve Kratie

Steung Treng ve Kratie, tatlı su yunusları ve Mekong Nehri'nin ortasında bulunan küçük adaları ile ünlüdür.

Fotoğraf: İlginç şekil ağaçları olan küçük adalar

Fotoğraf: Tatlı su yunusları veya Irrawaddy Yunuslar

Areng, Chi Phat, Ta Tai

Areng ve Chi Phat, Koh Kong eyaletinde bulunan ekoturizm topluluklarıdır.

Fotoğraf: Areng

Fotoğraf: Chi Phat

Ta Tai, Koh Kong Nehri boyunca yer alan bir ekoturizm beldesidir.

Fotoğraf: Ta Tai

Kardamom Sıradağları:

Kardamom dağ silsilesi, birçok vahşi hayvan ve bitki türü ile Güneydoğu Asya'daki en büyük yağmur ormanlarından birine ev sahipliği yapmaktadır. Ayrıca Kamboçya'daki en yüksek dağa da sahiptir.

Fotoğraf: Khnong Psar

V. Kamboçya Yemekleri

İki büyük yemek üreticisi Tayland ve Vietnam arasında yer alan Kamboçya'da yemek keşfetmek iyi bir seçim olarak düşünülebilir. Genellikle

acı, tuzlu ve ekşi tat içerirler. Kamboçya'daki ana yemek pirinçtir. Balık, Güneydoğu Asya'daki en büyük göle ev sahipliği yaptığı için Kamboçya mutfağında en popüler ve yaygın protein kaynağıdır. Yolcular, cadde boyunca cazibe için turist tuzaklarına dikkat etmelidir. Güneydoğu Asya'da böcek yeme geleneğinin, yerel halkın aç kaldığı uzun savaş döneminde ortaya çıktığı söylenebilir. Yerel yiyecek olarak genellikle böcek yenmiyor ve çoğunlukla turistik amaçlı satılıyor. Kamboçya ayrıca Durian, Rambutan, Longan ve Lychee gibi birçok egzotik meyveleri sahiptir.

Fotoğraf: Balık ve baharattan yapılan Kamboçya millî yemeği Amok ve Asya'daki en meşhur meyve Durian.

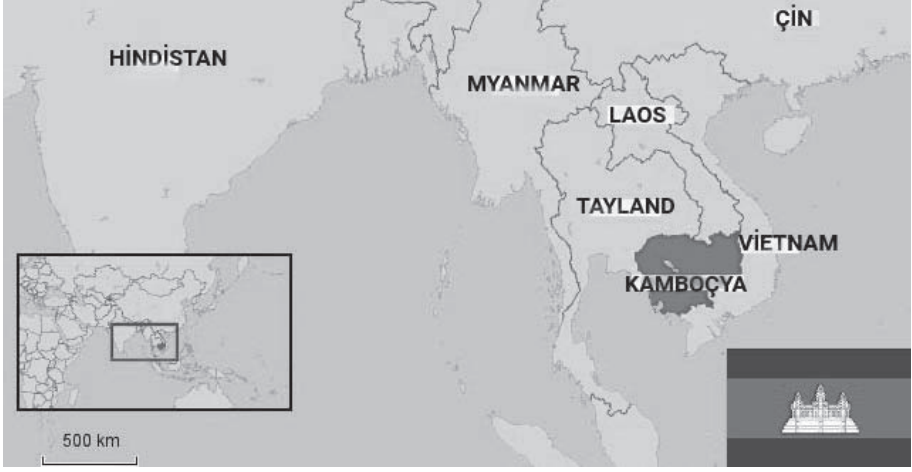
KAYNAKÇA

- Al Jazeera. (2012, February 03). Key facts on the Khmer Rouge. Retrieved April 16, 2018, from <https://www.aljazeera.com/indepth/features/2012/02/20122314155454169.html>
- Fig.1. Maphill. (2011). JPG. Retrieved April 16, 2018, from <http://maps.maphill.com/cambodia/location-maps/satellite-map/highlighted-continent/satellite-location-map-of-cambodia-highlighted-continent.jpg>
- C. (1993, September 21). The Constitution of the Kingdom of Cambodia. Retrieved April 10, 2018, from http://cambodia.ohchr.org/~cambodiaohchr/sites/default/files/Constitution_ENG.pdf
- C. (n.d.). Khmer Rouge History. Retrieved April 12, 2018, from <http://www.cambodiatribunal.org/history/cambodian-history/khmer-rouge-history/>
- Chhair, S., & Ung, L. (n.d.). Economic history of industrialization in Cambodia. *Learning to Compete*. Retrieved April 13, 2018, from https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/L2C_WP7_Chhair-and-Ung-v2-1.pdf.
- Ea, M. T. (2004, May 07). Evacuation of Phnom Penh: 3 days that became 3 years. Retrieved April 17, 2018, from <https://www.phnompenhpost.com/national/evacuation-phnom-penh-3-days-became-3-years>
- G. (n.d.). Cambodia Under Sihanouk 1949-1970. Retrieved April 13, 2018, from <https://www.globalsecurity.org/military/world/cambodia/history-sihanouk.htm>
- G. (n.d.). Cambodia civil war 1970s. Retrieved April 15, 2018, from <https://www.globalsecurity.org/military/world/war/cambodia2.htm>
- R, R., & R. (n.d.). *Cambodia: A Country Study: Nonaligned foreign policy* (Washington: GPO for the Library of Congress, 1987.). Retrieved April 15, 2018, from <http://countrystudies.us/cambodia/>
- Owen, T., & Kiernan, B. (2006, October). Bombs Over Cambodia. Retrieved April 15, 2018, from https://gsp.yale.edu/sites/default/files/files/Walrus_CambodiaBombing_OCT06.pdf
- Dy, K. (n.d.). A History of Democratic Kampuchea (1975-1979). Retrieved April 16, 2018, from <http://www.cambodiatribunal.org/history/cambodian-history/khmer-rouge-history/>
- Kirk, D. (2010, May 07). Remembering fallen reporters who covered Cambodia, Vietnam wars. Retrieved April 16, 2018, from <https://www.csmonitor.com/World/Global-News/2010/0507/Remembering-fallen-reporters-who-covered-Cambodia-Vietnam-wars>
- Rothman, L. (2015, April 17). Fall of Phnom Penh in 1975: Why It Took So Long to Learn What Happened. Retrieved April 17, 2018, from <http://time.com/3814193/anniversary-phnom-penh/>

- Sullivan, M. (2015, April 16). UCLA demographer produces best estimate yet of Cambodia's death toll under Pol Pot. Retrieved April 12, 2018, from <http://newsroom.ucla.edu/releases/ucla-demographer-produces-best-estimate-yet-of-cambodias-death-toll-under-pol-pot>
- Chandler, D. P., & Overton, L. C. (2019, December 9). Cambodia Climate. Retrieved from <https://www.britannica.com/place/Cambodia/Climate>
- CIA. (2018, February 1). The World Factbook: Cambodia. Retrieved from <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/cb.html>
- Lawrie, B. (2014, September 23). Beyond Angkor: How lasers revealed a lost city. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/magazine-29245289>
- Lonely Planet. (n.d.). Cambodia. Retrieved from <https://www.lonelyplanet.com/cambodia/history>
- Lonely Planet. (2019, August 8). 355852: Cambodia/Practical Information/Directory. Retrieved from <https://www.lonelyplanet.com/cambodia/narratives/practical-information/directory#discount-cards>
- Opendevelopment. (2015, August 3). Population and censuses. Retrieved from <https://opendevelopmentcambodia.net/topics/population-and-censuses/>
- Plubins, R. Q. (2020, May 10). Khmer Empire. Retrieved from https://www.ancient.eu/Khmer_Empire/
- Ralph. (2020, April 29). Cambodia: Economy. Retrieved from <https://www.adb.org/countries/cambodia/economy>
- Sokhean, B. (2019, April 30). What it means for Cambodia to be an Asean member state. Retrieved from <https://www.khmertimeskh.com/599143/what-it-means-for-cambodia-to-be-an-asean-member-state/>
- TourismCambodia.com. (n.d.). Cambodian History - About Cambodia: Tourism Cambodia. Retrieved from <https://www.tourismcambodia.com/about-cambodia/cambodian-history.htm>
- TourismCambodia.com. (n.d.). The Official Site for Tourism of Cambodia. Retrieved from <https://www.tourismcambodia.com/>
- UNESCO. (n.d.). Angkor. Retrieved from <https://whc.unesco.org/en/list/668/>
- Vireak, S. (2020, February 18). Dynamism of Chinese investment in Cambodia. Retrieved from <https://asiatimes.com/2019/11/dynamism-of-chinese-investment-in-cambodia/>
- Worldbank. (2018). GDP per capita (current US\$)-Cambodia. Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?locations=KH>
- Pike, J. (n.d.). (1863-1953)-French Colonial Rule. Retrieved from <https://www.globalsecurity.org/military/world/cambodia/history-france.htm>

KAMBOÇYA HAKKINDA

*Tuana Fulya ÖZMEN **

Başkent : Punom Pen¹.

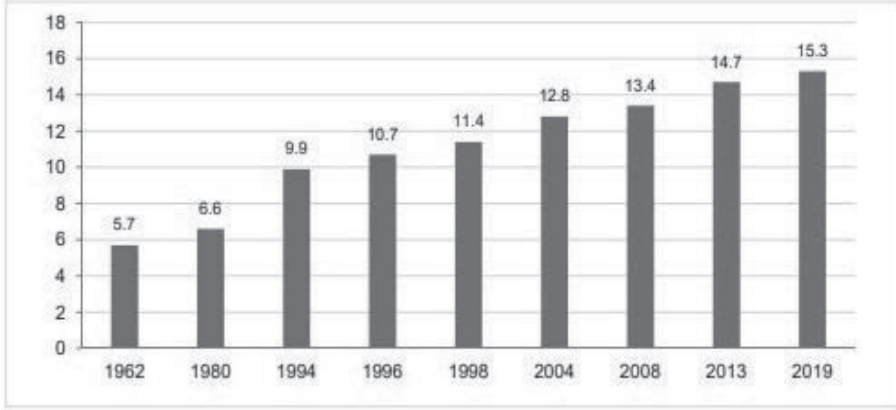
Nüfus : 15.288.489².

* *Boğaziçi Üniversitesi Asya Çalışmaları Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi.*

¹ <https://www.mfa.gov.tr/kambocya-kunyesi.tr.mfa>

² https://www.nis.gov.kh/nis/Census2019/Provisional%20Population%20Census%202019_English_FINAL.pdf

Kamboçya 1962-2019 Yılları Arasında Total Nüfus Trendi (Milyon Bazlı).

Resim 1³

Konuşulan Diller: Kmerce, Cham dili ⁴.

Etnik Yapı:

Tablo 1 ⁵

Kmer	%90
Vietnam	%10
Çinli ve diğer	

İnanılan Dinler : Anayasa'nın 43. Maddesi ile Budizm Kamboçya'nın resmi dini ilan edilmiştir ve nüfusun %90'ı Budist'tir⁶.

Yüzölçümü : 181.035 km².⁷

Ulusal Marşı : Nokoreach ⁸.

³ https://www.nis.gov.kh/nis/Census2019/Provisional%20Population%20Census%202019_English_FINAL.pdf

⁴ <https://www.mfa.gov.tr/kamboçya-kunyesi.tr.mfa>

⁵ <https://www.mfa.gov.tr/kamboçya-kunyesi.tr.mfa>

⁶ <http://www.cambodiainvestment.gov.kh/country-overview/social-situation.html>

⁷ <https://ticaret.gov.tr/data/5f0d94f013b8769ff0574a96/Kambo%C3%A7ya%20%C3%9C%20Profili.pdf>

⁸ <https://www.pbslearningmedia.org/resource/c9ae9599-b577-4ef3-8aef-84beb63769ef/cambodia-national-anthem-audio/>

Bağımsızlık Tarihi : 1953⁹.

Yönetim Şekli : Meşruti monarşi¹⁰.

Ülkenin Genel Siyasi Görünümü:

Kamboçya’da kurulan en eski devletin MS 1.-6. yüzyıllar arasında hüküm sürmüş olan Funan Devleti olduğu varsayılmaktadır. 9.-15. yüzyıllar arasında Ankor İmparatorluğu Kmer coğrafyasındaki en etkin devlettir. Fakat Ankor İmparatorluğu, 1432 yılında siyasi gücünü yitirmiş, bu da bölgede yerel güce sahip yönetimlerin kurulmasına sebep olmuş ve böylece siyasi istikrarsız bir döneme girilmiştir¹¹.

Kamboçya, 1863 yılında Fransız hâkimiyetine girmiş olup, 1953 yılında bağımsızlığını yeniden kazanmıştır¹². Uzunca bir süre iç karışıklar devam etse de Birleşmiş Milletler (BM) tarafından yürütülen müzakereler sayesinde 1991 yılında iç barış sağlanabilmiştir¹³. Ülke, 1993 yılından beri “Kamboçya Krallığı” adıyla anılmaktadır¹⁴.

Meşruti monarşi ile yönetilen Kamboçya’nın Kralı, 29 Ekim 2004’ten bu yana Norodom Sihamoni olup, liberal demokrasi anlayışını benimseyen Kamboçya anayasası; anayasa, yasama, yürütme, yargı organlarını birbirinden ayırır¹⁵.

Kamboçya’da en son genel seçim, 2018 yılında gerçekleşmiş olup, seçim sonucunda Başbakan Hun Sen liderliğindeki Kamboçya Halk Partisi (Cambodian People’s Party- CPP), %77,36’lık oyla Ulusal Mecliste 125 milletvekili ile temsil hakkı kazanmıştır¹⁶.

Önemli Siyasi Partiler:

Tablo 2¹⁷

Kamboçya Halk Partisi	(Cambodian People’s Party- CPP)
-----------------------	---------------------------------

⁹ <https://www.mfa.gov.tr/kambocya-siyasi-gorunumu.tr.mfa>

¹⁰ <http://www.cambodiainvestment.gov.kh/country-overview/political-system.html>

¹¹ <https://www.mfa.gov.tr/kambocya-siyasi-gorunumu.tr.mfa>

¹² <https://www.mfa.gov.tr/kambocya-siyasi-gorunumu.tr.mfa>

¹³ <https://www.mfa.gov.tr/kambocya-siyasi-gorunumu.tr.mfa>

¹⁴ <https://www.mfa.gov.tr/kambocya-siyasi-gorunumu.tr.mfa>

¹⁵ <http://www.cambodiainvestment.gov.kh/country-overview/political-system.html>

¹⁶ <https://www.mfa.gov.tr/kambocya-siyasi-gorunumu.tr.mfa#:~:text=Kambo%C3%A7ya'da%2029%20Temmuz%202018,125%20milletvekili%C4%9Finin%20t%C3%BCm%C3%BCne%20sahip%20olmu%C5%9Ftur.>

¹⁷ <https://www.mfa.gov.tr/kambocya-kunyesi.tr.mfa>

Üye Olduğu Uluslararası Kuruluşlar:

Tablo 3¹⁸

Birleşmiş Milletler	(UN)
Birleşmiş Milletler Eğitim Bilim ve Kültür Teşkilatı	(UNESCO)
Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Teşkilatı	(UNIDO)
Güneydoğu Asya Uluslar Birliği	(ASEAN)
Gıda ve Tarım Örgütü	(FAO)
Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu	(IAEA)
Uluslararası Çalışma Örgütü	(ILO)
Uluslararası Göç Örgütü	(IOM)
Uluslararası Denizcilik Örgütü	(IMO)
Uluslararası Para Fonu	(IMF)
Uluslararası Telekomünikasyon Birliği	(ITU)
Uluslararası Yatırım Anlaşmazlıklarının Çözüm Merkezi	(ICSID)
Uluslararası Kalkınma Birliği	(IDA)
Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu	(IFAD)
Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası	(IBRD)
Dünya Sağlık Örgütü	(WHO)
Dünya Ticaret Örgütü	(WTO)
Dünya Gümrük Örgütü	(WCO)
Asya Kalkınma Bankası	(ADB)
Asya Verimlilik Örgütü	(APO)
Interpol	(INTERPOL)
Parlamentolararası Birlik	(IPU)

¹⁸ <https://www.mfa.gov.tr/kambocya-kunyesi.tr.mfa>
<http://www.cambodiainvestment.gov.kh/country-overview/international-relations.html>

Resim 2¹⁹

Devlet Başkanı: Kamboçya Kralı Norodom Sihamoni

Babası, Kral Norodom Sihanouk olan Norodom Sihamoni, 1953 yılında başkent Phnom Penh’de doğmuştur²⁰. 1971-1975 yılları arasında Prag’da Müzik Sanatları Akademisi’nde lisans eğitimini tamamladıktan sonra 1975-1979 yılları arasında Kuzey Kore’de Sinema üzerine yüksek lisans yapmıştır²¹.

Resim 3²²

Başbakan: Hun Sen

1951 yılında doğan Hun Sen, lisans eğitimini politika üzerine almış olup ve doktorasını da Hanoi Ulusal Politika Akademisi’nde yine politika üzerine yapmıştır²³. 1985 yılından beri Kamboçya’nın başbakanıdır²⁴.

¹⁹ <https://www.norodomsihamoni.org/>

²⁰ <https://www.norodomsihamoni.org/en/biography>

²¹ <https://www.norodomsihamoni.org/en/biography>

²² <https://pressocm.gov.kh/en/>

²³ <http://www.samdechhunsen.gov.kh/index.php/2015-12-28-08-49-58#english>

²⁴ <https://www.britannica.com/biography/Hun-Sen>

Resim 4 ²⁵

Dışışleri Bakanı: Prak Sokhon

1954 yılında doğan Prak Sokhon, 1975 yılında hukuk fakültesinden mezun olmuştur, Paris’te gazetecilik, kamu yönetimi, diplomasi ve strateji çalışmaları üzerine dersler almıştır ²⁶ . 2018’den bu yana Kamboçya Başbakan Yardımcısı, Dışışleri ve Uluslararası İşbirliği Bakanı’dır ²⁷ .

Resim 5 ²⁸

Bayrak:

Kamboçya bayrağında ülkenin sloganı olan millet, din ve kralı sembolize edilmiş olup, bayrakta bulunan ikili mavi kısım kraliyeti ve merkezdeki kırmızı kısım ise milleti temsil etmekle beraber, beyaz renkli tapınak ise ülkenin dinini sembolize eder²⁹ .

Dünya Saati: (GMT+7), Türkiye’nin 4 saat ilerisindedir ³⁰ .

Uluslararası Telefon Kodu: +855 ³¹ .

Coğrafi Konum: Kamboçya Hindicini Yarımadası’nın güneybatısında yer almakta olup Vietnam, Tayland, Laos ile sınır komşusudur ³² . Kamboçya’nın iki önemli fiziki özelliğinden biri, ülkenin kuzeyinden

²⁵ <https://www.mfaic.gov.kh/Posts/2021-08-06-News-His-Excellency-PRAK-Sokhon--Deputy-Prime-Minister--Minister-of-Foreign-Affairs-and-International-Co-19-16-43>

²⁶ https://www.mfaic.gov.kh/wp-content/uploads/2018/10/CV_SOKHONN_2018.pdf

²⁷ https://www.mfaic.gov.kh/wp-content/uploads/2018/10/CV_SOKHONN_2018.pdf

²⁸ <https://ticaret.gov.tr/data/5f0d94f013b8769ff0574a96/Kambo%C3%A7ya%20%C3%9Cke%20Profili.pdf>

²⁹ <https://www.mfaic.gov.kh/informationforvisitor#section+3>

³⁰ <https://saatkac.info.tr/Cambodia>

³¹ <https://countrycode.org/cambodia>

³² <http://www.cambodiainvestment.gov.kh/country-overview/geography-and-climate.html>

güneyine doğru akan Mekong Nehri, diğeri ise Tonlé Sap Gölü'dür³³. Ülkenin doğal kaynakları arasında petrol, doğalgaz, kereste, değerli taşlar, demir cevheri, manganez ve fosfatlar vardır³⁴.

İklim: Kamboçya, tropikal muson iklimine sahiptir. Yıl boyunca seyreden iki mevsim vardır; mayıstan ekime kadarki dönem, yağışlı dönem olmakla beraber kasımdan mayısa kadarki dönem ise kurak dönemdir³⁵. Yıllık ortalama sıcaklık yaklaşık, 27,7 derece olup yılın en sıcak zamanı olan nisan ve mayıs aylarında sıcaklık 30 dereceyi geçmektedir³⁶.

Ortalama Yaşam Süresi:

Tablo 4 ³⁷

Yıl	Yaş
2000	58
2020	70

Yıllara Göre Nüfus Artış Hızı:

Tablo 5 ³⁸

Yıl	Total
1998-2008	1,5
2008-2019	1,2

Doğurganlık Oranı:

Tablo 6 (Bir sene içinde her bin kişiye isabet eden doğum sayısı)³⁹

Yıl	
2000	28,058
2020	21,56

³³ <https://www.mfaic.gov.kh/informationforvisitor#section+3>

³⁴ <https://www.mfaic.gov.kh/informationforvisitor#section+3>

³⁵ <http://www.cambodiainvestment.gov.kh/country-overview/geography-and-climate.html>

³⁶ <http://www.cambodiainvestment.gov.kh/country-overview/geography-and-climate.html>

³⁷ <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN?locations=KH>

³⁸ https://www.nis.gov.kh/nis/Census2019/Provisional%20Population%20Census%202019_English_FINAL.pdf

³⁹ <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.CBRT.IN?end=2020&locations=KH&start=2000>

Ölüm Oranı:

Tablo 7 (bir sene içinde her bin kişiye isabet eden ölüm sayısı)⁴⁰.

Yıl	
2000	9,426
2020	6

Kamboçya Ekonomisi:

Para Birimi: Riel (KHR)⁴¹.

1 USD= 4, 045 riel⁴². * 15.04.2022 kur bilgisi ile oluşturulmuştur.

Sembölü “ ₛ ” dir⁴³.

GSYİH 2018 (GDP): 99,544 milyon riel ⁴⁴.

Kişi Başına Düşen Milli Gelir 2018: 1,561 dolar ⁴⁵.

İş Gücü İstatistikleri:

Tablo 8 ⁴⁶

Geçimlik Tarım	İşgücünün yaklaşık %65-70
Tekstil	300.000 kişi (çoğunluğu kadın)
Turizm	300.000 kişi
İnşaat	50.000 kişi

⁴⁰ <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.CDRT.IN?end=2020&locations=KH&start=2000&view=chart>

⁴¹ <http://www.cambodiainvestment.gov.kh/country-overview/economic-situation.html>

⁴² <https://wise.com/gb/currency-converter/usd-to-khr-rate?amount=1>

⁴³ <https://www.investopedia.com/terms/forex/k/khr-cambodian-riel.asp>

⁴⁴ https://www.nis.gov.kh/nis/NA/NA2018_Tab_files/TAB1-2.htm

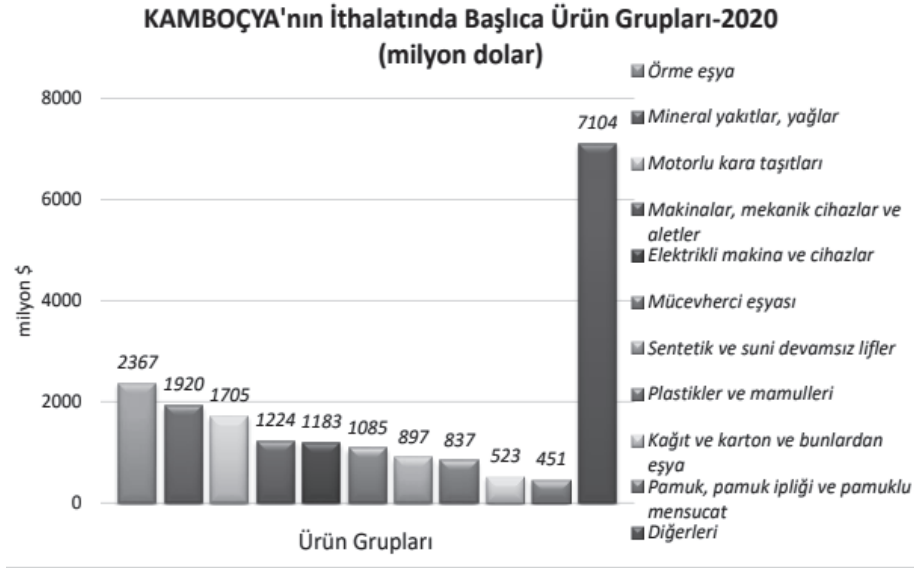
⁴⁵ https://www.nis.gov.kh/nis/NA/NA2018_Tab_files/TAB1-2.htm

⁴⁶ <https://ticaret.gov.tr/data/5f0d94f013b8769ff0574a96/Kambo%C3%A7ya%20%C3%9Cİke%20Profili.pdf>

Kamboçya'nın En Çok İhracat Yaptığı Ülkeler: Amerika, Hong Kong, Çin, Avrupa Birliği, Kanada ve Vietnam⁴⁷.

Kamboçya'nın En Çok İthalat Yaptığı Ülkeler: Hong Kong, Çin, Tayvan, Tayland ve Vietnam⁴⁸.

Kamboçya'nın Başlıca İthalat Kalemleri: Kamboçya'nın başlıca ithalat kalemleri arasında hazır giyim üretiminde kullanılmak üzere hammadde olarak petrol ürünleri göze çarpmaktadır⁴⁹.

Resim 6 ⁵⁰

⁴⁷ <http://www.cambodiainvestment.gov.kh/country-overview/economic-situation.html>

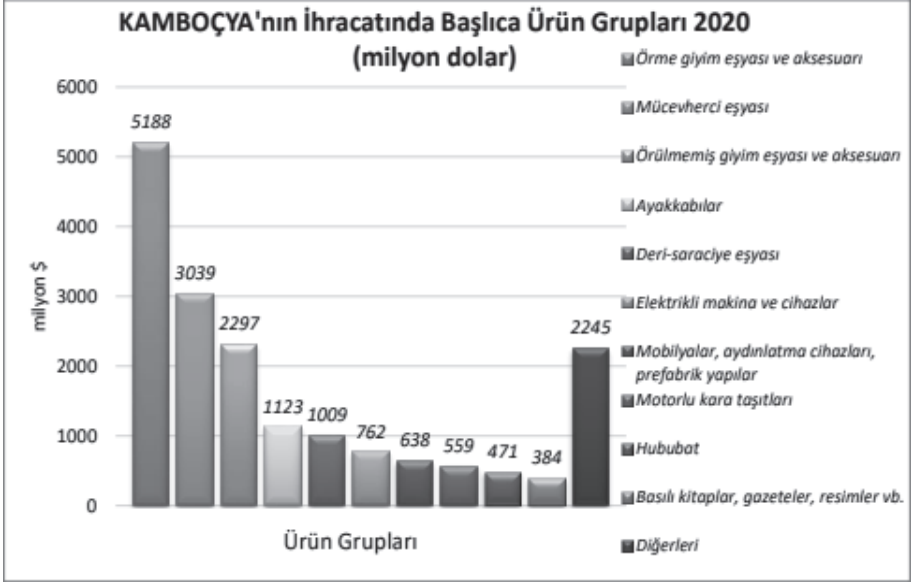
⁴⁸ <http://www.cambodiainvestment.gov.kh/country-overview/economic-situation.html>

⁴⁹ <https://ticaret.gov.tr/data/5f0d94f013b8769ff0574a96/Kambo%C3%A7ya%20%C3%9Clke%20Profili.pdf>

⁵⁰ <https://ticaret.gov.tr/data/5f0d94f013b8769ff0574a96/Kambo%C3%A7ya%20%C3%9Clke%20Profili.pdf>

Kamboçya'nın Başlıca İhracat Kalemleri:

Tekstil Kamboçya'nın toplam ihracatının %80'den fazlasını oluşturmaktadır⁵¹.

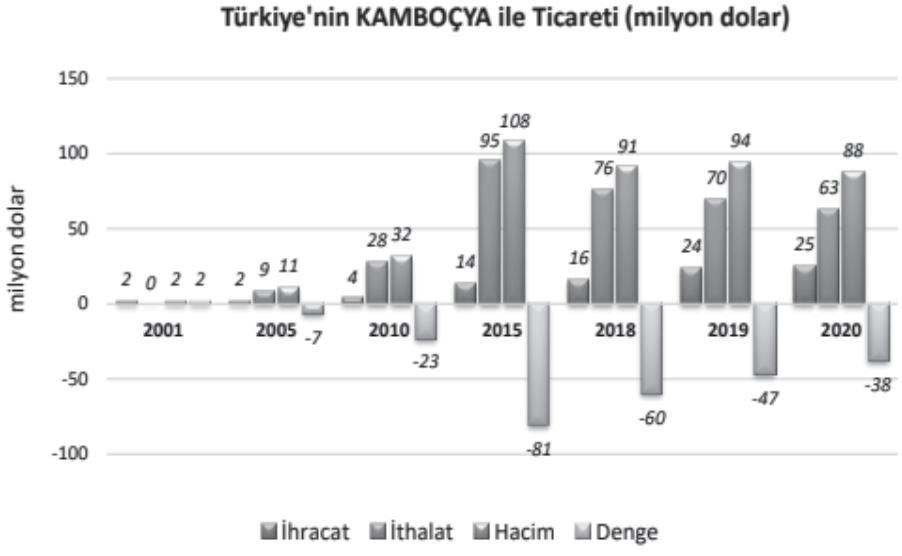

Resim 7 ⁵²

⁵¹ <http://www.cambodiainvestment.gov.kh/country-overview/economic-situation.html>

⁵² <https://ticaret.gov.tr/data/5f0d94f013b8769ff0574a96/Kambo%C3%A7ya%20%C3%9Cİke%20Profili.pdf>

Türkiye ve Kamboçya İkili Ticari ve İktisadi İlişkileri: Türkiye Kamboçya Dış Ticareti:

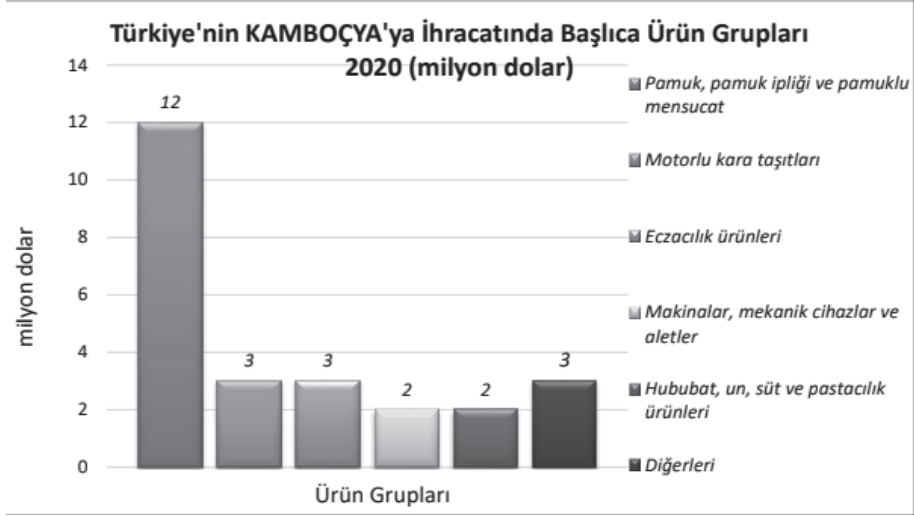
Resim 8 ⁵³

Türkiye'nin Kamboçya'ya ihracatındaki başlıca ürünler, pamuklu dokumalar olurken Kamboçya'dan gelen ithal ürünlerde ise yine tekstil ürünleri göze çarpmaktadır⁵⁴.

⁵³ <https://ticaret.gov.tr/data/5f0d94f013b8769ff0574a96/Kambo%C3%A7ya%20%C3%9Clke%20Profili.pdf>

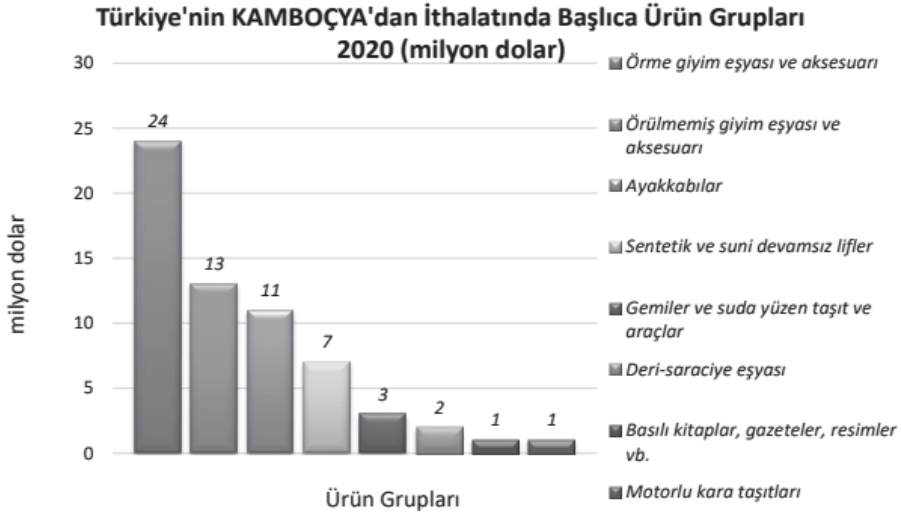
⁵⁴ <https://ticaret.gov.tr/data/5f0d94f013b8769ff0574a96/Kambo%C3%A7ya%20%C3%9Clke%20Profili.pdf>

Kamboçya'ya Başlıca İhraç Ürünlerimiz:

Resim 9⁵⁵

Kamboçya'dan Başlıca İthal Ürünlerimiz:

Resim 10⁵⁶

⁵⁵ <https://ticaret.gov.tr/data/5f0d94f013b8769ff0574a96/Kambo%C3%A7ya%20%C3%9Clke%20Profili.pdf>

⁵⁶ <https://ticaret.gov.tr/data/5f0d94f013b8769ff0574a96/Kambo%C3%A7ya%20%C3%9Clke%20Profili.pdf>

Türkiye-Kamboçya Siyasi İlişkileri:

1959 yılında Kamboçya ile diplomatik ilişki kurulmuş, fakat 1970’li yılların ortasından itibaren Kamboçya’da yaşanan iç siyasi sorunlar yüzünden Kamboçya’nın uluslararası toplumdaki kopması, iki ülke arasındaki coğrafi uzaklık ve dış politikada belirlenen önceliklerin değişiklik göstermesi sebebiyle Kamboçya ile ikili düzeydeki ilişkilerde 2013 yılında Punom Pen Büyükelçiliği’nin faaliyete geçmesine kadar somut bir iş birliği gerçekleşmemiştir⁵⁷.

2015 yılında Kamboçya’da Millî Meclis ve Senato bünyesinde ayrı ayrı Türkiye-Kamboçya Parlamentolararası Dostluk Grupları oluşturulmuş olup, TBMM bünyesinde Türkiye-Kamboçya Parlamentolararası Dostluk Grubu ise 6 Mart 2016 tarihinde kurulmuştur⁵⁸. 2022 yılında Kamboçya’nın Ankara Büyükelçiliği’nin açılışı yapılmıştır⁵⁹.

Yaklaşık 250 Türk vatandaşı, Kamboçya’da ikamet etmektedir. 2019 yılı itibarıyla Türkiye’de kayıtlı 69 Kamboçyalı bulunmakta⁶⁰ ve bunların 56’sı öğrenci statüsündedir. Bu öğrencilerin 31’i Türkiye Bursları veya Diyanet Bursu’ndan faydalanmaktadır⁶¹.

⁵⁷ <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-kambocya-siyasi-iliskileri.tr.mfa>

⁵⁸ <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-kambocya-siyasi-iliskileri.tr.mfa>

⁵⁹ <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/kambocyanin-ankara-buyukelciliginin-resmi-acilisi-yapildi/2517177#>

⁶⁰ <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-kambocya-siyasi-iliskileri.tr.mfa>

⁶¹ <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-kambocya-siyasi-iliskileri.tr.mfa>

